АРХЕОЛОГИЯ

ГОДИНА VI 1964 КНИГА 4

На корицата:

Съд — бюст на сатир от Кюстендил I—II в.

Фото: П. Хлебаров

Sur la couverture:

Vase — buste de satyre de Kustendil I—II s.

Photo: P. Hlebarov

АРХЕОЛОГИЯ

Орган на Археологическия институт и музей
при Българската академия на науките

Год. VI • 1964 • кн. 4

Номадски поселища през VII—IX в. в Приазовието и басейна на река Дон

Светлана А. Плетньова

Археологическите изследвания в басейна на Дон и в Приазовието, проведени от нас през 1960—1963 г., дадоха извънредно интересни материали за неизвестни досега паметници, оставени от номадските и полуномадските племена, обитавали тази територия в епохата на ранното средновековие (VII—IX в.). Тези паметници са станове и сезонни поселения.

Обширните етнографски материали за номадите от тюркската езикова общност в Средноазиатските степи, Приуралието, Алтай и Монголия ни дават ясна представа за този особено характерен за номадите тип поселения. Въпреки това да се открият те археологически беше много трудно. Само цялостното пешеходно изследване на браговете на реките и големите оврази даде възможност да забележим следи от тези кратковременни поселения.

Поселенията, оставени от народите през VII—IX в., бяха разположени почти винаги на браговете на реките и големите водосбори (например на брега на Таганрогския и Миуския залив). Дори и в редките случаи, когато остатъците от поселения сега се намираха на значително разстояние от вода, се оказваше, че са разположени или на брега на старо речно корито, или на брега на пресъхнал ручей.

Приречното разположение на номадските поселения се обяснява с няколко причини. Една от основните причини е, че по браговете на реките винаги има в изобилие гъста и високохранителна трева, необходима на номада за пасене на своите стада. При това заливните ливади са се използували не само през лятото, но и през зимата, тъй като високата гъста трева под снега е оставала надеждна хранителна база за цялата зима. Ето защо по браговете на реките ние откривахме не само остатъци от летовища, но и по-постоянни поселения — зимовища.

Втора немаловажна причина за разположението на поселенията при реките е било наличието и дори изобилието тук на сладка вода, необходима за водопоите. Номадите не са правели никакви кладенци, а ручейчетата и изворите не са могли да задоволяват потребностите на огромните стада и затова номадът е бил принуден да се придържа винаги към повече или по-малко големите природни сладководни резервоари.[1]

И най-накрая трета причина за приречното месторазположение на поселенията е несъмнено огромното значение, което са имали за номадите риболовът и свързаните с него занаяти. За това ние знаем не само от етнографските извори, в които особено се подчертава този важен за номада източник на препитание, но и от съобщенията на средновековните арабски учени, писали, че у народите на Хазарския каганат „рибата е съставлявала главна част от храната им“, а едно от основните пера на хазарския износ е било рибното лепило.[2]

Най-характерни и в същото време слабо изразени номадски поселения бяха открити от нас през 1963 г. в Източното Приазовие — на южния бряг на Таганрогския залив и по браговете на Ея и нейните притоци Куго-Ея и Сосика (обр. 1).

При това някои от тях са и най-ранните от известните ни паметници от номадските племена на тази територия. Какво представляват остатъците от тези поселения понастоящем?

На разораните сега брегове на повърхността попадат малки, оваляни от дъжда и вятъра парчета от керамика и кости на животни. Находките достигат непосредствено до края на

[1] С. И. Руденко, Башкиры, ч. II, Ленинград, 1925, стр. 188—189.

[2] А. Истахри, Ибн-Хаукаль (X в.), вж. СМОМПК, № 29, стр. 43, 51, и № 38, стр. 112, 115.

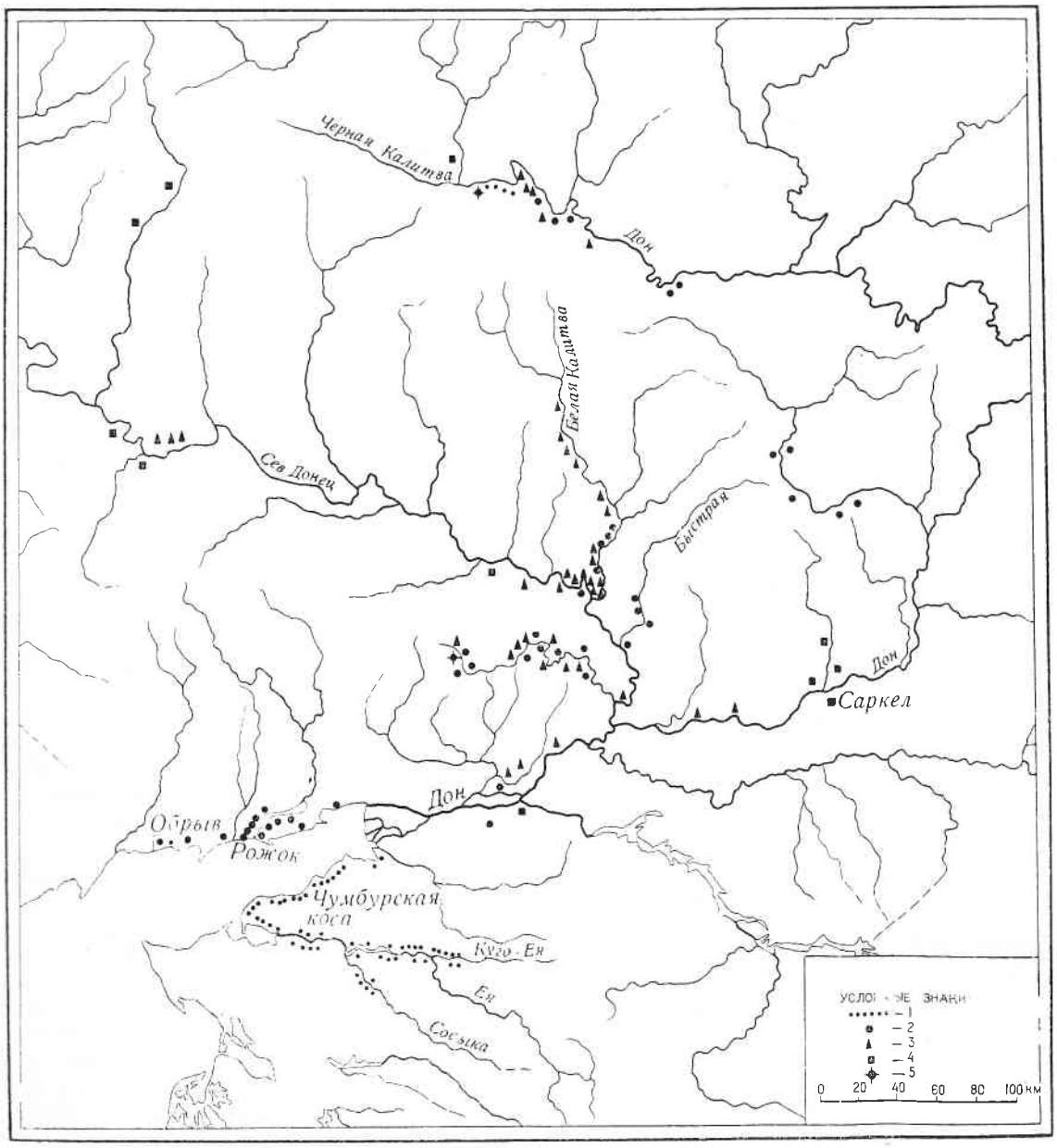

1 *Карта за разпространението на номадските поселения*
1) поселения от I тип без определени граници ; 2) поселения от I тип с набелязващи се граници ; 3) поселения от II тип (неголеми, с ясни граници) ; 4) градища ; 5) поселения в заливната тераса на река
Carte de l'aire des établissements nomades
1) établissements du type I sans limites marquecs ; 2) établissements du type II à limites marquées ; 3) établissements du type III (petits à limites marquées) ; 4) emplacements des villes ; 5) établissement sur les terrasses fluviales

брега, като обикновено се срещат по цялата многокилометрова ивица без никакви интервали.[1] Ширината на тази „обитаема" ивица се колебае от 50 до 300 м. Бреговете на залива и на типично степните спокойни реки са равни, няма никакви естествени бариери за разпростирането на поселенията, затова да се установят техните размери по конфигурацията на брега сега е невъзможно. За първоначалната ширина на поселенията ние можем да съдим по ширината на прибрежната ивица, като имаме пред вид, че находките са до известна степен разнесени от дългогодишната обработка на земята. Общото количество на находките е твърде малко. Понякога на 1 км се намират само от 3 до 5 парчета от кости и керамика, а друг път количеството им на 1 км достига до 30—40. При това никога не ни се удаде да открием в разрезите, в срутените части на брега и в овразите следи от културен слой.

Така че за номадските поселения в Източното Приазовие е характерно отсъствието на културен слой и незначителното количество на

[1] В редица случаи там, гдето на картата стоят празни места, находки не са били намерени по някаква субективна причина : старата повърхност или е скрита под слой, на който сега е разположено село, или е силно обрасла с пшеница или лесонасаждения.

находките. А колкото за заселеността на целите брегове, тази особеност, както изглежда, говори, че местата на поселенията са били непостоянни. Приближавайки се към брега на реката, номадите съвсем не са се заселвали винаги на същото място, на което са се били спрели през предходната година — те разполагали юртите си по-горе или по-долу по течението и така за няколко десетилетия целият бряг на реката се е покривал на стотици километри с останъци от поселения, принадлежали само на няколко групи номади.

Особен интерес в Източното Приазовие представляват поселенията, разположени на брега на Таганрогския залив. Степта тук е богата с паша само през пролетта (от края на април до средата на юни). През юли и август тя става почти пустиня, покрита с жалка жълтокафява тревица. Номадите са докарвали тук добитъка си вероятно през пролетните месеци и са съединявали пролетното му пасене с ловитба на есетра и други риби от същото семейство, които през този период се приближават до брега да хвърлят хайвера си. Дори и сега по разораната и разрушена повърхност на поселенията наред с другите находки се срещат големите кости на тези риби (прешлени, ребра, черепни кости). Любопитно е, че на някои места поселенията бяха „многослойни", т. е. слой в точния смисъл при тях нямаше, но находките (в частност амфорите и червеноглинените кани от „тмутаракански" тип) се датираха от VI до X в. включително. Такова поселение е било например мястото при Чумбурската коса,[1] гдето и сега се намира голям риболовен совхоз. Очевидно номадите в продължение на повече от 300 години са идвали при Чумбурската коса за риболов. Ежегодно те са оставяли след себе си счупени съдове и кости от животни и риба. Обаче това не беше такъв тип културен слой, какъвто остава от земеделските постоянни поселения. През месеците, когато поселението пустеело, незначителният слой, натрупал се за времето на неговия живот, се отвявал и смивал, а на повърхността оставали само парчета от кости и керамика, които също постепенно в течение на годината се раздробявали, овалвали се и се разпилявали. Само най-големите и здрави късове, попаднали в някакви благоприятни условия (например затъпкани в земята), са дошли до наши дни. Съставът на подвижния материал е извънредно постоянен. Това са кости на животни (предимно коне и овце) и парчета от керамика: амфори (обр. 2), ръчно направени гърнета (обр 3), кухненски съдове, изработени на грънчарско колело (обр. 4), както и излъскани съдове (обр. 5). Съотношението между тях е приблизително следното: 70:20:5:5 (в проценти). За съжаление количеството на находките, а главно тяхното състояние е такова, че често е трудно да съдим за формата и датата на съдовете. Най-добре са се запазили парчетата от амфори, тъй като техните стени са твърди и прекрасно изпечени. С това изглежда, че трябва да се обясни такова количествено несъответствие между находките от амфорите и другите съдове. И именно находките от амфори ни дават право да датираме поселенията в Източното Приазовие. Парчета от амфори от VI и VII в. се срещат само в приморските поселения, целият ейски материал се вмества в рамките на VIII и IX в. Всички амфори са били вносни — от Крим или от Византия — и находките им имат огромно значение при решаването на въпроса за търговските връзки на номадските племена с Византия и нейните източни провинции. Относно останалия материал въпреки малочисленността на находките е очевидно, че по-голямата част от съдовете са се приготовлявали домашно на ръка и само незначително количество се е доставяло на вътрешния пазар от местните грънчари (кухненски гърнета и излъскани съдове).

Да преминем сега към описанието на поселенията, открити по северното прибрежие на

[1] Изобщо поселението е било разположено на изключително удобно място, тъй като тук в залива се е вливала сладководната рекичка Чумбурка.

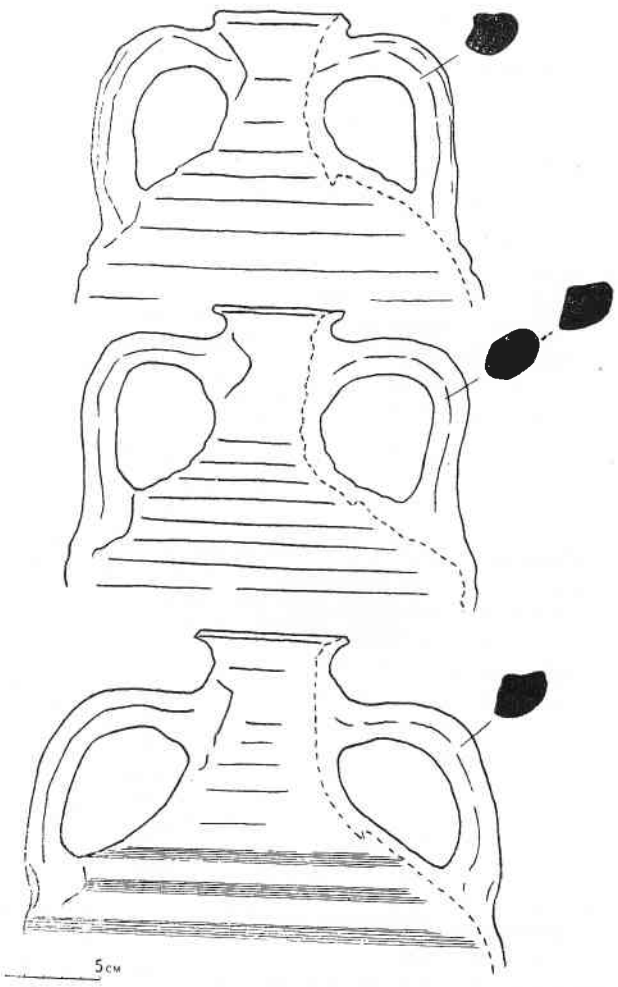

2 *Реконструкция на основните видове амфори, фрагменти от които се срещат в поселищата от VIII—IX в. в Подонието-Приазовието*
Reconstitution des principaux genres d'amphores dont on trouve des fragments dans les établissements du VIII—IXe s. dans les régions de la mer d'Azov et du Don

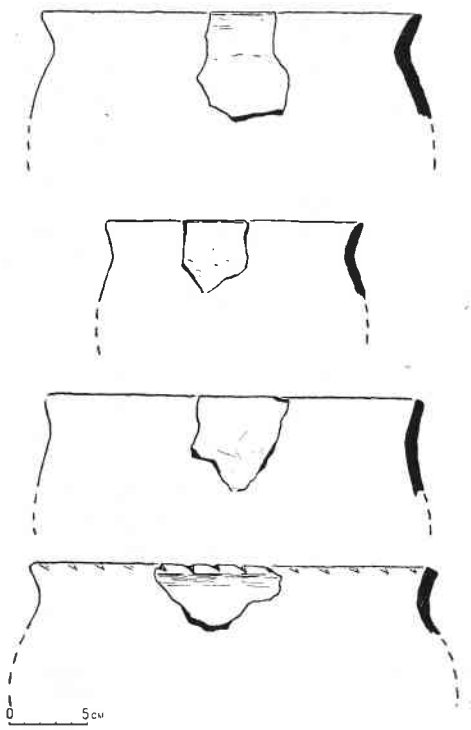

3 *Реконструкция на основните видове гърнета, работени на ръка*
Reconstitution des principaux genres de vases fabriqués à la main

Таганрогския залив между градовете Жданов и Таганрог и на бреговете на Миуския лиман (обр. 1). Те следва да бъдат разгледани отделно, тъй като повечето са имали вследствие на близостта си до морето специален — риболовен — характер. Несъмнено е, че в сравнение с поселенията в Източното Приазовие всички са били значително по-постоянни или във всеки случай териториално по-определени. Почти винаги са били разположени при устията на сладководните рекички и ручейчета, вливащи се в залива. Разстоянията между поселенията са от 3 до 10 км. Понастоящем в Северното Приазовие са известни всичко 14 паметника от този род.

Обикновено състоянието, в което са достигнали до нас поселенията, е много лошо, всички те вече отдавна се разорават, някои се размиват от разбиването на вълните, културен слой в откосите не се проследява и да открием наличието на старо поселение ни се удаваше само по извънредно ограниченото количество находки: кости и късове от керамика по обработваната земя. Затова в повечето случаи ние не можем да съдим за размерите на паметника и още по-малко за неговия план. Пълноценен материал беше получен при изследването само на шест поселения.

Поселението при с. Обрив е разположено на висока надзаливна тераса на Таганрогския залив (ширината на наводняваната площ тук е около 1 км) (обр. 6_1). Откъм запад то е ограничено от рекичката, която се влива в залива (сега рекичката през лятото напълно пресъхва), откъм изток — от стар, покрит с растителност тинест овраг. Дължината на поселението е 1,5 км, ширината — около 250 м. Културен слой няма, но по разораната повърхност се срещат доста много парчета от кости на животни (коне и овце) и късове от керамика — амфори от VIII и IX в. (75%), ръчно направени гърнета, късове от котли с вътрешни уши и излъскани съдове. Изглежда, че това е бил най-разпространеният тип поселения.

Между село Наталевка и селцето Рожок на брега на Миуския лиман, при самото негово устие, попаднахме на съвсем различно поселение (обр. 6_2). Там на площ с дължина 1 км и ширина около 500 м също на разорана повърхност бяха открити няколко петна, в които именно бяха съсредоточени обикновените за поселенията от това време находки: кости, късове от амфори, ръчно приготвени гърнета, котли с вътрешни уши, излъскани съдове и рядко точени на грънчарско колело кухненски гърнета. Широчината на купищата беше 30—40 м. Най-характерна тяхна черта беше голямото количество камъни. При изследването на едно от тези „петна", разположено на самия край на

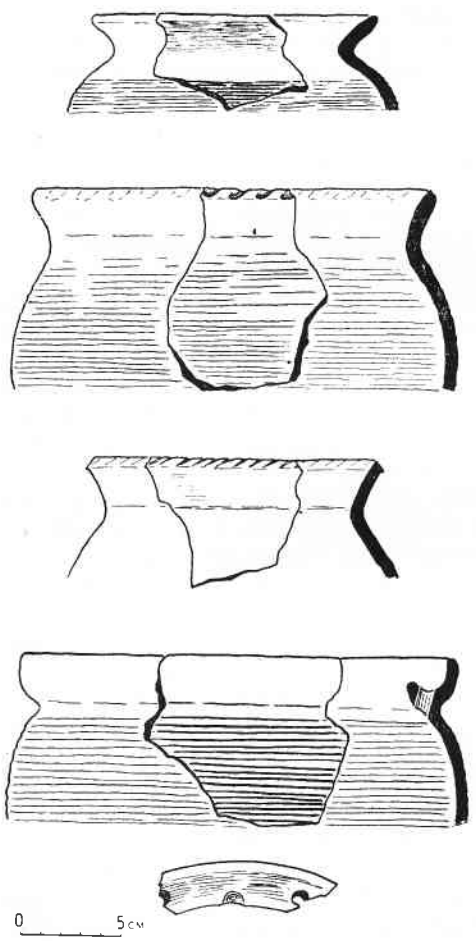

4 *Реконструкция на основните видове кухненски гърнета, изработени на грънчарско колело* △ *Reconstitution des principaux genres de poterie domestique travaillée au tour*

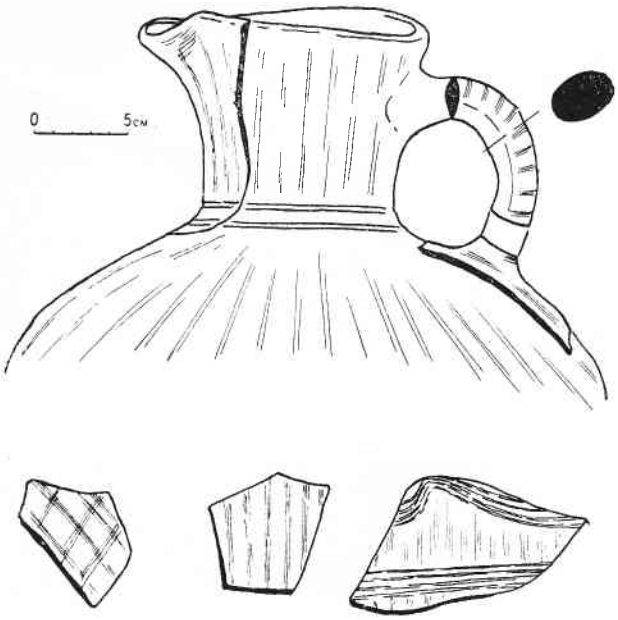

5 *Фрагменти от сиви кухненски съдове с най-характерен излъскан орнамент △ Fragments de poterie grise domestique à ornement lustré*

брега, стана ясно, че камъните представляват разрушени цокли на постройки. За съжаление, както вече неведнократно се каза, повърхността на тези поселения е така силно преорана (често с плантажен плуг), че да се разбере планът на сградите сега е невъзможно. По аналогия с глинените жилища на каменни цокли, открити в градовете и поселенията на Крим и Източното Приазовие,[1] ние можем да предполагаме, че и тук са се строели подобни глинени къщички. При това те са били разположени, така да се каже, на отделни „колиби“ с не повече от 2—3 постройки.

Тези откъснати едно от друго малки поселения въпреки постоянния тип на жилищата са носели все още временен характер, тъй като и тук, както в поселенията без глинени жилища, находките между камъните бяха много малко, слой около тях нямаше. А и самите постройки, съдейки по запазилите се отломки от цокли, са били градени много примитивно и небрежно. По всяка вероятност това бяха остатъците от номадски зимовища, от които населението ежегодно се е отправяло навътре в степта веднага след пролетния риболов.

Най-изразителни паметници на номадски летни и зимни поселения са остатъците по Дон и неговите притоци. Речните брегове се отличават от бреговете на залива със силната си изрязаност, неравност и затова много често дори и при неголямо количество находки ние можехме да определим размерите на поселението по конфигурацията на брега (обр. 6_3). Към първия тип се отнасят големи поселения (до 1,5 км на дължина покрай брега и до 200 м на ширина) с малко находки и без културен слой. Те се откриват обикновено и по десния, и по левия бряг, обаче винаги на такива места, гдето брегът е равен и ненасечен с оврази (обр. 6_3, 7). Разположени са били на първата надзаливна тераса, до водата. Сега повърхността им почти винаги е разорана. Рядко поселенията от този тип са се намирали на пясъчни дюни. В случаите, когато старата повърхност е била затрупана от дюната, изключително ясно се проследява незначителността на културния или по-точно на жилищния слой на тези поселения. Слоят никъде не превишава 20 см. При това трябва да се има пред вид, че в рохкавата пясъчна почва различните остатъци, свързани с човешкия живот, проникват значително по-лесно, отколкото в глинестата и черноземната почва.

Находките в такива „дюнни“ поселения се откриват само на места, гдето пясъкът сега е отвеян до старата повърхност. Съставът им, общо взето, е същият, както и при другите поселения от този тип: кости на животни, парчета от амфори, ръчна керамика, излъскани съдове и рядко кухненски гърнета. Характерно е, че амфорите в тях са значително по-малко, отколкото в приазовските поселения (около 40 — 45% от цялата керамика).

Както вече се каза, повечето поселения от този тип бяха открити на същинския бряг, т. е.

[1] А. Л. Якобсон, Раннесредневековые поселения Восточного Крыма, МИА, 85, Москва—Ленинград, 1958.

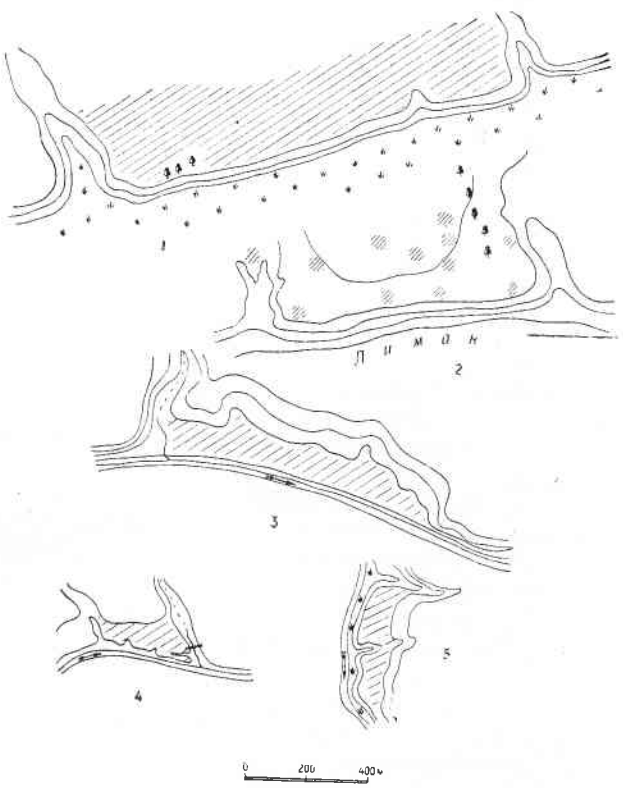

6 *Типове номадски поселения, открити в Приазовието-Подонието*
тип I — поселенията при с. Обрив, с. Наталевка, станция Соколово-Кундрюченская; тип II — поселенията при хутор Киселева и хутор Исаевка
Types d'établissements de nomades découverts àdans les régions de la mer d'Azov et du Don
Type I — établissements près du vill. Obriv, Natalevka, vill. Sokolovo-Kundrukcenskaja; type II — établissements près du „hontor" Kisseleva Issaevska

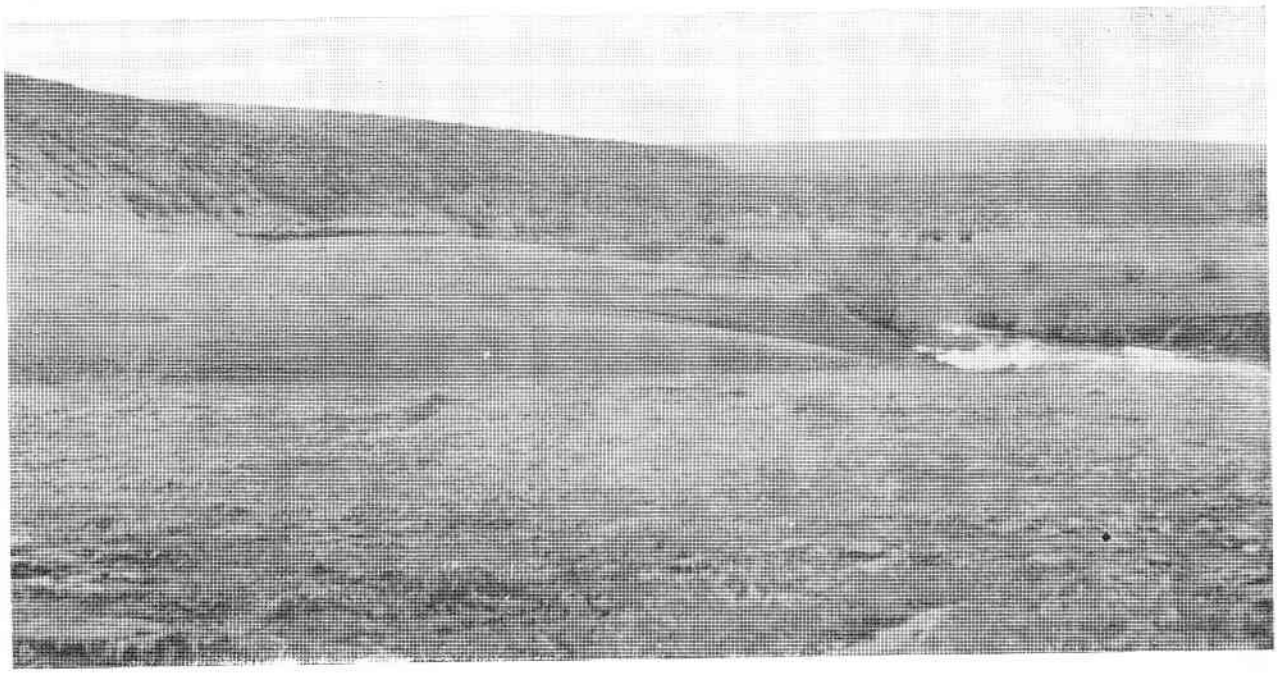

7 *Номадско потселение о тип на р. Бистра*
Etablissement de nomades du type I sur la Bistra

над заливната тераса. Обаче като изключения те се срещаха и на нея. При това, ако поселенията на надзаливната тераса ние можем с еднаква вероятност да приемем както за зимни, така и за летни, поселенията на нея са били несъмнено само летни, тъй като рано пролетта те са се наводнявали от прииждането на реката. Заливната тераса е ставала проходима и годна за живеене в края на май, началото на юни.

Поселенията от втори тип са известни значително по-добре (обр. 1). Да се открият те е много по-лесно, отколкото поселенията от първия тип, тъй като са разположени почти винаги на удобни за заселване места, също на първата надзаливна тераса. Доста често са оградени от три страни от високите хълмове на втора тераса, които са ги защищавали от степните ветрове. В двата си противоположни края нерядко те са отрязани от основния масив на брега с оврази (обр. 6_{4-5}; 8). Тези оврази никога не са играли някаква отбранителна роля, тъй като всяко поселение е било винаги достъпно за нападение от обърнатата към полето страна — от склоновете на втората надзаливна тераса нападателите са могли свободно да обстрелват защитниците на поселението. И така очевидно е, че овразите не са имали практическо значение.

Размерите на поселенията се колебаят от 100 до 600 м на дължина и от 20 до 150 м на широчина. Старата повърхност нерядко е затрупана от свлечената от околните хълмове земя, затова находки в тези поселения се срещат съвсем рядко, почти изключително в размитите части на брега. В откосите на овразите и на брега се вижда добре, че затрупаният вследствие на свличанията черноземен слой (дебел 20 — 40 см) не е същински културен слой, понеже е стерилен (без находки). Само в горната му част попадаха въглени, кости от животни и късове от керамика. Керамиката е обикновена: амфори, ръчна, кухненски изработени на грънчарско колело и излъскани съдове. Обаче характерно е, че количеството на съдовете, точени на грънчарско колело (освен амфорите), рязко се увеличава, а на направените на ръка се намалява.

Така че отличителна особеност на поселенията от този тип са не само сравнително неголемите размери и определената, ограничена от извивките на брега територия, но и някои изменения в керамичния състав. Външно те вече напомнят селищата, оставени от заседналите земеделци. Само културният слой при тях е още слабо изразен или съвсем отсъствува.

И така всички открити от нас номадски поселения както в Приазовието, така и в басейна на Дон се делят на две групи според размерите и определеността на заеманата от тях територия. Ние видяхме, че преобладаващата част от поселенията са големи, разлати, нерядко с неопределени очертания. Всички те имат временен характер. Някои са несъмнено летни (на заливаните през пролетта тераси на реките), други — пролетни (на южния бряг на Таганрогския залив), трети — зимни, с домове на каменни цокли (от типа на поселението при с. Наталевка). Но изобщо трудно е да се твърди във всеки конкретен случай зимно ли е било или лятно едно или друго поселение, разположено на първата надзаливна тераса. Както вече се каза, те еднакво са могли да бъдат както зимни, така и летни, тъй като реката и заливаната от нея площ са били еднакво необходими на номада и през зимата, и през лятото.

Очевидно е, че следите от големи поселения са оставени от големи номадски колективи. На големи групи номадите са се преселвали още

във времената на родовоплеменния строй. Това е бил т. нар. военнообщинен начин на преселване. Акад. В. Я. Владимирцев предполага, че военнообщинното преселване е характерно и за периода на разложението на родовоплеменния строй и дори за ранния феодализъм.[1] Движещата се група — орда — понякога се е състояла от няколкостотин семейства. Голямата многосемейна община е имала общи земи за прехождане, т. е. за пасене на добитъка, и общи поселения-станове. Естествено, че в тези случаи поселението е заемало огромна територия. Обичаят на съвместно преселване на голямо родово подразделение е свързан със системата на организация на предвижното скотовъдно стопанство, която изисква на определени по размер пасища да има определено количество добитък. И номадската община е такова подразделение, което е можело да води правилно предвижно стопанство. По-нататъшното прогресиращо разложение на родовоплеменния строй, обедняването на номадите, е водело до разлагане на общината на по-малки стопански обединения. Този процес на разлагане на общинното стопанство е блестящо проследен при башкирското общество през XVII и XVIII в. от Р. Кузеев.[2]

Преди всичко от общините започнали да се отделят богати с добитък семейства със своите деца и слуги — обеднели роднини. Това са били нови подразделения — аили. Те били основани вече на нови принципи — принципите на феодалната експлоатация. Териториално те са били естествено много по-малки от общините. Струва ни се, че е напълно правилно да свържем поселенията от втория тип — неголемите надзаливни селища именно с тази нова — аилна — форма на придвижване. Техните размери са от 2 до 5 пъти по-малки, отколкото на общинните поселения. Всяко от тях е обединявало, съдейки по етнографските данни, под главенството на богато семейство 20 — 30 бедни двора. Не владеейки достатъчно количество собствен добитък, тези бедняци или са пасели добитъка на богаташа, или са били принуждавани да преминават към нов начин на производство — към земеделие, т. е. да остават в надзаливните зимовища през лятото. Такъв номадски стан постепенно се е превръщал в обикновено постоянно поселение — селище. Много от откритите от нас приречни станове по всяка вероятност вече са се били превърнали в такива полупостоянни поселения, в които през лятото е оставала част от населението. Затова именно ние намирахме на тях по-голямо количество находки, затова именно границите им са по-определени и тук-там се появява и проследява културен слой.

Поради това ние с пълно право можем да считаме общинните големи станове по-ранна форма на номадски поселения, а втория тип поселения — аилния — по-късен. Това се потвърждава и от материала, събран от повърхността на тези поселения. Така късове от амфори от VI и VII в. се срещат изключително в големите поселения на Приазовието, в големите поселения преобладават и ръчните глинени съдове и много често се срещат парчета от котли с вътрешни дръжки (също ръчно направени). В неголемите поселения сред подемния материал има, както се каза, значително повече изработена на грънчарско колело керамика от характерните салтово-маяцки типове (VIII и IX в.) Аилните поселения са в същност вече преходна форма от номадските поселения към поселенията на земеделските заседнали или полузаседнали племена, населяващи Подонието в средата на VIII — началото на X в.

[1] Б. Я. Владимирцев, Общественный строй монголов (монгольский кочевой феодализм), Москва, 1934, стр. 36—37.

[2] Р. Кузеев, Очерки исторической этнографии башкир, Уфа, 1957, ч. I, стр. 113, 114, 130, 131.

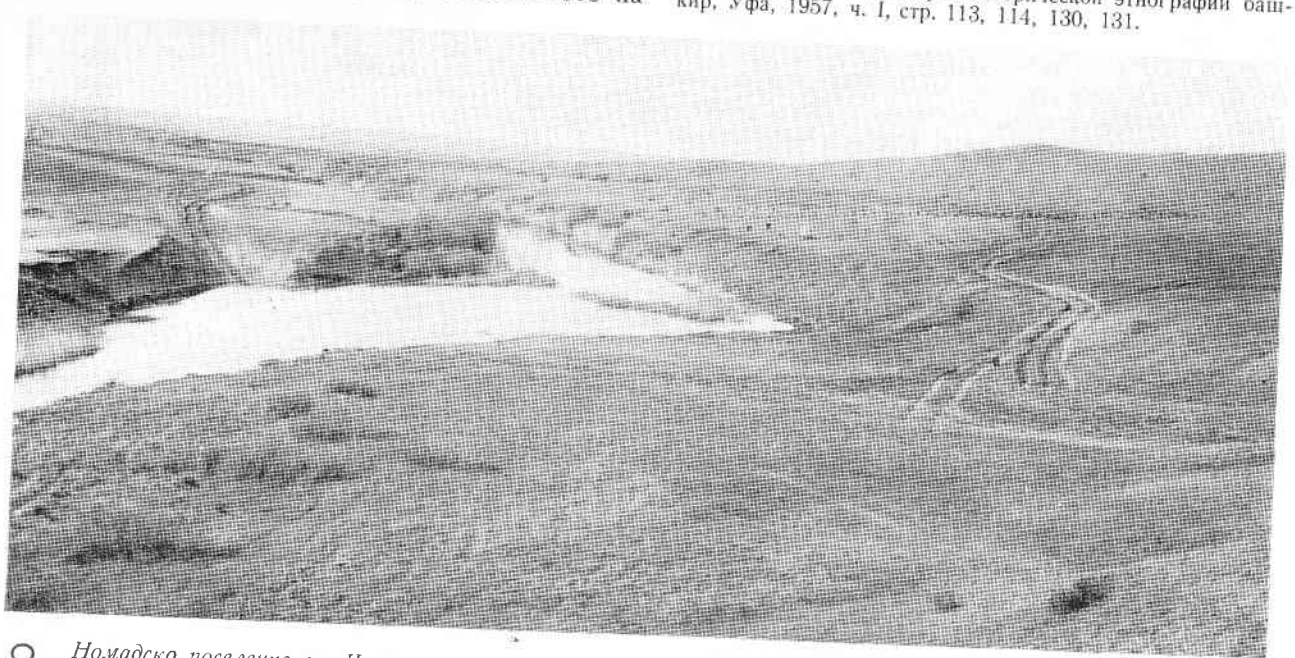

8 *Номадско поселение от II тип на р. Кундрюча*
Etablissement de nomades du type II sur la Kundriuca

Въпреки че степите на Подонието-Приазовието съвсем не са напълно изследвани, сега вече може да се каже как са се разпространявали номадските поселения на тази огромна територия. В Приазовието становете са основният вид поселения. По-нататък те вървят по цялото долно течение на Дон, по средното му течение (до р. Богучар), по Чира, по долното течение на Донец и притоците му — Кундрюча, Бистра, Белая Калитва, — по средното му течение почти до Оскол (обр. 1). При това характерно е, че общинните станове са разпространени в Приазовието и в долните течения на Дон и Донец. Колкото по-нагоре, по̀ на север се отива по реките, толкова по-често се срещат аилни поселения и накрая още по-северно, по горните течения на Дон и Донец с техните притоци, становете се сменят напълно от постоянни поселения — селища.

Рязка граница между становете и селищата не може да се прокара, доколкото и по долното и средното течение на реките, и в Приазовието са известни постоянни поселения и дори градове и замъци. И в същото време в селищата по горните течения на Дон и Донец се срещат следи от станове — по няколко парчета от кости и средновековна керамика на брега на реката без признаци на културен слой. При все това фактът на преобладаването на становете на юг и на селищата на север е очевиден.

Нека разгледаме причините за значително по-активното засядане на номадите по земите в северните райони на Подонието. Първата от тях са географските условия — степта тук се сменя с лесостеп, в която е значително по-целесъобразно да се води поне полупредвижно стопанство. Етнографските паралели също ни показват, че близо до гората номадът преминава по-бързо към заседнал живот. Така е било в Сибир и Башкирия.[1] Вторият фактор е стопанският — приближаването до традиционно земеделското население — славяните. Колкото повече се приближавали номадите до славянските земеделски поселения, толкова по-ясни са ставали за тях предимствата и удобствата на земеделския заседнал начин на живот, толкова по-охотно те започнали да остават на своите зимовища. И накрая третият фактор е социално-икономическият. Изглежда, че номадите са започнали да се придвижват на север в края на VIII в. Обедняването на трудовите маси в Хазарския каганат през тези десетилетия във връзка с арабските походи на Маслама-Марван било особено бързо. Усилила се и феодализацията на хазарското общество.[2] Тези условия са рашаващи при засядането на който и да било номадски колектив.

Хронологическото определяне на паметниците в съчетание със заеманата от тях територия и твърде характерния състав на находките позволява с голяма вероятност да определим и етническата принадлежност на номадските поселения.

Както вече се каза, всички открити от нас приазовски и придонски номадски поселения по намерените на тях немногочислени материали се датират в периода от VI до началото на X в. включително. Керамичният комплекс на тях се състои от късове от амфори, гърнета със слабо изразено венче и яйцевидно тяло, направени ръчно от шуплесто тесто с примес на трева, късове от излъскани съдове и накрая от изработени на грънчарско колело гърнета с линейни орнаменти и котли с вътрешни уши.

Ние знаем, че през VI — IX в. Приазовието и Долното Подоние са били заети предимно от прабългарски племена.[3] През VIII в. те започнали масово да преминават към земеделие и полузаеднал начин на живот. Затова именно наред със становете от VIII и IX в. в Подонието са разположени и съвременни на тях постоянни поселения, замъци и градове, като например Карнаухово, деснобреговото Цимлянско градище, Саркел и др.[4]

В тази статия ние се опитахме да покажем процеса на преминаване на летните и зимните станове в постоянни зимовища, които постепенно са се превръщали в земеделски селища.

Колкото до керамичния комплекс, целият той е извънредно типичен за всички добре изследвани паметници, които с по-голяма или по-малка вероятност се приписват на прабългарите, като деснобряговото Цимлянско градище, Фанагория, „хазарските“ слоеве на Таматарха (Тмутаракан) и Саркел и най-накрая знаменитото прабългарско Зливкинско гробище.[5] Освен това същите типове керамика (с изключение на ръчните гърнета) са характерни за много паметници от Североизточна България, в това число и за древните столици на българското царство Плиска и Преслав.[6] По такъв начин може с увереност да се каже, че следите от номадски поселения, открити от нас по бреговете на Донец, Дон и Азов, са оставени от прабългарски племена. В основната си част това са били поселения на тези прабългари, които са останали в югоизточните степи след отделянето от тях на ордата на Аспарух и отправянето ѝ към Подунавието. Само някои от Приазовските поселения, датиращи се с парчета от амфори от VI и VII в., изглежда, че са принадлежали на номадите прабългари, влизащи в Приазовския прабългарски племенен съюз — Велика България, — който в началото на VII в. е бил обединен под властта на хан Кубрат.

[1] Н. Харузин, История развития жклища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России, Санкт-Петербург, 1896.

[2] М. А. Артамонов, История хазар, Ленинград, 1962, стр. 262 и др.; С. И. Руденко, цит. съч., стр. 322, 323.

[3] М. А. Артамонов, История хазар, Ленинград, 1962.

[4] И. И. Ляпушкин, Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дон, МИА, 62, Москва—Ленинград, 1958.

[5] В. А. Городцов, Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года. Тр. XII А. С., Москва, 1905, стр. 211—215, 250—259; С. А. Плетнева, Средневековая керамика Таманского городища, сб. Керамика и стекло древней Тмутаракани, Москва, 1963; Керамика Саркела — Белой Вежи, МИА, 75, Москва — Ленинград, 1959.

[6] С. Станчев, Домашната керамика от Преслав, РП, III, 1949; Керамика от голямата могила в Плиска, РП, III, 1949, Некрополът до Нови Пазар, София, 1958, стр. 46 сл. и др.

Живот и научно дело на Вацлав Добруски

Радислав Хошек (Бърно)

Предаността към славянската идея и любовта към науката заставила в края на миналото столетие много чешки класически филолози да напуснат пределите на австрийската монархия по време на националното потисничество. Много от тях не само намерили приложение на своите сили в новото си поприще, но станали изтъкнати научни работници. Някои дори придобили по-голяма известност извън родината си. Един от тях, който високо издигал знамето на чешката наука в чужбина, е известният познавач на гръцката и римската епиграфика и нумизматика Вацлав Добруски.[1]

Вацлав Добруски е роден на 11 август 1858 г. в Херманов Местец (Чехия) и след завършване на гимназия в бившия Немецки брод (1869—1877) и на Философския факултет в Прага заминал като преподавател в Пловдив, по това време главен град на Източна Румелия. След победата, извоювана от руските войски и българското народно опълчение, много чехи, гимназиални учители, заминаха за България, токущо освободена от петвековното турско робство, за да помогнат при организирането на училищното дело.

В Пловдив В. Добруски преподавал в областната реална гимназия заедно с други свои сътечественици, които по-късно са взели активно участие в българския културен живот, а именно А. Шоурек,[2] химика Л. Л. Лукаш, художника И. Мърквичка и математика, а впоследствие археолог Карел Шкорпил.[3] В пловдивската гимназия Добруски е преподавал латински език и е завеждал учителската библиотека.[4] С това обаче неговата дейност не се е ограничавала. Освен с обществена работа той е започнал да се занимава и с научни изследвания. Отначало научните му интереси обхващали много широк кръг от знания. Той се занимавал преди всичко със старата история на Тракия и българската епиграфика. Впоследствие преобладаващо значение добили заниманията по стара история, в резултат на което той написал две студии, отнасящи се за античната история и география на Тракия.[5] Импулс за изследвания в тази област били заниманията на Добруски в Пражкия университет под ръководството на известните специалисти И. В. Прашек и Я. Квичала, а също така и интересът, който колегите на Добруски проявили към неговата работа. Така например и братя Шкорпил се интересували от тези въпроси, като в книгата, излязла през 1885 г. в Пловдив, те дават резултатите от неговите изследвания. В тази книга след щателно проучване на местността братя Шкорпил внасят известни поправки към изводите на Добруски, които той направил в една бележка, публикувана в Годишника на Реалната гимназия.[6]

Добруски на практика се е запознал за първи път с места с антични материали вероятно през 1883 г., когато съвместно с художника Мърквичка извършили разкопки в околността на Пловдив със средства, получени от държавата.[7] По това време той се е възползувал от престоя си в Пловдив и за да се запознае с българските земи на юг или по-точно с Родопите. Неговият интерес към живота на съвременна България се пробудил още по време на заниманията му в Университета в Прага при М. Хатала и Я. Хебауер. От техните лекции Добруски започнал да изучава славянските езици и култура. Неговите етнографски наблюдения намерили отражение в няколко статии за Южна България, за Пловдивския пазар и за Обединението на България. Тези статии Добруски публикувал главно в чешки културно-просветни списания.[8]

В 1886 г. Добруски напуснал Пловдив и се заселил в София, където преподавал в класическата и реалната гимназия (от 1 ноември). Разбира се, културният живот в София бил много по-оживен, отколкото в Пловдив. Ръководни културни дейци били българите В. Н. Златарски, С. С. Бобчев, Л. Милетич, Ив. Шишманов и чехите Ив. Брожка, автор на латинска гра-

* Статията е преведена и окончателно редактирана от В. Велков.

[1] За дейността на други чешки класически филолози и археолози зад граница вж. K. Svoboda, Čeští filologové na Rusi. LF, 66, 1939, стр. 349—364; K. Svoboda, Antika a česká vzdělanost, Praha, 1957, стр. 362.

[2] Антонин Шоурек (р. 1857 г.), преподавател по математика в Сливен, а от 1881 г. в Пловдив. Написал редица книги по геометрия.

[3] Лудвиг Лукаш (р. 1859 г.) е написал десетина учебника по химия, физика и дескриптивна геометрия за българските училища. Ив. Мърквичка (р. 1856 г.), забележителен чешки художник, заселил се в България. Карел Шкорпил (р. 1859 г.) и неговият брат Херменгилд Шкорпил (р. 1858 г.) независимо от своето първоначално образование на естественици се отдали на археология. Вж. по-подробни данни в Ottův slovník naučný, s. v. За Карел Шкорпил БАН издаде отделен сборник — „Изследвания в памет на Карел Шкорпил", София, 1961 г. На стр. 1—85 са поместени статии, характеризиращи научната дейност на К. Шкорпил и библиография на неговите трудове.

[4] Вж. Четвърти годишен отчет на Пловдивската реална гимназия, 1884/1885, стр. 1,19. Добруски преподавал латински език в V—VII кл. (21 часа седмично).

[5] Кратко описание на историята и географията на българските земи във Втори годишен отчет на областната гимназия в Пловдив за учебната 1882/1883 г., Пловдив, 1883, стр. 17—37; За римския път и за някои римски старини в провинция Тракия в Годишник на областната реална гимназия в Пловдив, III, 1883/1884, Пловдив, 1884, стр. 1—18.

[6] Срв. Вл. и К. Шкорпил, Някои бележки върху археологическите и исторически изследвания в Тракия, Пловдив, 1885, стр. 19 и сл.

[7] Срв. Управление на народното просвещение на Източна Румелия, № 1738, Пловдив, 17. VII. 1883 г.

[8] Z jižního Bulharska в: Zlatá Praha, 1884; Bazar v Plovdivě, Zlatá Praha, 1884; Sjednocení Bulharska, Pokrok, 1885.

матика и на латинско-български речник, основателят на първата българска печатница инж. Иржи Прошек, художниците Ив. Мърквичка и Ярослав Вешин, които също се преселили в София, естественикът Ив. Буреш, а също така и К. Иречек.[1]

Твърде често Добруски се срещал с поета Шар и художника Мърквичка. Още от 1897 г. в архивите на славяноведа, етнографа и впоследствие и министър на народното просвещение (1903—1907) Иван Шишманов могат да се намерят документи, които свидетелствуват за тясното сътрудничество с Добруски по културните въпроси. Добруски му изпраща сп. „Български преглед“ с реферат за книгата на Кюмон и обръща внимание на Шишманов върху произведенията на известния чешки писател Ян Неруда.[2] Лудвиг Куба, художник и колекционер на славянски песни по време на пребиваването си в България посещавал семейството на Добруски, както отбелязва това във възпоминанията си „Засъхналата палитра“.[3]

В дейността на Добруски връзките му със софийската културна общественост оставили дълбоки следи. Именно в София той публикувал две статии за Родопите, които посетил още през време на престоя си в Пловдив. Първата от тях носи белези на научен характер и се отнася за потурчването на родопските българи, а втората по съдържание има по-скоро научно-популярен характер.[4] По-близкото запознаване с българската литература довело Добруски до преводи на някои от произведенията на Л. Каравелов и Ив. Вазов на чешки език, а на български той превел очерка „Мъртвият град“ из пътните записки на Неруда. „Коледа в България“ е очерк, който Добруски изпратил от София за един чешки вестник.[5] Главната дейност на Добруски в София, където той прекарал най-плодотворния период от своя живот, е неговата научна дейност. В 1891 г. той смятал да замине в Прага — участвувал в конкурс за чиновническо място, обявенс от тогавашната Чешка академия на науките и изкуствата, но не успял в конкурса, тъй като нямал необходимата квалификация на книговодител.[6] Това решило и въпроса за неговия по-нататъшен престой в България. Още като преподавател в средните училища Добруски получил званието частен доцент по гръцка и римска археология, епиграфика и нумизматика при Софийския университет, където четял лекции три пъти седмично в течение на 20 години (1. X. 1890 — 1910 г.).[7]

Главният център за дейността на Добруски оставал Народният археологически музей. Отначало той бил обединен със Софийската народна библиотека и се състоял само от натрупани материали без никакви описи. Затова съвършено ясно се говори в разпореждането на Министерството на народната просвета[8]: „Съобщава Ви се, Господине, че с приказ под № 598 се прикомандирувате от 1-ий того да испълнявате длъжността Директор на Народния музей в София, който музей се помещава за сега при Софийската народна библиотека. Вие заедно с господина Директора на Библиотеката ще съставите опис на предметите, които сега се намират в Музея, и подир туй ще вземете управлението.“

От 1 януари 1893 г. Добруски бил назначен за постоянен директор на музея.[9] Той ръководил отначало двата отдела на музея — по археология и етнография, а от 1905 г., когато тези отдели били реорганизирани в самостоятелни учреждения, той останал да завежда Ар-

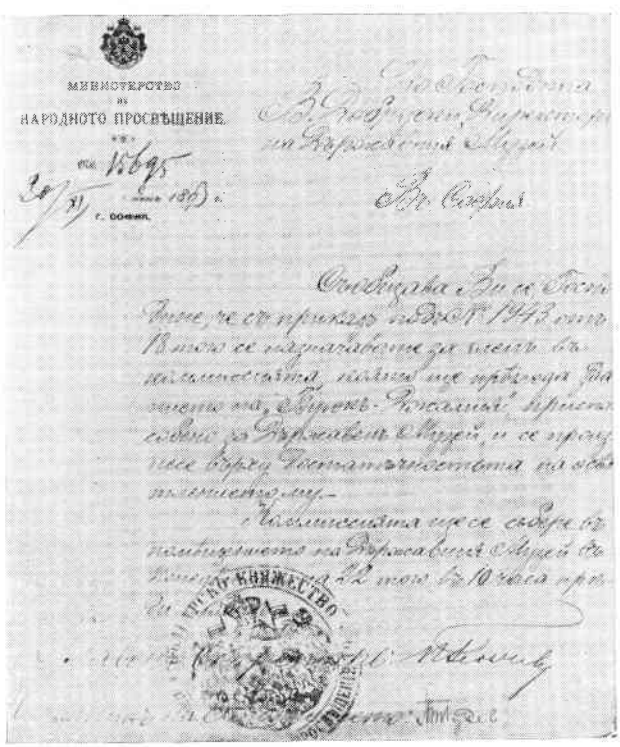

1 *Заповед, с която се назначават членовете на комисията за определяне място за Народен музей*
Ordre de nomination des membres de la commission pour le choix de l'emplacement du Musée National

[1] Брожка, Прошек, Мърквичка и Иречек посетили заедно с Добруски Прага като участници в една българска екскурзия (вж. Дневника на К. Иречек от 8. VIII. 1891 г.). Между лицата, на които К. Иречек изпраща поздрави за Новата година, намираме от 1901 до 1908 имената на Шкорпил, Златарски, Бобчев, Шишманов, Милетич и др. също и името на Добруски.

[2] Вж. писма от 24. IX. 1901, 19. V. 1902, 12. IX. 1903, 24. X. 1904 и др. в Архива на Ив. Шишманов (Архив на БАН).

[3] По сведения на г-жа Либуша Добруска.

[4] Няколко сведения за истурчването на Родопските българи, ПСп, кн. 21—22, София, 1887, стр. 332—338: V Rhodopských horách в списанието Květy, кн. 1—4, 1887.

[5] L. Karavelov, Neno, Květy, 1888; Iv. Vasov, Apoštol v nebezpeči, Česká politika, 1896; Bulharské vánoce. Česká politika, 1891.

[6] По сведения на г-жа Либуша Добруска.

[7] Вж. Алманах на Софийския университет, II изд., София, 1940, стр. 178.

[8] Министерство на народното просвещение, № 7927 от 5. IX. 1892 г.

[9] Министерство на народното просвещение № 455 от 18. I. 1893 г. За отношението на широката общественост към музея вж. „България“, г. I, бр. 66 от 18. VIII. 1898 г.

хеологическия музей.[1] С голяма енергия се заел да организира сбирките на музея. Още от 1893 г. той изисква за нуждите на музея ново помещение. Добруски участвувал в комисията, която в края на 1894 г. решила въпроса, дали помещението на Буюкджамия е подходящо за Народен музей.[2] Когато било определено Буюкджамия да бъде превърната в Народен музей, Добруски с помощта на един скулптор и на един художник подредил сбирките.[3]

Вацлав Добруски бил също така и неуморен колекционер. Благодарение на неговата енергия административните власти в цялата страна изпращали в София не само отделни пратки, но и цели вагони с археологически материали. По това време Министерството на народната просвета издало специално разпореждане до управителите на административните окръзи, какви старини да събират и изпращат в София.[4] Известно е, че самият той лично ежегодно обикалял на каруца различни краища и докарвал материали в София. Той сам направил опис на целия инвентар и водел голяма кореспонденция с много частни лица и учреждения.

Като директор на новосъздаден музей Добруски съзнавал, че подреждането на сбирките трябва да бъде съгласно със съвременните изисквания. Затова, използувайки посещенията си на конгреси, той се запознал с устройството на музеите в Берлин, Прага, Виена и другаде.[5] Като разбирал добре културната мисия на Софийския музей, той бил зает постоянно с попълването на неговите сбирки. Така например в писмо до директора на гимназията в Стара Загора М. Илиев той моли да му бъдат отстъпени местните монети, подчертавайки, че именно в Софийския музей трябва да се намират пълните колекции.[6]

Чрез посредничеството на Добруски Софийският музей установил връзки с много европейски музеи. По време на въздушното нападение над София (март 1944 г.) архивът на музея загина. Обаче в книжата, оставени от Добруски, може да се намери немалко кореспонденция, свидетелствуваща за неговите широки връзки. Имена, като например О. Бендорф, А. Конце, К. Иречек, Е. Придик, Р. Каня, К. Реглинг и особено С. Рейнак, често се срещат в оцелелите писма на Добруски.[7]

Софийският музей, особено след реорганизацията в 1905 г., когато според думите на Добруски, произнесени при откриването, музеят преминал от своя доисторически стадий в исторически,[8] станал един от най-известните музеи в Европа.[9] Организацията на музея като най-важен център на българската археология — център с европейско значение, — неговото бързо обогатяване с археологически паметници е най-значителната заслуга на В. Добруски в България.[10] Като негов директор той започнал да издава „Археологически известия на Народния музей", от които излиза само една книжка, кн. 1, 1907 г., 180 стр. Това е първото периодическо археологическо издание в България, с което се слага началото на българската археологическа периодика.

Развитието на капитализма в България способствувало за възникване на ново поколение от млади български специалисти, сред които имало и археолози. Между тях и Добруски се стигнало до несъгласия, които намерили гласност по страниците на ежедневната преса. Нападките срещу Добруски започнали още от 1904 г.[11] Той опровергава обвиненията както

[1] За трудностите при откриването на музея през 1905 г. срв. кореспонденцията Добруски — Шишманов от 18. XII. 1904 и 23. II. 1905 г. Възникването на етнографския отдел Добруски описал според К. Дрож така: Narodni Listy, 22. VI, 1911, n. 170, стр. 3: „Аз разбрах, че под влияние на западната култура народното изкуство започва да се променя (без още да изчезва). Затова аз веднага започнах да събирам такива предмети независимо от това, че музеят е основан като археологически."

[2] Вж. Министерство на народното просвещение, № 15695 от 20. XI. 1893 г.

[3] Вж. Т. Герасимов, ГНМ, VII, 1942, стр. 252.

[4] Вж. И. Велков, Народен археологически музей, ГНМ, VII, 1942, стр. 10 и сл.

[5] 1893: 42 Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner in Wien; 1894: I congressus archaeologorum Christianorum Spalati et Salonis; 1903: Congrès international d'archéologie, Athènes; 1903: Congresso internazionale di scienze storiche, Roma.

[6] Вж. писмата на Добруски (в архива на Шишманов, Архив на БАН) от 5. IV. 1893, 12. IV. 1900 и 31. IV. 1901. В последното от тях той сам се характеризира със следните думи: „роб Sophiae adstrictus".

[7] Особено чести били писмата между Добруски и Рейнак, който съобщавал в Парижката академия на науките и в други научни общества за находките на Добруски. Вж. Le Temps (Paris), 17. II. 1895; 19. IX. 1897; 28. VII. 1901; Levant Herald (Constantinople), 26. II. 1900.

[8] Benedetto de Luca, Il museo nazionale bulgaro, Natura ed arte, anno XVII, 1907/1908, стр. 269—273, особ. 272.

[9] Редица документи за превъзходната организация на Софийския музей и за заслугите на Добруски е събрал Al. Tzigara-Samurcaș, Cronica artistică, Muzeul romînesc și cel bulgăresc, Viața Romînească, II, 1907, стр. 102.

Ще приведем тук това, което е написал С. Рейнак в Gazette des Beaux Arts, II, 1898, стр. 107 и сл.: „Le jeune Musée de Sofia, fondé en 1893 promet de devenir sous peu, grâce au zèle intelligent de son Directeur, le plus important de la presqu'île balkanique après ceux de Constantinople et d'Athènes. Voici plusieurs années que Mr. Dobrusky, malgré l'exiguité des crédits dont il dispose, trouve moyen d'enrichir la collection confiée à sa garde de statues, de basreliefs, de petits bronzes, de monnaies, de documents épigraphiques et non content de réunir des documents et les publier dans un recueil rédigé en langue bulgare (en Sbornik), il en adresse généreusement des photographies aux savants occidentaux, qui les font connaître a leur tour. Il serait très a desirer qu'un érudit comme Mr. Dobrusky disposât des ressources nécessaires pour pratiquer des fouilles en Bulgarie..."

[10] Срв. С. Покровски, Пятьдесят лет болгарской археологии Seminarium Kondakovianum, IV, 1931, стр. 201; И. Велков, цит. съч., стр. 10 и сл.; Д. П. Димитров, Дискусия за състоянието и задачите на българската археология, ИАИ, XVII, 1950, стр. 432 и сл.

[11] В „Препорец" (орган на демократическата партия), бр. 69 от 9. X. 1904 г., стр. 4, се появила анонимна статия, насочена срещу Добруски. Той бил обвиняван в това, че не позволил на един университетски доцент (става дума за Г. И. Кацаров) да използува наскоро открита военна диплома. Статията била написана в определен шовинистичен тон: „Това лишен път показва, че вратата на нашия Народен музей, за който щедро се харчи народната пара, е затворена за българските учени", и завършвала с обръщение до министъра на народната просвета (Ив. Шишманов) „Докога?". В бр. 75 от 23. X. 1904 г. въпреки обяснението, че военната диплома постъпила в музея, когато Добруски бил извън пределите на България, и че именно за това секретарят на музея Н. А. Мушмов разрешил на доц. Кацаров само да я види, не изгладило недоразумението.

публично, така и в частни писма.[1] След тридесетгодишна служба Добруски бил уволнен и мястото му се заема от неговия амбициозен приемник Богдан Филов, проявил се като археолог, но впоследствие изоставя науката и се посвещава на политиката. Той защищавал интересите на най-реакционните кръгове.[2] Добруски се върнал в Прага с цялото си семейство през 1911 г. като български поданик и още същата година през зимния семестър 1910/1911 г. работи в епиграфския семинар на проф. Е. Борман във Виена.[3]

В 1911 г. комисия от професори на Пражкия университет в състав Г. Високи, Фр. Гро, Ф. Пероутка и В. Поливка препоръчала молбата на Добруски да бъде удовлетворена и му се признае доцентура в Прага. Получавайки благоприятен отговор, Добруски чете лекции, започвайки от летния семестър на 1912 г. до края на зимния семестър 1913/1914 г., по гръцка и римска нумизматика.[4] През следващите семестри, макар и да не чете лекции поради болест, той завежда библиотеката на кралското чешко научно общество.[5]

Добруски много тежко преживял своето уволнение,[6] но това обстоятелство не повлияло на доброто му отношение към българския народ, на чиито освободителни стремежи той винаги оказвал поддръжка, доколкото му позволявали силите. Вече в Прага Добруски продължил да води културна пропаганда за България, ако и болестта да го възпрепятствувала да води курса по български език в Карловия университет.[7] Когато през 1911 г. в Прага била организирана изложба за българската жена, никой не си спомнил при откриването ѝ за работата на Добруски.[8] Независимо от това изложбата получила одобрението на чешката общественост, която придавала голямо значение в дейността по по-нататъшното развитие на връзките между славянските страни.

Добруски починал на 24 декември 1916 г. на 58 години, без да успее да завърши някои започнати статии главно върху разкопките в Никополис ад Иструм.

*

Пряко отношение към организацията на научната дейност има и провеждането на разкопки. Разкопки в България се провеждали постоянно, но не в широки мащаби. На Добруски може да се направи критика, че не е правил големи разкопки, а се посветил само на спасителни работи.

Официално пръв започнал да провежда разкопки Ж. Сьор, посетил в 1898 г. Южна България, Бургас и София. През следващата година 1899 той разкопал няколко могили при Пловдив.[9] За България разкопките на Сьор се оказали събитие от първостепенна важност, тъй като благодарение на това българските земи станали официално призната антична територия, така както и някои части от Австро-Унгария, Германия, Южна Русия и др.[10] На самата България обаче те създали и много главоболия. Това означавало да се вземат надлежно мерки за резултатите от разкопките, за да се запазят археологическите находки от посегателството на чужденците. Затова едно от важните мероприятия било прокарването на закона за запазване на старините, благодарение на който правенето на разкопките станало държавно дело. Българските земи, богати на произведения на античното изкуство, привличали вниманието на западните антиквари, а строителните работи, които се провеждали все почесто на неразработени по-рано места, водели до откриването на нови материали. В ежедневната преса се обръщало внимание на обществеността за тяхното разхищение.[11]

Напълно ясно е, че недостатъчно добрата организация на разкопките могла да доведе не само до загубване на археологически находки, но и до щети на цялата територия на разкопките. Тълпи от любознателни дилетанти могли също да навредят на археологическата работа и Добруски се опълчил против тях от самото начало на своята дейност в България.[12] Той се стремял към създаването на закон, който да препятствува произвола в провеждането на разкопките в територия с находки от античността. Неговите старания се увенчали с успех. В началото на 1904 г. (3 януари, писмо № 11) Министерството на народната просвета създало комисия, която трябвало да се заеме със съставянето на такъв законопроект. Свикването на комисията било възложено на Вацлав Добруски.

[1] Т. Герасимов, цит. съч., стр. 252, обяснява това така: „Добруски не е могъл да организира сътрудници около себе си.“ В архива на Шишманов се намира писмо на Добруски до Кацаров от 20. I. 1908 г., в което Добруски въобще отхвърля клеветите и доносите.

[2] Д. П. Димитров, цит. съч., стр. 433.

[3] Тук била написана неговата статия „Das erste Militärdiplom des Kaisers Maximinus“, OJh. XIV, 1911, стр. 130.

[4] Всички сведения са взети от архива на Карловия университет в Прага. Дисертацията № 11 A 1682/6 от 29. II. 1912 г.

[5] От 4. VI. 1913 временно, а от 1. XII. 1914 г. окончателно. Това решение било съобщено на Добруски от известния езиковед Йосиф Зубатий, главен секретар на обществото (Regia societas scientiarum Bohemica, n. 308, 1 XII, 1914, Praha).

[6] Вж. Listy Filologicke, 44, 1917, стр. 75.

[7] Добруски бил назначен за лектор по български език на 3 януари 1914 г. — № 11 H 222/3, 1913 г. с декрет на Императорското кралско наместничество за Чехия.

[8] Уволнението на Добруски е коментирано с неодобрение неведнъж в страниците на чешкия печат. Вж. Venkov, VI, 1911, от 7. VII, № 158, стр. 1; К. Дрож, Болгарская женщина, Národní Listy, 22. VI. 1911, № 170, стр. 3. Вж. и Národní Politika, 25. VI. 1911, № 173, стр. 5, където като виновник за уволнението се сочи министър Мушанов, назначен в 1907 г. след министър Шишманов. Касае се за събитията, когато по това време всички професори в Софийския университет били отстранени за своите прогресивни възгледи. Във в. Národní Politika, 7. I. 1911, стр. 7, се появило съобщение за изложбата, без да се спомене за Добруски, а в броя от 18. VI — само бележка за него като основател на Етнографския музей в София.

[9] Вж. Димитров, цит. съч., стр. 432.

[10] Вж. Le Courrier des Balkans, II, № 42, 3. VI. 1899, стр. 2.

[11] Вж. Препорец, бр. 70 от 9. I. 1903, стр. 3.

[12] Вж. писмото на Добруски от 6. VII. 1892 г. против разрушения в с. Гьозекен (сега Обзор), където той провел някакви разкопки.

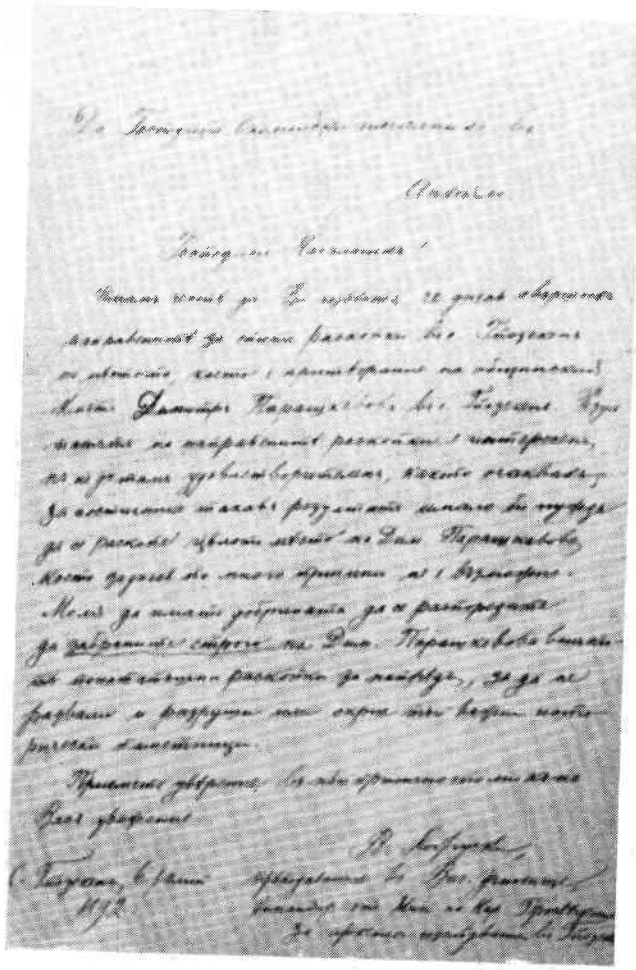

2 *Писмо на Добруски против разрушения в с. Обзор*
Lettre de Dobruski contre les destructions dans le village Obzor

Целта ѝ била „да състави законопроект за запазване на старините и за тяхното задължително съхраняване и поддържане от страна на общините при съдействието на археологическите и други частни дружества и лица".

Пътуването на Добруски по Италия, Гърция и Австро-Унгария, което той извършил от 16. IX до 17. XI. 1904 г., било свързано безспорно с тази дейност.[1] За резултатите от това пътуване Добруски дал кратко съобщение, което било публикувано в „Известия на командировките на Министерството на народната просвета"[2].

Добруски размишлява над новия за това време стратиграфски метод, говори за запазването на откритите постройки и предмети, споменава за новия закон за защита на паметниците, издаден от италианското правителство. Когато той пише за откритията, и то главно за италианските, то всякога има пред вид българските условия. Така, споменавайки за метода на изследването на дълбоките културни пластове, с които работил например Дьорпфелд при разкопките в Троя и на Делатр в Картаген, Добруски обръща внимание на възможността да се използува този метод при изследването на Августа Траяна или на църквата „Св. София" в София. Разглеждайки резултатите от разкопките на форума в Рим, той подчертава, че аналогични методи могат да бъдат използувани и при разкопките на форумите из градовете в римските провинции, например в Ескус. По-нататък той призовава да се изучават паметниците, които имат отношение към тракийското население, което се установява в Рим на постоянно местожителство или се е поселило там временно. В края на тази дописка Добруски отделя много място на италианския закон за охрана на старините, при което дава точно и подробно описание на целия процес на воденето на разкопките (записване на находките, нанасяне на план, дневник, фотоснимки и пр.) именно така, както това изисквал споменатият закон.

Добруски провел редица спасителни разкопки. В начало той се занимавал само с организацията на спасителни работи, които трябвало да се провеждат при случайно открити обекти. Такъв бил случаят например при откриването на нимфеума около Саладиново. Едва по-късно Добруски пристъпва към разкопки в по-големи мащаби, които били предприети от археологическото дружество, или пък тогава, когато бил командирован от министерството. Така той ръководил разкопките в 1904—1905 г. в Ескус, в 1903 и 1906 г. на Асклепиона в Глава Панега.[3]

Най-голямо значение обаче имали неговите разкопки в Никополис ад Иструм (1906—1909). Добруски се подготвил за тях теоретически добре в Италия, а практически — по пътя на запознаването с местността и с материалите от

[1] Срв. писмо на Добруски в кореспонденцията му с Ив. Шишманов и командировките на Министерството на народната просвета № 7/0 9393 от 10. IX. 1904 г. и № 14075 от 6. XI. 1904 г.

[2] ИКМНП, II, 1905, стр. 366—377.

[3] Вж. писмата на Добруски до Шишманов от 4. IX. 1904 г. за заминаването в Гиген и писмото от 29. XI. 1905 г. Вж. и командировката № 9790 от 4. VIII. 1905 г., издадена от Министерството на народното просвещение.

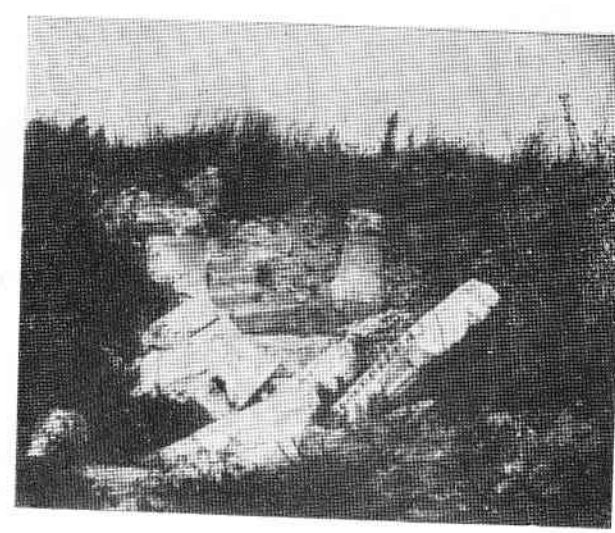

3 *Състоянието в с. Никюп преди започване на разкопките от Добруски (фото Добруски)*
L'état du village Nikiup avant les fouilles (cliché Dobruski)

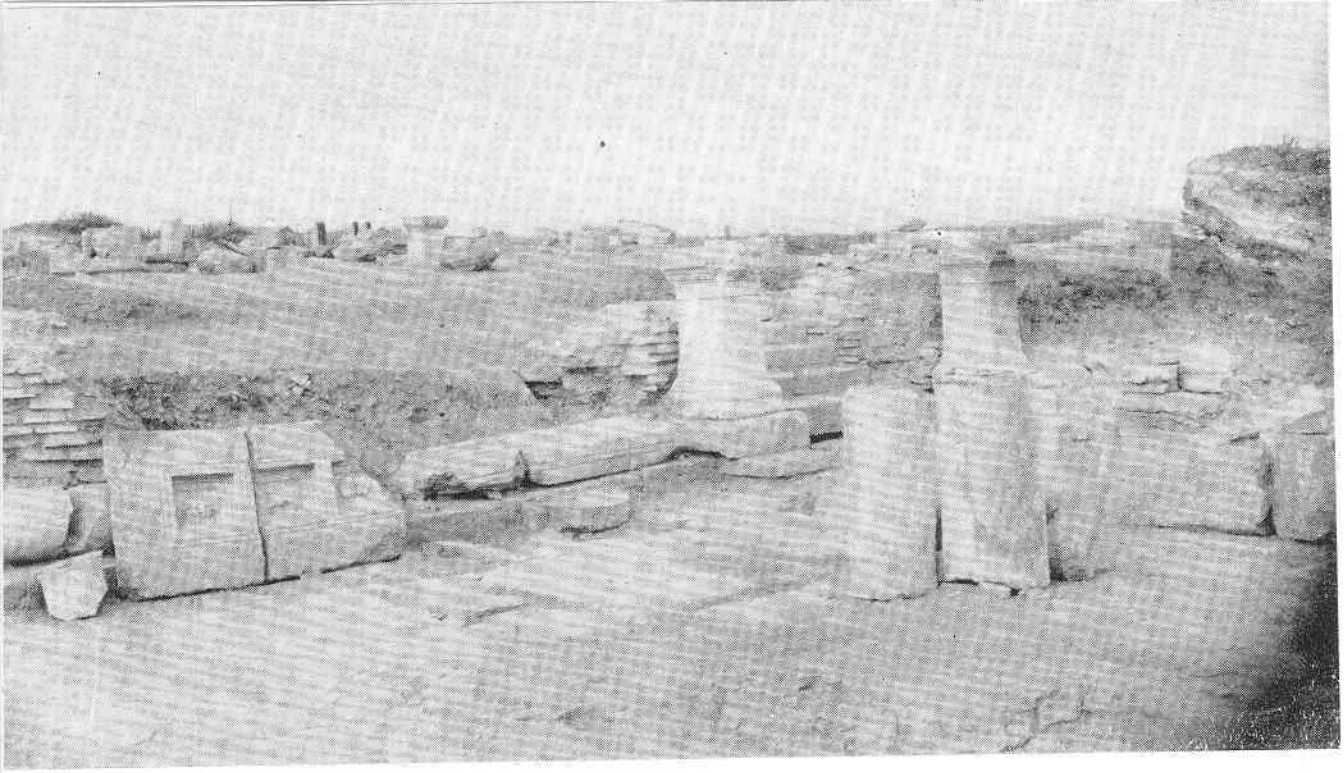

4 *Никополис ад Иструм след разкопките на Добруски (фото Добруски)*
Nicopolis ad Istrum après les fouilles de Dobruski (cliché Dobruski)

разкопките, водени тук преди него, които били публикувани.[1] Разкопките в Никюп се водели в голям мащаб и дали много хубави резултати, както може да се съди по някои фотографии, направени от Добруски. Макар че възнамерявал да публикува тези резултати в специална статия, той не успял да осъществи това намерение. Епиграфските материали били публикувани от М. Бръчкова[2] през 1923 г., така че периодът от извършените от Добруски разкопки до публикацията на надписите бил доста продължителен. Сега всички тези надписи са систематизирани от Г. Михайлов.[3]

Без да се обръща внимание на някои малки поправки в надписите,[4] може да се отбележи в два случая доста значителни изменения от този момент, когато ги открил Добруски. Така надпис IG Bulg 622 по времето на Добруски бил по-цялостно запазен. Неговата лява половина се състояла от четири камъка, 3 от тях сега липсват, при което два с текст. На снимката (обр. 5) се вижда, че лявата страна на надписа трябва да се чете по следния начин:

Παρθικοῦ. . .
Μ(άρκου) Αὐρηλίου. . .
Ἀδριανοῦ. . .
πρεσβ(ευτοῦ). . .
ἡ ἱερωτάτη. . .

Надпис IG Bulg 604 d бил също така по-пълен в периода на разкопките и изглеждал така, както сега го виждаме на снимката (обр. 6).

Истинската научна дейност на Добруски започнала в София и се свеждала до публикацията на археологическите находки, и то главно на такива, които съдържали надписи. Неговите монографични работи били също така свързани с дейност от този род.[5]

Античните надписи се разбирали от Добруски не изолирано. Той виждал в тях текст, който трябва да бъде не само правилно проучен, допълнен, но също така и обяснен. Ето защо Добруски всякога се стремял при публикацията на надписите да резюмира всички обстоятелства, които могли да бъдат полезни при обяснението на съдържанието на даден надпис. Най-добре това може да се види при публикацията на надписите от Глава Панега, където Добруски обръща внимание на отличителния местен колорит през античната епоха. Тогава този край бил гъсто залесена област. Ето защо тук ние се срещаме не само с бога на лечението Асклепий, но и с божеството на зелената природа като Силван, а така също и с Артемида и Аполон. Този метод бил характерен за Добруски и той го използувал всеки път, когато пишел своите статии на български. Само в статиите, които излезли на чужди езици, той се отклонил от него и използувал приетия в западната литература метод — само препис на текста и кратко обяснение. Първоначалните работи на Добруски

[1] В писмо до Шишманов (недатирано) Добруски съобщава за получените от г-н Доброович встъпителни бележки. Вж. и МСб XVIII, 1901, стр. 704.

[2] В Athenische Mitteilungen, 48, 1923, стр. 96 и сл.

[3] Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, II, Serdicae, 1958.

[4] Вж. IG Bulg. II, 617, стр. 2, 12; 620, стр. 2; 621, стр. 3; 623, стр. 3; 626; 627; 628; 631.

[5] Библиографски данни тук не ще дам, тъй като те лесно могат да се намерят у С. Георгиева — В. Велков, Библиография на българската археология, София, 1957, стр. 304, 312.

в областта на епиграфиката свидетелстват както за недостатъчна опитност, така понякога и за недостатък на сравнителни материали: името S. Furnius Publianus е допълнено неправилно Kalpurnius и т. н.[1] Добруски обаче много бързо се запознал с епиграфиката и публикувал доста голям брой надписи — гръцки, латински, старохристиянски, отчасти и старобългарски. Много от тези публикувани от него надписи са много важни: за социалната история (основаването на тържището Пизос), за политическата история (писмото на Септимий Север и Каракала до жителите на Никополис ад Иструм), за историята на религията (Глава Панега, Саладиново), за културата (плочата на Анаксандър).

Сведенията за своите находки Добруски съобщавал в печата обикновено под общото заглавие: „Материали по археологията на България"[2]. Когато публикувал надписи, намерени не в една и съща област, той ги класифицирвал обикновено по някакъв общ белег. Така той събрал паметниците за тракийския конник, за Артемида ловджийка и конничка, за Епона, за Митра и др. Ако тези сбирки се отнасят към една местност, те не са загубили своето значение и досега. Другите с течение на времето остарели: заедно с новооткрити надписи те били пренесени в нови сбирки (например в сбирката на Калинка), в събирането на които взел участие и сам Добруски, в Корпуса на гръцките надписи, намерени в България, издавани от Г. Михайлов и др. В някои други случаи сбирките на Добруски били заменени с по-съвременни. Например трудът на Г. И. Кацаров Die Denkmäler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien заменил неговата сбирка за тракийските конници.

От разработката на Добруски се вижда, че той не гледал на античната култура само с безмълвно възхищение. В археологическите находки той виждал преди всичко исторически материали, които трябвало да приближат до читателя далечното минало на България. Още от самото начало на своята дейност той искал и в бъдеще изследванията да бъдат насочени към разрешаването именно на тази проблематика. Така при публикацията на таблиците с тракийския конник той заявил, че прави това с цел да напечата материали, които в бъдеще биха помогнали да се разбере и определи това народно тракийско божество.

Добруски се занимавал също с етнография. Той обръща внимание на разпространеността на култа на нимфите и на тракийския конник в древността и предполага, че цяла редица от антични представи живее още сред хората именно в християнските култове.[3]

Добруски постъпва аналогично и при публикуването на работите по нумизматика. Той възглавявал и нумизматическия отдел след Д. Е. Такела до последните дни на своята работа в музея, когато сбирката била предадена на Б. Филов, а след това в 1918 г. преминала у Н. А. Мушмов.[4] Изследването на монетите довело Добруски до публикацията на статии за монетите на тракийските царе.[5] Авторът дал тук не само нумизматическо описание, но се опитал също да определи тези монети в социално отношение и да ги обясни от историческа гледна точка. Сега ние вече не се сблъскваме в специалната литература с тази статия, но този възглед на Добруски за тракийската монета е интересен именно сега от методическо гледище. Добруски искал да обясни отношението на тракийските царе към гръцката култура, за която той говори, че тя не била чужда на тракийските царе и имала значително влияние на местната култура в самата Тракия.[6]

Особена заслуга има Добруски в това, че той обърнал внимание и на българските монети и печати и по този начин той може да се счита един от основоположниците на българската нумизматика. Голямо значение имало публикува-

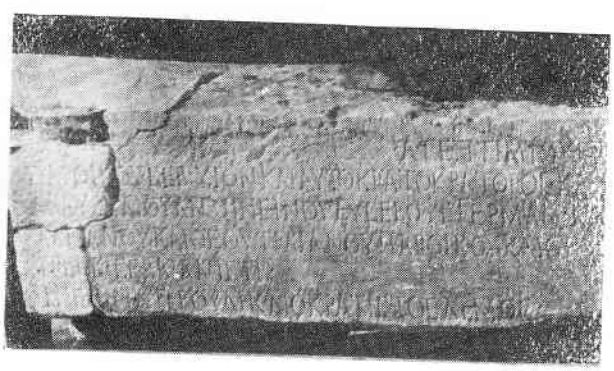

5 *Надпис IG Bulg 622 (лява страна) — фотоДобруски*
Inscription (622) côté gauche (cliché Dobruski)

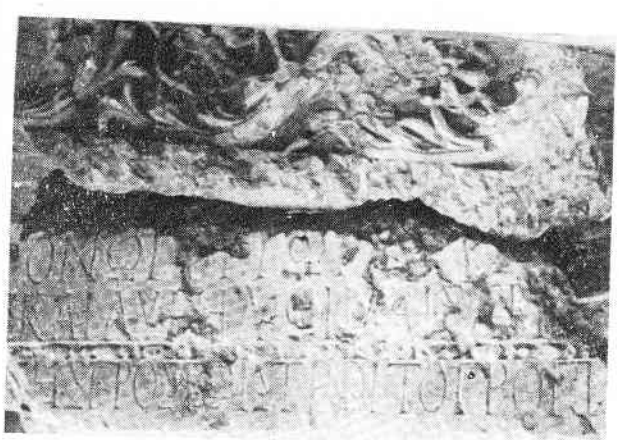

6 *Надпис IG Bulg 604 d (фото Добруски)*
Inscription (604) (cliché Dobruski)

[1] E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, Wien, 1906, стр. 66.

[2] Публикувани в: МСб, XI, 1894, стр. 68—102; XII, 1895, стр. 318—338; XIII, 1896, стр. 398—441; XVI/XVII, 1900, стр. 3—116; XVIII, 1901, стр. 704—812.

[3] Вж. Добруски, МСб, XIII, 1896, стр. 398 сл.; Добруски, МСб, XI, 1894, стр. 69 сл. и особено стр. 70: „тракийските герои-конници веднага били смесени със светите изтребители на чудовищните лами, със св. Георги и св. Димитър".

[4] По сведения на Т. Герасимов.

[5] Исторически поглед върху нумизматиката на тракийските царе, МСб, XIV, 1897, стр. 555—633.

[6] Добруски, цит. съч., стр. 564.

7 *Вацлав Добруски на разкопки в Никюп. Vaclav Dobruski sur le chantier à Nicopolis ad Istrum*

нето на два древнобългарски оловени печата и златната грамота на Иван Шишман. В предговора Добруски говори за тесните отношения между Византия и България. България заимствува този печат от византийската практика.[1]

Добруски не се ограничавал само с изучаването на античната култура, но поради това, че бил директор на Народния музей, публикувал и такива статии, които не се отнасяли към античността. Така например той написал бележка за името на крепостта Батил, което извежда от печенежкото племе „цопон". Добруски свързва това название с жителите на софийската и радомирската област, с шопите.[2] По-нататък той публикувал няколко съобщения за находки на каменни оръдия и различни монети.[3] Рецензиите, написани от него, също се отнасят до българските земи.[4]

Добруски бил голям ентусиаст в работата си и затова в своите статии често използувал различни поводи, за да привлече към археологията нови сътрудници.[5] Той винаги предава имената на тези, които откривали каквито и да са старинни предмети, призовава широките обществени кръгове да уведомяват постоянно Народния музей за всички археологически находки и запознавал обществеността с бъдещата дейност на археолозите.[6]

*

Дейността на Вацлав Добруски в България била плодотворна както в научно, така и в организационно отношение. Той спасил за България значителен брой антични паметници и поставил българското музейно дело на твърда основа. Заедно с археологията той ги извел на международно ниво.[7] Макар и много от трудовете на Добруски да са вече забравени, неговото дело намерило многочислени изтъкнати продължители, които особено сега, в епохата на социалистическа България, имат широки възможности да приближат до народа историята на древността.

[1] Вж. В. Добруски, Към българската нумизматика, БПр, VI, кн. 10, 1900, стр. 97—100; Три старобългарски царски печата, МСб, VIII, 1901, стр. 813—818. Deux molybdobulles bulgares uniques et inédites, Revue Numismatique, 1901, стр. 259—291.

[2] В. Добруски, Няколко историко-археологически бележки, МСб, III, 1890, стр. 41—44.

[3] Находки на каменни оръдия из разни места в България, БПр, VI, 1900, кн. 10, стр. 130 и сл.; кн. 8, стр. 121—122; Археологическа находка в София, БПр, I, 1895, стр. 152—153.

[4] Вж. БПр, III, 1897, стр. 126—128 за: F. Cumont, Les actes de Dasius, БПр, VI, 1900, кн. 10, стр. 119—120 за: G. Schlumberger, Basile II, le tueur des Bulgares.

[5] Новооткрита римска военна диплома, МСб, XIV, 1897, стр. 635. Вж. и БПр, VI, 1900, кн. 10, стр. 131 и забележките.

[6] Например с разкриването на могилите, на което обръщал внимание още С. Рейнак — МСб, XIV, 1897, стр. 561, бел. 5.

[7] Именно като сътрудник на CIL, IGR, Die antiken Münzen Nordgriechenlands (Imhoof, Blumer); Antike Denkmäler in Bulgarien (Kalinka); Roscher, Lexicon gr. und röm. Mythologie, III/1, p. 565—567 (Nymphen, Nachtrag) и статиите на Добруски в BCH, AEM, Revue numismatique Добруски бил член-кореспондент на Германския археологически институт в Берлин, Рим и Атина, почетен член на археологическото хърватско дружество, на дружествата в Брюксел и Виена.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Библиографски данни и архивни материали

а) Библиографски данни

1. (Без автор), Listy Filologické, 44, 1917, стр. 74—75.
2. Vl. Sís, Ottův slovník naučný nové doby, II, 1, 186, s. v. Dobruský.
3. Dr. G. Skalský, Zlatá Praha, 16, 1917, стр. 191. Тук е публикуван некролог, на стр. 192 фотография на Добруски и снимка „Залата с антична скулптура в Народния музей в София". Статията се приписва на д-р Скалски, тъй като Добруски по време на своя престой в Прага помагал в Националния музей.
4. С. И. Покровский, Пятьдесят лет болгарской археологии, Seminarium Kondakovianum, IV, 1931, стр. 200 и сл.
5. М. Пиларжова, Значение гимназии для чешской культурной жизни, в: „200 лет со дня основания гимназии в Немецком броде (1735—1935)". Тук (стр. 65—66) на Добруски са посветени няколко страници, където обаче по погрешка е наречен Добровски. За това сведение благодаря на доц. д-р Кабрда.
6. Т. Д. Герасимов, Страница на починалите. Вацлав Добруски, ГНМ, VII, 1942, стр. 252—253. Некрологът принадлежи на перото на най-видния български нумиз-

матик. По случай 50-годишнината от основаването на музея на цит. м. в този том от Годишника на Народния музей са публикувани възпоменателни бележки за покойните сътрудници. Първата статия е тази на Герасимов. Поместена е фотография на Добруски и библиография на главните му трудове.

7. R. Hošek, Václav Dobruský, LF, 82, 1959, p. 298—301.

б) Архивни материали

а) Във фондовете на литературния архив в Националния музей в Прага (Literarní Archiv) има сравнително малко сведения за Добруски — P 34 g 31—19 V 1884. Библиотекар на гимназията в Пловдив, В. Добруски поръчва книги и списания в книжарницата на д-р Грегр и Ед. Валечки, в Прага; 124 47 Sign. R. Píč — в събраните документи, които се отнасят до Йосиф Ладислав Пич, се намира чиста визитна картичка на В. Добруски с френски текст Directeur du Musée National, Sophia; Archiv Květů 2 G 35, 160/36, съдържа свободно тълкуване по Стоян Заимов „Картини от историята на българските революционни комитети", Rpk 1511 fo (от същия архив), превод на „Картина на съвременния политически живот в България" от Ив. Вазов. Записката на Добруски, която се съхранява в книжата на Хелцелт, не ще бъде публикувана преди 1971 г.

б) Материалите, отнасящи се до превода на доцентурата на Добруски от София в Прага, се съхраняват в архива на Карловия университет в Прага.

в) Фондовете на Херманов Местец се съхраняват в: Okresní archiv v Chrudimi. Там обаче според съобщението 15/S/57 от 17. VI. 1957 г. няма други материали освен Zlatá Praha, 16, 1917 и две коли от списанието Narodni politika, 1916, а също и споменатия „200 години от основаването на гимназията в Немецки брод". За тези сведения и за сведенията относно семейството Добруски изказвам благодарност на окръжния архивен сътрудник Мария Матисова.

г) В Народния археологически музей в София няма нищо, тъй като неговият архив е изгорял по време на бомбардировката през март 1944 г.

д) В „Български исторически архив" при Народната библиотека „Кирил и Методий" в София няма никакви сведения за дейността на Добруски в София, но неговият фонд не е окончателно обработен.

е) В Архива на Българската академия на науките (Архив на БАН) се намира част от кореспонденцията на Добруски в архивните материали на Ив. Шишманов. Отделни данни за Добруски могат да се намерят и в дневника на Константин Иречек.

ж) За дейността на Добруски в България съм използувал и някои сведения, разказани ми от акад. Г. И. Кацаров и Т. Герасимов по време на моя престой в София през октомври 1956 г. Използувам случая да изкажа моята признателност на всички учреждения и отделни лица, които ми помогнаха с необходимите сведения и справки. Особено благодаря на Министерствата на културата и просветата (в София и Прага), които улесниха моята научна командировка в България през октомври 1956 г., в резултат на която отчасти се явява и настоящата работа. Благодаря също и на г-жа Либуша Добруска за съобщените ми от нея различни сведения и материали.

Антропологията и нейното отношение към историята, археологията и етнографията

Петър Боев

Антропологията още от нейното създаване като отделна наука от Блуменбах[1] се разбира различно от различните школи и автори, като нейният обсег в продължение на два века претърпя много промени, състоящи се в разширяването или в стесняването му. Още Кант в своето съчинение „Антропология в прагматично отношение"[2] разглежда само философски въпроси. Освен него и други учени, като Фихте, Фрис, Шаван и др., дават на термина антропология философски, психологически и педагогически смисъл. Тези учени не разглеждат антропологията в биологичен смисъл, но те сочат, че тя уяснява въпроси из областта на хуманитарните науки. Покъсно това бе точно формулирано от Фр. Енгелс: „Антропологията представлява преход от морфологията и физиологията на човека и на неговите раси към историята"[3]. Лекари и биолози (Магнус Хунд, Т. Керкринг, Тайхмайер, У. Каупър и др.) стесняват много предмета на антропологията и я покриват напълно с описателната анатомия на човека. Даже съвременните антрополози още не са уяснили обсега на антропологията. Айкщед[4] под антропология разбира само знания за „формите" на хоминидите. Това определение е непълно, понеже според него антропологията има за предмет само морфологията на човека, само формата, като изключва съдържанието, дадено от Енгелс. Съвременната антропология изучава преди всичко формата като най-лесно уловима и в повечето случаи най-показателна, а в палеоантропологията и единствена проява на изчезнали раси и видове човеци. За антропологията е важно също и съдържанието не само за определяне на белезите, но както изтъква правилно Заллер,[5] което е по-важно, и за етиологията и генезата на белезите и възможността да бъдат повлиявани в една или друга насока. Това има голямо значение не само за външния облик на човека, но и при изучаване на самия човек в миналото

[1] J. F. Blumenbach, De generis humani varietate nativa, Göttingen, 1775.

[2] I. Kant, Anthropologie in pragmatischer Hinsicht, Königsberg, 1798.

[3] Фр. Енгелс, Диалектика на природата, БКП, София, 1950.

[4] E. Eickstedt, Die Forschung am Menschen, Stuttgart, 1954.

[5] R. Martin, K. Saller, Lehrbuch der Anthropologie, т. II, Stuttgart, 1957.

(което става от костни находки), днес и в бъдещето. Също така обсегът на антропологията не може да бъде стеснен само до хуманна генетика, както предлага Ленц, като я определя като „наука за наследствените различия на човека". Естествено хуманната генетика е в близка връзка и е една от съставните части на съвременната антропология, защото, както е известно, морфологичните белези зависят както от наследствените белези, така и от условията на околната среда. Това пък е от съществено значение за оформяне на човешките варианти. Хуманната генетика обаче не съставлява най-важната част на антропологията (каквато е морфологията на човека), за да може тези два термина да се уеднаквяват. А. Шулц[1] също стеснява обсега на антропологията, като я схваща като раздел на физическата антропология, която дели на расознания, учение за човешката еволюция и на същинска антропология. О. Фишер[2] определя антропологията като част от антропобиологическите науки и затова я нарича правилно антропобиология. Според него антропобиологичните науки се състоят от етнология, философска антропология, психологическа антропология, археология и антропобиология. Американските и английските антрополози също разширяват термина антропология. Според Клъкхоон[3] задачата на антропологията е да изкопава и анализира останките на минали цивилизации (археология), да проследява развитието и разпространението на обичаите и занаятите по земята, като показва как тези форми на изкуства, вярвания и оръдия на труда задоволяват психологическите нужди на индивидите и запазват обществата от разпадане (културна антропология), да определя различията на човешкия говор и отношенията между езиците (лингвистика) и най-после — до изучаване еволюцията и биологичните черти на човешките видове (физическа антропология). Така посоченият обсег на антропологията е много обширен и обхваща етнография, археология, психология, езикознание, фолклор и физическа антропология (както я наричат английските и американските учени). Френските антрополози делят антропологията на физическа антропология (антропология в тесен смисъл), на етнография (някой я наричат и етнология) и на праистория (геология и палеонтология). Според А. Валуа[4] физическата антропология изучава човека като животно: историята, еволюцията и сегашната природа на структурата на човешкото тяло, а културната антропология изучава произхода и историята на човешките култури, тяхната еволюция и развитие, както и структурата и функцията на човешките култури във всяко време и място. Съветските учени ясно разделят различните науки, свързани механично в общия термин антропология. Действително тези науки имат нещо, което може да ги обедини — това е обстоятелството, че те се занимават с човека и още, че промените във физическото развитие на човека са неразривно свързани с неговите културни промени. Затова биологичните промени на човека няма да могат да бъдат разбрани, ако не се съпоставят палеоантропологичните материали с паметниците на материалната култура на човека. По този начин при палеоантропологичните проучвания антрополозите трябва да работят в най-тесен допир с археолозите и обратно. Всичко това обаче с нищо не оправдава да бъдат обединявани науки от различни отрасли на човешкото познание, т. е. да се обединяват биологичните с хуманитарните науки. Доводът на западните учени, че антропологията наред със зоологията и ботаниката е основна и най-важна съставна част на биологията и че като погранична област с хуманитарните науки дава възможност знанията ѝ да се представят както в биологичните и медицински науки, така и във философските науки, е неиздържан. В Съветския съюз всички съставни части на антропологията на западните учени се разглеждат като различни клонове на науката и няма никаква причина те да бъдат обединявани нито по предмет, нито по метод. Археологията представлява науката, която изучава историческото минало на човека по материалната му култура (Арциховский).[5] Етнографията представлява отдел на историята, който изучава културата и бита на сегашните народи, произхода и историята на разселването им, културно-историческите им връзки (Толстов).[6] От това се вижда, че археологията и етнографията са науки, различни от антропологията, която изучава развитието на физическия строеж на човека във времето и пространството. Така според Р. Мартин[7] (1928—1957) антропологията е естествена история на човека във времето и пространството. Съветският антрополог М. Гремяцкий[8] определя много по-точно антропологията: науката, която изучава човека в неговото еволюционно развитие, изменчивостта и разпространението му по земята. Антропологията представлява клон от биологията, но не разглежда човека, както зоологията и ботаниката изучават животните и растенията. Според марксическото схващане на антропологията човек трябва да бъде разгледан като качествено различен от животните вид, ако и да е произлязъл от тях, защото животът на човека съществува само в обществото и при колективния начин на производство. Затова според съветските учени (Рогинский, Левин, Гремя-

[1] A. H. Schultz, The Promise of a youthful Science, 18, 185, 1930.

[2] E. Fischer, Anthropologie, вж Universitas literarum, Berlin, 1953.

[3] Cl. Kluckhonh, Anthropology. What is Science? London, 1956.

[4] H. Vallois, Anthropologie de la population française, Toulouse — Paris, 1943.

[5] А. В. Арциховский, Основы археологии, Госполитиздат, Москва, 1954.

[6] С. П. Толстов, Этнография и современность, СЭ, кн. 1, 1946.

[7] R. Martin, Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung, Jena, 1928; R. K. Martin, Saller, цит. съч.

[8] М. Гремяцкий, Антропология, БМЭ, т. 2, 1957.

ский[1] и др.) задачата на антропологията се състои именно в това: да се проследи преходът от биологичните закони към социалните закони. Това отрежда на антропологията специално място в биологията. Така че антропологията е неразривно свързана с биологичните науки, но същевременно е в контакт и с обществените науки. По този начин част от предмета на антропологията (морфология на човека) е подчинена на биологичните закони, друга част (антропогенеза и расогенеза) е подчинена на биологичните и на социалните закони, а трета част (етногенеза) е подчинена на социалните закони. По този начин проблемите на антропологията са комплексни и за разрешаването им се привличат много помощни науки, както биологични, така и хуманитарни. Това именно дава повод на западните учени да обединяват антропологията с някои от обществените науки, като смесват предмет, задача и проблематика с методологията на антропологията. Помощни науки на антропологията из областта на биологичните науки представляват: нормална, сравнителна и патологична анатомия, зоология, хистология, ембриология, физиология, биохимия, цитология, хематология, генетика, хигиена, съдебна медицина, вътрешни болести и ендокринология, геронтология, а из областта на хуманитарните науки такива са: история, археология, етнография, демография, лингвистика, психология, политическа икономия, а освен това и физика, математика, география, геология, палеонтология. От друга страна, антропологията също така служи като помощна наука на горепосочените и редица други дисциплини.

Така разгледана, антропологията изучава:

I. Положението на човека в животинския свят, филогенетичната му връзка с животните, ролята на труда за създаване на човека и причините за появяването на днешния разумен човек (хомо сапиенс). Това представлява дялът антропогенеза (произход на човека), който е морфология на човека през целия третичен период (морфология в биологичен мащаб) или морфология на човека във времето. Антропогенезата се дели на: 1) приматознание или изучаване на изкопаеми и съвременни полумаймуни и маймуни; 2) еволюционна анатомия; 3) палеоантропология, която се занимава с изучаване на изкопаемите форми на човека и която има най-пряка връзка с археологията.

II. Човешките раси, разселването им по земята и значението им за етногенезиса на народите. Това е т. нар. етническа антропология на съветските учени или расознание, или морфология на човека в пространството, т. е. на цялото човечество по земната кора. Този дял има най-пряка връзка с етнографията.

III. Закономерностите на промените в морфологическите и физиологичните белези на човека във връзка с половия диморфизъм, възрастта, конституцията, физикогеографските и социалните условия (влияние на околната среда). Този дял се нарича морфология от съветските антрополози. За по-точно може да се нарече антропологическа морфология за разлика от морфологията на човека и животните.

IV. Наследствеността и свързаните с нея въпроси. Този дял се нарича според западните учени хуманна генетика, а според съветските — спада към биологията на човека.

От казаното по-горе се вижда, че палеоантропологията, която се занимава с изучаването на човешките останки, получени от разкопки, има отношение към всички отдели на антропологията. Тя е от значение както за обяснение на произхода на човека (антропогенеза), така и за появата на расите (расогенеза) и за оформянето на отделните народи (етногенеза). Терминът палеоантропология и терминът палеонтология на човека не се покриват, понеже последният изучава само загинали вече видове хора, докато палеоантропологията освен тях изучава и сегашния човек (хомо сапиенс) и неговите раси. Така че палеоантропологията е понятие с по-широк обсег и съдържа в себе си палеонтология на човека. Значението на палеоантропологичните проучвания расте с древността на проучената епоха. Колкото материалът е по-стар, толкова и паметниците на материалната култура на човека са по-малко и понякога остава само палеоантропологичният материал, който разрешава въпросите за развитието на човека, а също така и за някои негови заболявания. Палеоантропологичният материал може да разреши и някои въпроси от историята, археологията, геологията (палеогеографията), палеодемографията и от медицината (палеопатология). Човешките раси са историческа категория, защото те са се появили на определен ареал, през известен период от развитието на днешния разумен човек. Палеоантропологичният материал дава възможност да бъдат проучени човешките раси в историческото им развитие, тяхното мигриране и смесване, както и съдържанието им в различните етнически групи. В тази насока историческите данни помагат да бъде обяснено наличието на определени раси в известни и добре проучени етнически групи. От друга страна, и палеоантропологията може да подпомогне историята, като различните расови типове могат да бъдат анализирани и да бъде обяснена тяхната поява в различните още неизвестни етнически групи, с което да се внесе светлина в тяхната етногенеза. По този начин при разрешаване на задачите от произхода на даден народ антропологията проучва именно тези расови типове, които дават определения антропологически характер на даден народ. Естествено това не означава, че антропологията може да разреши самостоятелно проблемите на историята. Въпросите на историята се разрешават само при тесен контакт между историци, археолози, етнографи, лингвисти и антрополози.

[1] Я. Я. Рогинский и М. Г. Левин, Основы антропологии, Москва, 1955 и 1963; Гремяцкий, цит. съч

Археологически проучвания в района на Златоград

Екатерина Манова

Между районите, набелязани от археологическата бригада на комплексната родопска експедиция за изследване бита и миналото на българите, подложени на насилствено приемане на исляма в Средните Родопи, попада и Златоград с неговата околност. През 1960 г. бяха разкопани основи на църква край с. Пресека. При разширяване на шосето за Мадан, северозападно от Златоград, е било нарушено старо гробище. Едната му част остава от дясната страна на шосето, в местността Чоньовите лъки или Мезарът, а другата в м. Джерахови ниви отвъд Гюнелийската река, приток на р. Върбица, която тече успоредно на шосето. И за двете находища получихме сведения и указания от горския пазач Кирил Бозов.

През септември 1962 г. се извършиха археологически разкопки най-напред в м. Чоньовите лъки, а след това и в м. Джерахови ниви от Ек. Манова от Археологическия институт и музей при БАН.[1] На 2,5 км северозападно от Златоград в склона на шосето за Мадан, от дясната му страна, още личаха няколко от оградните камъни на един гроб (№ 1). От него започна първият изкоп в направление, напречно на шосето. В жълтата глинеста пръст, на дълбочина 0,45 м от съвременното ниво, се показаха покривните плочи на гроб № 1. Неговата дължина е 1,30 м, максималната му ширина — 0,53 м и вътрешната дълбочина — 0,33 м. Този гроб, ограден и покрит с каменни плочи, е ориентиран запад — изток с едно слабо отклонение към югозапад — североизток. От източната страна покривните му плочи бяха счупени и пропаднали при прокарването на шосето. В този гроб не се намери инвентар (обр. 1, 2).

Източно от гроб № 1, на разстояние 0,80 м, бе разкопан гроб № 2, също ограден и покрит с камъни и плочи. Повечето от покривните плочи бяха натрошени. Скелетът беше в лошо състояние, с ронливи кости, но положението на ръцете, скръстени на гърдите, се виждаше добре. В ориентацията има същото малко отклонение, както при гроб № 1. Гроб № 2 има дължина 1,90 м, ширина максимално 0,70 м и дълбочина 0,40 м. Дебелината на плочите е от 4 до 8 см. И тук липсва инвентар (обр. 2).

Трети гроб № 3 се откри на 2 м северно от гроб № 2 и на около 4 м от шосето, на дълбочина 0,56 м от съвременното ниво на терена. И той беше ограден и покрит с камъни и плочи (обр. 3) и показва същото отклонение

[1] В проучването взе участие и Я. Младенова от АИМ при БАН.

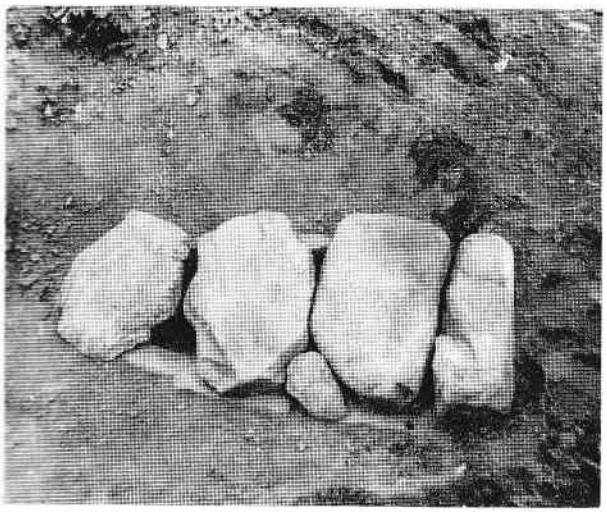

1 *Гроб № 1 в м. Чоньови лъки край Златоград*
Tombe No 1 du lieudit Čoniovi Läki près de Zlatograd

2 *Гробове № 1 и 2 в м. Чоньови лъки след разчистването* △ *Tombes No 1 et 2 du lieudit Čoniovi Läki après le déblaiement*

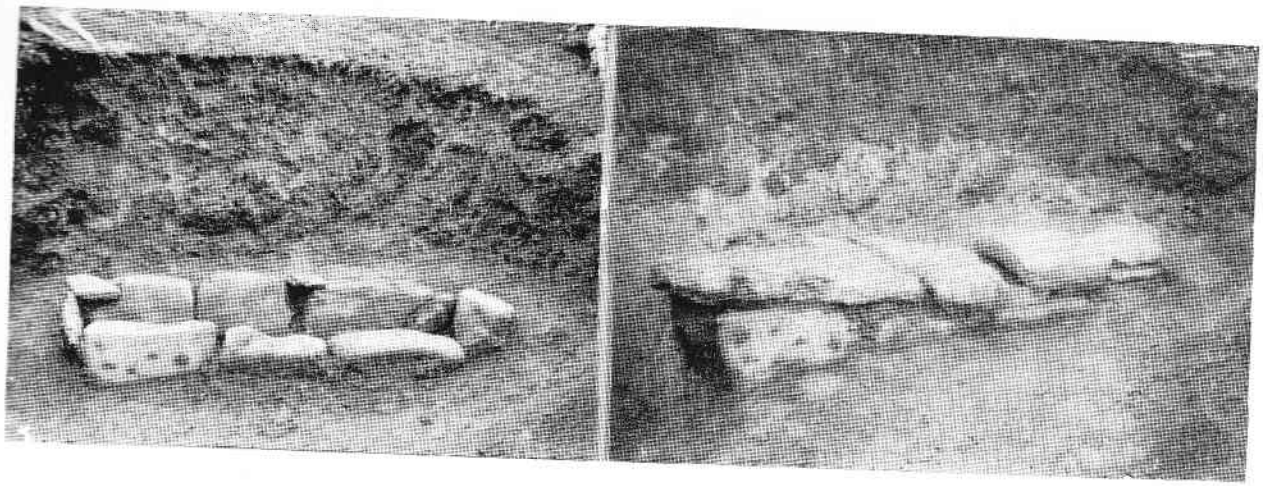

3 *Гроб № 3 в м. Чоньови лъки преди и след разчистването*
Tombe No 3 de Čoniovi Läki avant et après le déblaiement

в ориентировката към югозапад — североизток. Гроб № 3 е дълъг 1,45 м, максимално широк 0,71 м и дълбок 0,24 м. Трудно бе да се определи положението на ръцете. Костите бяха извънредно изгнили. Погребението не бе нарушено. Може с увереност да се приеме, че и тук ръцете са били скръстени под гърдите, тъй като около долната част на гръдния кош се намери бронзов пръстен с широк плътен плосък обръч и кръгъл щит (обр. 4_1 и 5_5). Върху последния е гравирана птица с резперени криле, а по краищата на обръча, които опират в щита, е врязана звезда (*). Прави впечатление, че разстоянието между черепа и тазовата кост бе малко — 0,45 м, — а костите на десния крак — изкривени. Наоколо не се намериха други гробове, а в насипа не се срещат керамични фрагменти. Дъното на разкопаните гробове опира в скалата на склона.

В м. Джерахови ниви, до самия източен край на нивата на Бархал Лесков, откъм пороя, бяха разкрити други четири гроба. При обработване на нивата, а също при разширяване на пътя, който води за махалата Козарска река, по-рано са намирани кости и накит (по сведение на Кирил Бозов, Мойсей Бозов и Мурад Вунцов). В дерето до нивата още преди започване на разкопките личаха крайните плочи на един гроб № 4.

В тази местност, там където пътят за Козарска река се пресича с дерето, на дълбочина 0,34 м от завареното ниво открихме гроб № 1 (обр. 7, ляво).[1] Върху оградните му камъни лежаха четири големи плочи, натрошени от влагата и натиска на почвата. Затова и в гроба бяха проникнали влага и пръст. Скелетът на положената в него жена бе твърде разложен. Имаше ориентация запад — изток и скръстени на гърдите ръце. Дължината на гроба е 1,60 м, максималната ширина — 0,60 м, а дълбочината — 0,30 м при дебелина на плочите от 3 до 12 см. На погребаната е бил поставен богат накит. Той се състои от две огърлици (подбрадници ?), два чифта обеци и пет пръстена. Едната огърлица е четири или петредов наниз от единични, двойни или многоставни стъклени мъниста, оцветени жълто, зелено, синьо, сребристо и златисто (обр. 8). Другата представлява метален наниз от трапецовидни плоски бронзови висулки, прикачени към обръч от виещ се в затворени спирали преплетен тел, закрепен върху кожа (обр. $9, 10_1$). Този накит има голяма прилика с така наречения подбрадник — съставна част на нашите народни носии,[2] запазил се в етнографски материали от края на XIX в., а и от началото на XX в. в околността на Солун, с. Боженица, Габровско, с. Пирин, Гоцеделчевско, с. Риш, Преславско, с. Подвис, Карнобатско, и

[1] На този сектор в разкопките участвуваха за известно време Маргарита Деянова от музея в Смолян и Г. Христов от музея в Мадан.

[2] Н. П. Кондаков, Македония, СПб, 1909, стр. 40, обр. 4, 5, 6; С. Л. Костов, Сокан, ИНЕМ, г. I, 1921, стр. 6, фиг. 5, стр. 7, фиг. 6; Е. Петева, Български народни накити, ИНЕМ, VI, 1926, стр. 69, обр. 25, стр. 76, обр. 50.

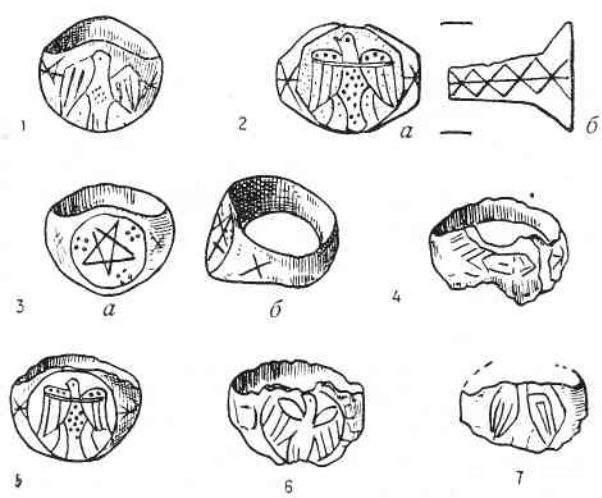

4 *Пръстени от гробовете*
1) от гроб № 3 в м. Чоньови лъки; 2, 4, 6, 7) от гроб № 3 в м. Джерахови ниви; 3, 5) от гроб № 1 в м. Джерахови ниви
Bagues des tombes
1) de la tombe No. 3 dé Čoniovt Läki; 2, 4, 6, 7) de la tombe No. 3 du lieudit Djerahovi Nivi; 3, 5) de la tombe No. 1 de Djerahovi Nivi

5 *Пръстени от гроб № 1 в м. Джерахови ниви*
1, 3, 4, 6) на дясната ръка; 2) на лявата ръка; 5) от Чоньови лъки
Bague de la tombe No. 1 de Djerahovi Nivi
1, 3, 4, 6) sur la main droite; 2) sur la main gauche

др. Огърлицата от мъниста, която също напомня на по-късни подбрадници,[1] е стигала до тила, защото мъниста се намериха и под прешлените на врата и тилната кост. При ушите имаше два чифта обеци. Обръчът на единия чифт е образуван от спирално преплитащи се халкички (обр. 10_6). Подобни обеци, датирани от XII — XIV в., са открити в средновековния български некропол край Луковит.[2] На кръжилото на другите обеци е била нанизана по една куха сферичка (обр. 10_3). При разкриването на гроба част от сферичката липсваше. Обеци от този вид са намирани в некрополи в София, Плиска, Преслав, Ловеч, Луковит, с. Беден, Смолянски окръг, Кърджали, с. Радювене, Врачански окръг, и другаде.[3] Отнасят се към периода X — XIV в.[4] Около гръдната кост лежеше малко бронзово кръстче. Краят на дясното рамо е отчупен и изгубен. Твърде е вероятно и това кръстче да е било окачено на една от огърлиците. Подобно свързване на висулки с различна форма и кръстчета може да се наблюдава в етнографски накити: например от този вид е един накит от Станке Димитров (Дупница).[5]

На дясната ръка бяха поставени четири пръстена. Два от тях стояха на един пръст. На лявата ръка имаше само един пръстен.

По видове пръстените от гроб № 1 могат да се разпределят така:

1. Пръстен на лявата ръка с високо столче, вероятно от нечисто сребро или посребрен бронз. Столчето и гнездото за камък или стъклена паста са отчупени от едната страна. Халката на пръстена е украсена с успоредни вдълбани линии (обр. 5_2).

2. Посребрен пръстен (на дясната ръка) с високо столче и елипсовидно гнездо, изпълнено с бяла паста. Халката е образувана от спирално навит тел, който прави двойни дъгички. Външните краища на халката са стегнати от двоен профилиран обръч (обр. 5_1). Като негов най-близък паралел може да бъде посочен пръстенът с гнездо и подобна украса на халката, намерен в гроб № 9 от некропола край Ловеч.[6]

3. Останалите три пръстена, поставени на дясната ръка, са бронзови. Халките им са широки, плоски и с кръгъл щит. Върху щитовете на два от тях е гравирана пентаграма (обр. 4_3 и $5_{3,4}$), а върху третия щит — птица с разперени криле (обр. 4_5 и 5_6). Последният стоеше на четвъртия пръст. Пръстени с кръгъл щит и гравирани с пентаграма или птица с разперени криле, които са се носили след X в., са открити в средновековния некропол край Луковит[7] и в местността Св. Илия край Асеновград[8] — последният датиран от XIII в.

[1] С. Л. Костов, цит. съч., стр. 7, фиг. 6.
[2] С. Станчев и И. Начева, Средновековен български некропол до Луковит, ИАИ, XXIII, 1960, стр. 83, обр. 8_6, обр. $9_{26, 27}$.
[3] Б. Филов, Софийската църква Св. София, София 1913, стр. 93, гроб 36; С. Георгиева, Р. Пешева Средновековен български некропол край Ловеч и накитите, намерени в него, ИАИ, XX, 1955, обр. 39_1; К. Миятев, Български могилни погребения от XIV в. при с. Радювене (Врачанско), ИАИ, V, 1928/1929, стр. 342, обр. 200 г; С. Станчев и И. Начева, цит. съч., стр. 85, обр. 8_{21}; Й. Чангова, Търговски помещения край южната, крепостна стена в Преслав, ИАИ, XXI, 1957, стр. 239, 240, обр. 8_1.
[4] Б. Филов, цит. съч., стр. 107; С. Георгиева, Археологически проучвания в Родопите през 1960 г., Археология, III, 1961, кн. 4, стр. 16, обр. 8; Е. Манова, Разкопки на средновековна църква в Кърджали, Археология, V, 1963, кн. 3 стр., 82, обр. 4 г.
[5] Е. Петева, цит. съч, стр. 76—78, фиг. 57.
[6] С. Георгиева, Р. Пешева, цит. съч., стр. 513, обр. 40_1.
[7] С. Станчев и И. Начева, Средновековен български некропол до Луковит, ИАИ, XXIII, 1960, стр. 87, № 60, обр. 8; Б. Филов, цит. съч., стр. 93, обр. 90, стр. 98, обр. 101.
[8] Б. Филов, И. Велков, Новооткрити старини, ИАД, VII, стр. 153, обр. 116.

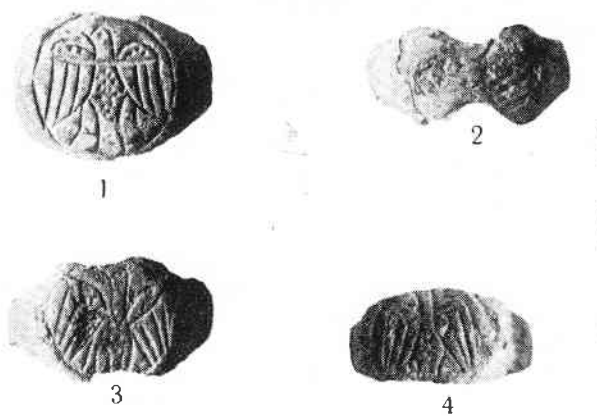

6 *Пръстени от гроб 1, 3 в м. Джерахови ниви*
Bague de la tombe 1, 3 de Djerahovi Nivi

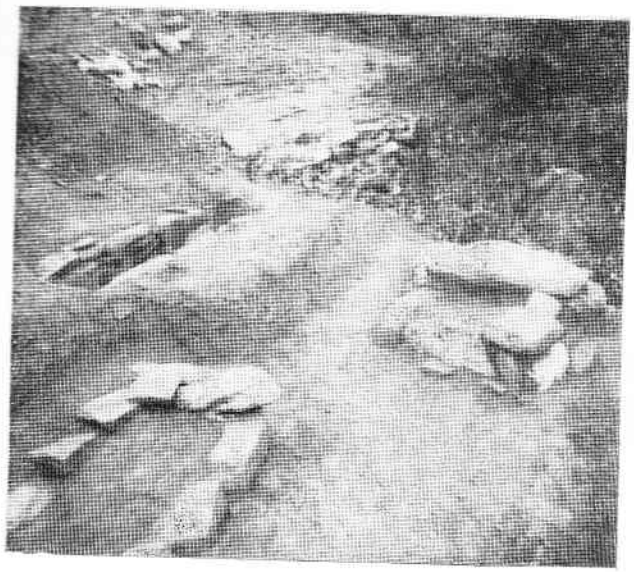

7 *Местност Джерахови ниви, гробове № 1, 3 и 4 Djerahovi Nivi, les tombes No. 1, 3 et 4 (?)*

Към накита принадлежат и шест сребърни или посребрени полусферични висулки с неподвижно запоена халка за окачване. Пет от тях имат диаметър 2,2 см (обр. $11_{3-6,8}$), а една — 1,2 см (обр. 11_7). Части от други две висулки (обр. 10_4) показват, че е имало и такива с по-малък диаметър. Кръглата основа по края е профилирана. В центъра на полусферите е имало релефен орнамент, може би розета, от която на повечето екземпляри е останало само средното кръгче. По своята форма и устройство на халките за окачване висулките имат много общи белези с кухите висулки от един накит от погребение при с. Мадара.[1] Поради приликата на отделните части с подбрадник от с. Боженци, Габровско,[2] и от с. Подвис, Карнобатско (сега в Етнографския музей) твърде вероятно е тези висулки заедно с наниза от разноцветни стъклени мъниста да са били част от подбрадник, подобен на горепосочения. Този накит, който може да се свърже и само със забрадка, според Ст. Л. Костов е минал у нас през епохата на турското владичество много по-късно от другата съставна част на сокая (към който принадлежат и подбрадниците) — кръжилото.[3] Близка аналогия на висулките и нашия подбрадник срещаме и в подбрадник от с. Крумово, Пловдивска градска община, от XVIII в.[4], както и от с. Риш, Преславско, и от Самоковско (Етнографски музей, инв. № 24, 491). По въпроса за произхода на сокая изобщо, различно от мнението на Ст. Л. Костов, Кр. Миятев смята, че сокаят се е оформил като народен накит през XIV в. и е произлязъл от царски и болярски накити.[5]

Между нашите пръстени с кръгъл щит, върху който е гравирана птица с разперени криле, и т. нар. Славов пръстен от Търново, датиран XIII в.,[6] както и Витомировия пръстен от некропола край софийската църква Св. София, датиран XIV в., се забелязва известно сходство и прилика. Кръгъл щит и гравирана птица с разперени криле има и откритият в Кюстендил Радославов пръстен, датиран в XIV — XV в.[7] При това положение находките от некропола край Златоград се оказват представители на една и съща материална култура, разпространена през средновековието в различните краища на нашата страна.

Втори гроб (№ 2) в местността Джерахови ниви се откри на 16 м южно от гроб № 1. Неговата източна част откъм страната на дерето бе съборена вероятно при приждане на водите. Останала е само една широка плоча от покривните. Този гроб се различава от останалите с по-голямата си дълбочина — 0,50 м. Ограден е с няколко хоризонтални реда камъни за разлика от другите гробове, които имат по един ред отвесно поставени камъни.

[1] К. Миятев, Старобългарски златен накит от Мадара, ИАИ, IV, 1926/1927, стр. 14, обр. 6.
[2] С. Л. Костов, Сокаи, ИНЕМ, г. I, 1921, стр. 7, фиг. 6.
[3] Пак там, стр. 6, 7, обр. 5,6.
[4] Х. Джамбов, Народни накити от Пловдивския край, ГНАМПл, кн. V, стр. 158, обр. 16.
[5] К. Миятев, Произход и залез на Търновския сокай, ИАИ, XVII, 1950, стр. 74, 76.
[6] Й. Иванов, Старобългарски и византийски пръстени, ИАД, II, 1911, стр. 6, 9.
[7] Й. Иванов, цит. съч., стр. 10, табл. I, 9.

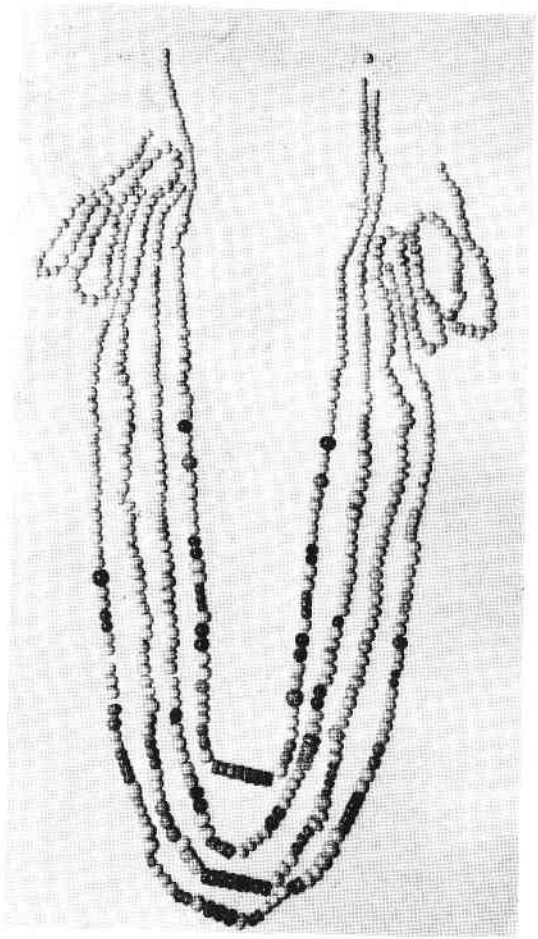

8 *Местност Джерахови ниви, огърлица от гроб № 1 △ Djerahovi Nivi, collier de la tombe No. 1*

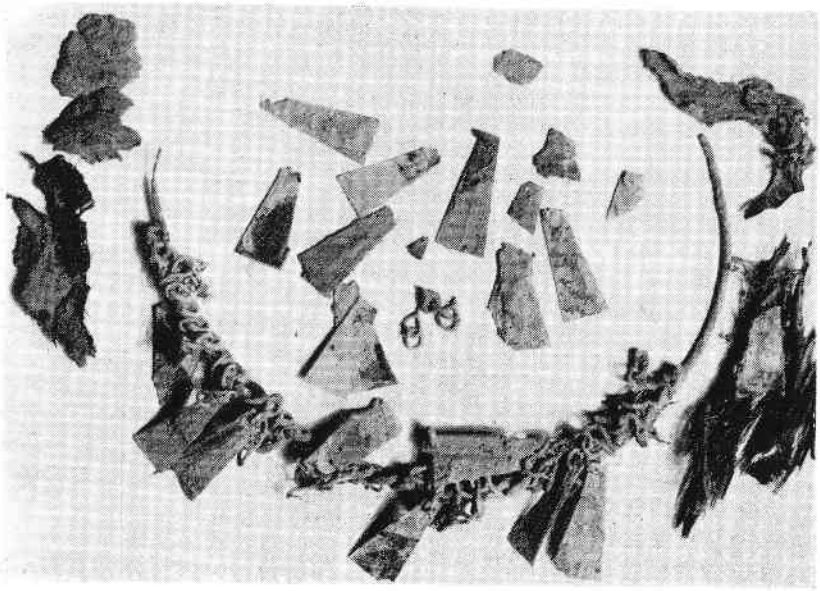

9 *Местност Джерахови ниви, наниз от гроб № 1 △ Djerahovi Nivi, perles enfilées de la tombe No. 1*

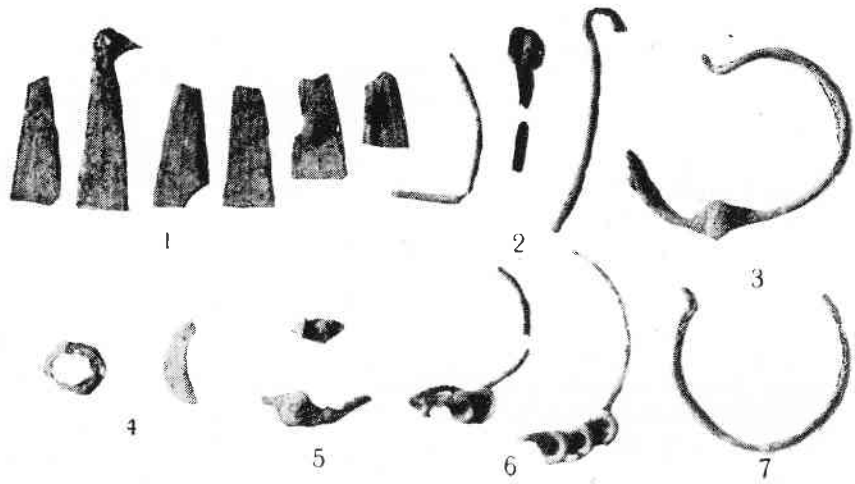

10 *Местност Джерахови ниви, части от накити от гроб№3 Djerahovi Nivi, fragments de parures de la tombe No 3*

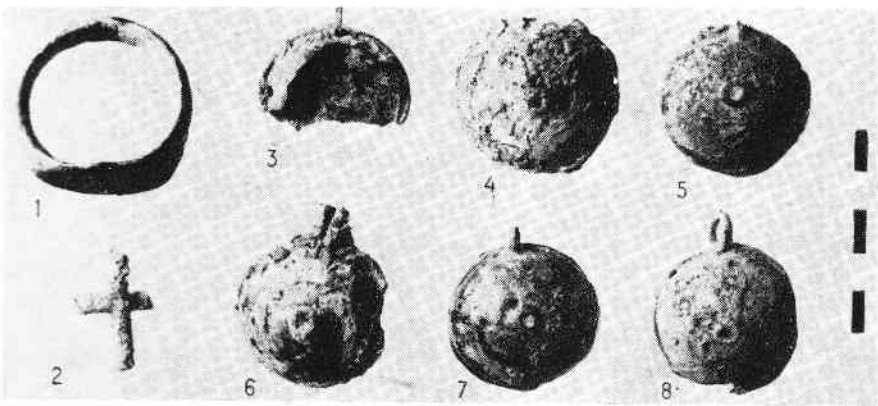

11 *Местност Джерахови ниви, части от накити от гроб № 1 △ Djerahovi Nivi, fragments de parures de la tombe No 1*

Гроб № 3 (обр. 7, напред) е разположен наблизо и успоредно на гроб № 1. Горната му покривна плоча беше полуоткрита откъм дерето.

Югозападно от гроб № 1 лежи гроб № 4 (обр. 7, дясно). В насипа между гробовете № 3 и № 4 бяха попаднали части от разпаднали се от влага метални обеци и други накити (обр. $10_{2,5}$), вероятно от гроб, разрушен при обработване на нивата. От покрива на гроб № 4 са останали само две малки плочи. Източната страна на гроб № 3 попада отчасти в склона на дерето и е разрушена. При гроб № 4 липсваха крайните камъни от юг. Костите на скелета от гроб № 3 бяха натрошени и разбъркани, а в гроб № 4 — ронливи и полуизгнили от влага. Обаче положението на ръцете в последния

скръстени ниско под гърдите, беше съвсем ясно. И тук, както при останалите гробове в Джерахови ниви и Чоньовите лъки в ориентацията им (запад—изток) се наблюдава слабо отклонение към югозапад—североизток. И в гроб № 3 се намериха единични и многоставни стъклени мъниста с жълт, зелен, син, сребрист и златист цвят, които произхождат от наниз (обр. 12), подобен на поставения в гроб № 1, както и четири силно разядени бронзови пръстена с плоски халки и кръгъл щит (обр. $4_{2,4,6,7}$ и 6_{1-4}). Върху три от тези пръстени е гравирана, също както при пръстените от гроб № 3 в местността Чоньовите лъки и гроб № 1 от местността Джерахови ниви, птица с разперени криле (обр. $4_{2,6,7}$ и $6_{1,3,4}$), а рисунката на четвъртия прилича на човешка глава (обр. 4_4 и 6_2). Пръстените с изображение на птица с разперени криле са известни от гробове край софийската църква Св. София и други некрополи.[1] Запазената дължина на гроб № 3 е 1 м, широчината му —0,85 м, дълбочината — 0,45 м на 0,81 м от завареното ниво на терена. При гроб № 4 максималната запазена дължина е 1,95 м, ширина 0,34 м, дълбочина 0,18 м и е на 0,70 м от съвременната повърхност.

Химическият анализ на металните предмети показва голям процент на мед и калай в обеците, висулките и пръстените със столче, което приближава състава на металната сплав до бронза, а наличността на цинк в тях е малка. При пръстените с кръгъл щит се наблюдава повисоко съдържание на цинк в сплавта. В тях би било по-правилно да се говори по-скоро за мед, отколкото за бронз. Няма никаква разлика в състава на сплавта на металическите предмети от Чоньовите лъки, от една страна, и Джерахови ниви, от друга.

Около и в гробовете не бяха открити керамични фрагменти. Няма също така и монети, които биха спомогнали за по-точната датировка на некропола. Населението, на което последният е принадлежал, е било християнско. Гробовете имат много общи черти със средновековни погребения от Северна и Южна България[2] — с. Св. Кирилово, Новозагорско,[3] край Асеновград и пр.[4] В различни райони на страната за обреда и находките се намират паралели, произхождащи повечето между IX и XV в. Етнографските паралели пък стигат и до края на XIX в., като онези в с. Ковачица и с. Пирин, Гоцеделчевско, с. Малка Арда, Смолянски окръг, и др. Така например оградени с речни камъни гробове има още между плоските зидани гробници от некропола край софийската църква Св. София.[5] В същия некропол има и гробове, покрити с плочи.[6] Този начин на покриване и ограждане на гробове е приложен и при с. Радювене,[7] Врачанско, с. Беден,[8] Смолянско, край Кърджали,[9] при с. Св. Кирилово,[10] Новозагорско, и другаде. В почти всички споменати некрополи са намерени и пръстените с кръгъл щит и гравирана върху него птица с разперени криле.

[1] Б. Филов, цит. съч., стр. 94, гроб 39, обр. 90; стр. 99, обр. 101 и приведената в бел. 7 и 8 на стр. 22 по-горе литература, както и в бел. 6 на стр. 23 и бел. 7 на стр. 23 на настоящата работа.

[2] Сравни бележки 4 и 5 на стр. 22, по-горе.

[3] Г. И. Кацаров, Разкопки в с. Св. Кирилово, ИАД, III, 1912/1913, стр. 314.

[4] Б. Филов, И. Велков, цит. съч., стр. 153, обр. 116.

[5] Б. Филов, Софийската църква Св. София . . . , стр. 86, 89 (гроб 4).

[6] Пак там, стр. 80—84, 87.

[7] К. Миятев, Български могилни погребения от XIV в. при с. Радювене (Врачанско), ИАИ, V, 1928/1929, стр. 341.

[8] С. Георгиева, Археологически проучвания в Родопите през 1960, Археология, III, 1961, кн. 4, стр. 15.

[9] Е. Манова, Разкопки на средновековна църква в Кърджали, Археология, V, 1963, кн. 3, стр. 80.

[10] Г. Кацаров, цит. съч., стр. 314.

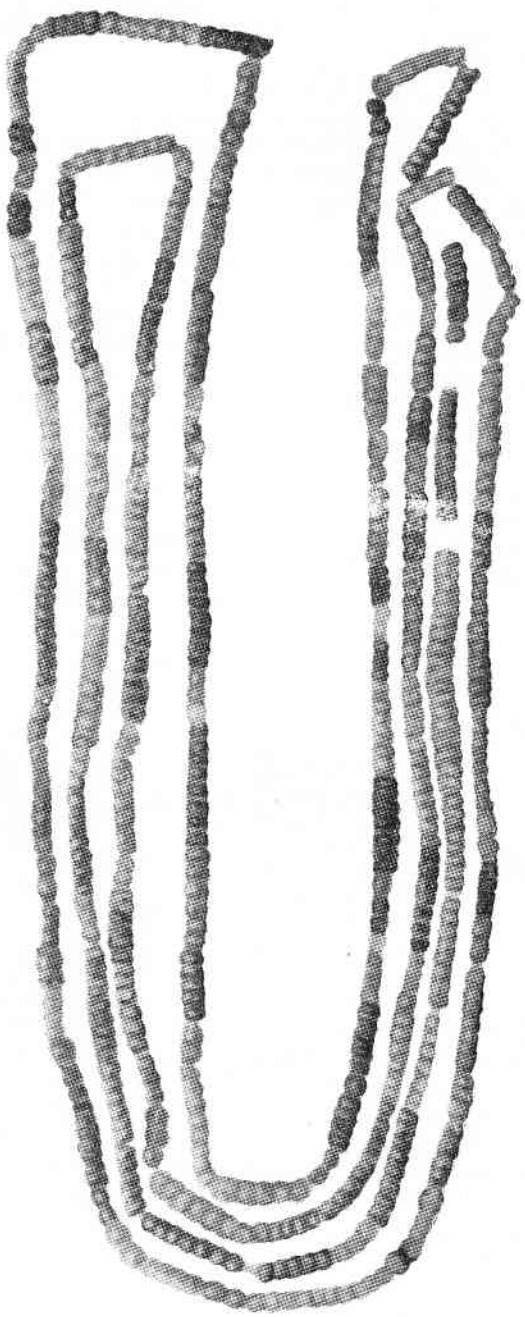

12 *Местност Джерахови ниви, огърлица от гроб № 3 △ Džerahovi nivi, collier de la tombe No. 3*

Разгледаните накити показват също, че в околността на Златоград преди приемането на исляма жителите са се придържали към традиции, известни в много други райони на нашата страна. Интересен факт е носенето на два пръстена на един и същ пръст, като при това щитът на единия, т. е. лицевата му част, е обърнат към дланта. Халката му е по-широка, поради което върху него е поставен по-тесният пръстен със столче, обърнато към лицевата страна на китката. Пръстенът с щита очевидно не е бил изработен за погребаната. У нея той вероятно е преминал от някой близък. Затова е било необходимо да се задържи с друг пръстен.

Връзки и аналогии от Търново, Кюстендил, Златоград и др.[1] могат да се забележат и при сравняване на орнаментите, с които са украсявани краищата на халките на пръстените с кръгъл щит.

Общи белези срещаме и между обеците от м. Джерахови ниви и находки от Северна и Западна България. Много голяма прилика виждаме и между нанизите от тази местност и нанизи от гробове край с. Якимово, Михайловградски окръг.[2]

При изработването на накитите е приложена разнообразна техника. Застъпени са различни форми и украса. Добро постижение са и разнообразно оцветените стъклени мъниста от нанизите на подбрадниците.

Некрополът е бил използуван продължително време. В съседство с него е съществувало неголямо старо селище. Повече и по-разнообразни са находките от м. Джерахови ниви, а и гробовете са по-гъсто разположени. Би могло да се допусне, че там е била по-ранната част на това гробище. Там също трябва да се търсят следите от старото селище. Твърде е вероятно наблизо да се е намирало напуснатото след насилственото помохамеданчване населено място, както е станало и на много други места в Родопите,[3] което е дало началото на покъсния град Беловидово (после Даръдере), сега Златоград.

Разкритите в местностите Чоньовите лъки и Джерахови ниви край Златоград погребения свидетелствуват, че по тези места преди помохамеданчването е живяло население, което по своите накити и обичаи не се е различавало от населението в останалата част на нашата страна. Общият етнически произход на българите с мохамеданско вероизповедание с българите християни е намерил отражение в регистрите на населението от този край,[4] по които се вижда единно потекло на два клона от един и същи род, като единият клон били християни, другият — мохамедани.

Всички тези общи белези в строежа на гробовете, в погребалния ритуал и във формите и украсата на накитните предмети от местностите Чоньовите лъки и Джерахови ниви с гробове и погребален инвентар от други райони на нашата страна показват, че в околността на Златоград и след падането на България под властта на турците е живяло християнско българско население и обликът на неговия бит е бил еднакъв с бита на жителите от останалите райони на страната.

[1] Й. Иванов, цит. съч., стр. 10, мотив към № 6.

[2] А. Милчев, Ранносредновековни български накити и кръстове-енколпиони от Северозападна България, Археология, V, 1963, кн. 3, стр. 26—29, обр. 4, 5, стр. 32, обр. 10

[3] Срв. С. Георгиева, цит. съч., стр. 13.

[4] К. Василев, Родопските българи мохамедани, Пловдив, 1961, стр. 136, 143, 144.

Средновековно тухларско селище край с. Кралево, Търговищко

Димитър Овчаров

Случайно при изкопни работи за построяване на язовирна стена край с. Кралево, Търговищко, бяха разкрити през есента на 1962 г. няколко интересни пещи, предназначени за изпичане на тухли и керемиди. По-голямата част от тях бяха разрушени от земекопните машини. На нас ни се удаде да проучим цялостно една от тях и да зафиксираме местата на още три.

Откритите пещи са разположени в един ред по права линия на стръмния бряг на малка рекичка, на около 50 м от водата (обр. 1). Разстоянието между тях е 2—3 м. Състоят се от по една елипсовидна камера, в която се е напалвал огънят. Камерата е била издълбавана в глинестата почва на стръмния бряг с малка копачка, тесличка или друг подобен инструмент, чиито следи отчетливо личат от вътрешната страна.

Запазената пещ има размери отвътре: дълж. 2,70 м, ширина 2 м и височина 0,65 м. Отворът и е широк 0,60 м и висок 0,50 м (обр. 2). От високата температура при работата стените са се опекли, на места остъклили, като са добили червеникав и чер цвят.

Таванът на пещта е дебел около 0,40 м. Отгоре е плосък, съвършено равен и излиза на

1 *Разкритите пещи на брега на реката*
Les fours mis au jour au bord de la rivière

повърхността на околния терен. В него са пробити двадесет кръгли дупки с диаметър 7—8 см, разположени в два концентрични кръга. Точно в средата на тавана има още една, по-голяма дупка с диам. около 25 см (обр. 3). Следи от някакви надземни съоръжения, които да оформят втора камера, не бяха открити.

В насипа над пещите и около тях се намериха много тухли и керемиди. Това е вероятно тази част от произведената продукция, която е била изхвърлена като негодна. Почти всички тухли и керемиди бяха фрагментирани, недопечени или изкривени.

Намерените тухли имат най-различни размери (една от сравнително добре запазените имаше размери 48 × 48 см и дебелина 7 см). Керемидите бяха от двата познати вида — тесни и широки (50×36 см при дебелина 2,5 см). Глината, необходима за тях, е била изкопавана в непосредствена близост с пещите.

Изпичането в тези пещи е ставало приблизително така: приготвените и предварително изсушени на слънце тухли и керемиди са били нареждани върху „скарата“ така, че между тях да може свободно да минава горещият въздух от огъня, запален в камерата на пещта. Отгоре нареденият материал е бил замазван грижливо с кал, като се е оставял отвор за изпускане на въздуха и дима. Така се е образувала още една временно изградена камера, която след изпичането на тухлите или керемидите е била разрушавана при тяхното изваждане. След това пещта е била подготвяна по описания начин повторно. Този принцип се е използувал у нас и *в по-ново* време. Като описва откритите в Херсонес средновековни пещи за строителна керамика, А. Л. Якобсон подчертава, че устройването на постоянна горна камера не винаги е било необходимо. В такъв случай наредените отгоре тухли и керемиди са били покривани с парчета от глинени съдове или керемиди, оставяни са отвори за дима и са замазвани с глина.[1]

Естествено капацитетът на една такава пещ е бил сравнително неголям. Затова са били построени много пещи една до друга, които са работели едновременно и непрекъснато. Близостта им е позволявала те да бъдат обслужвани от малко хора (обр. 4).

Около пещите не бяха намерени никакви сигурно датирани предмети. Бракуваните тухли и керемиди са подобни на тези, които се откриват при разкопките в Преслав. В Преслав-

[1] А. Л. Якобсон, Средневековный Херсонес (XII—XIV в.), Москва—Ленинград, 1950, стр. 161.

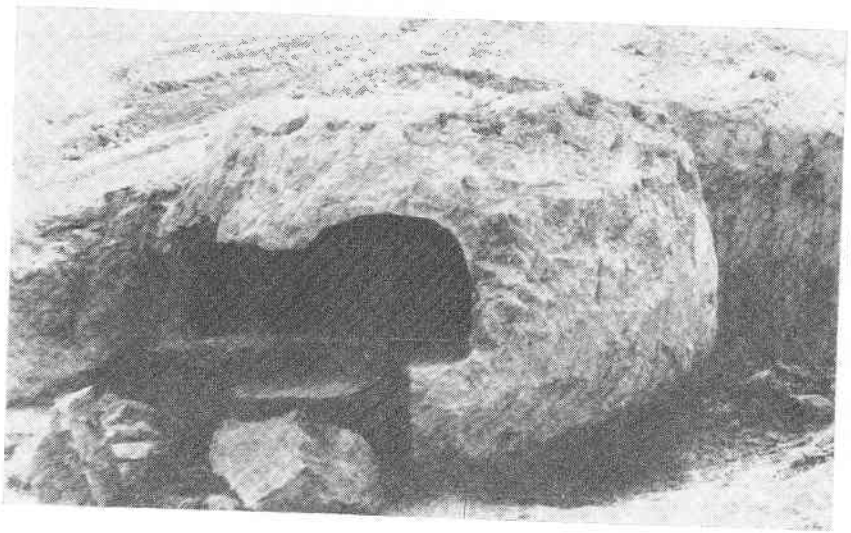

2 *Разкопаната пещ*
Le four mis au jour

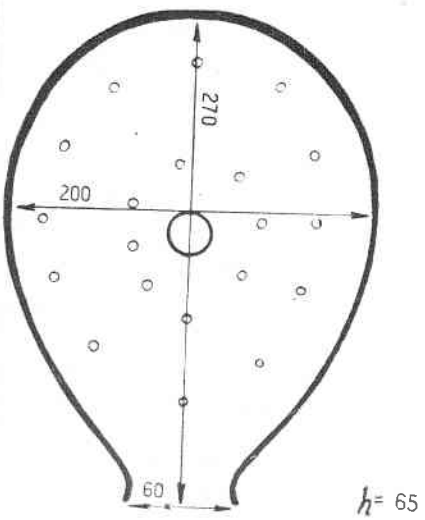

3 *План на „скарата“ на пещта*
Plan de la grille du four

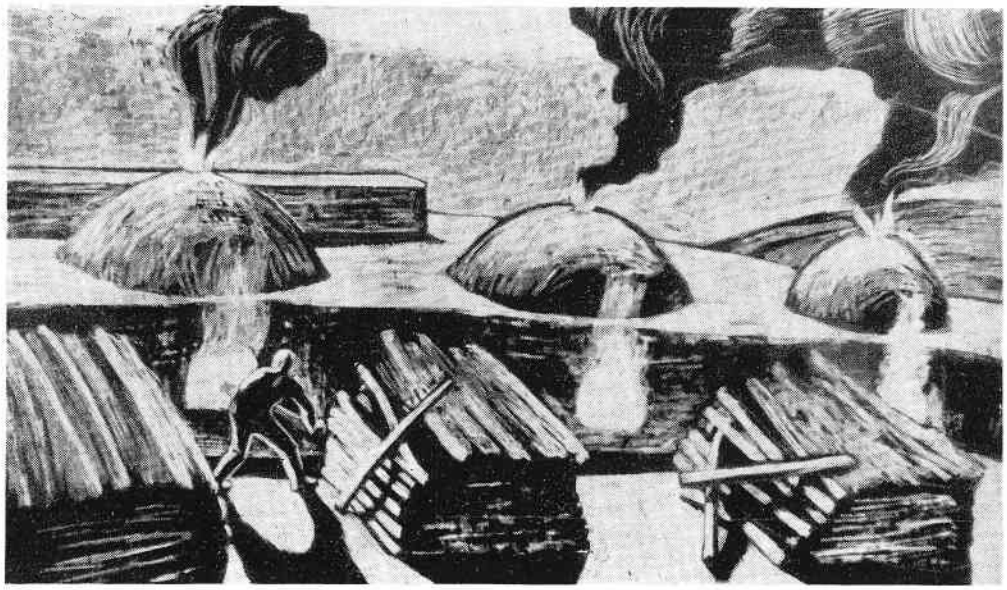

4 *Реконструкция на пещите и дейността им Reconstitution des fours et de leur activité*

ския музей се съхраняват много тухли и керемиди, произхождащи от разкопаните постройки, от които тези при Кралево почти не се различават както по формата си, състава на глината, цвета, така и по размерите.[1]

На около 100 м южно от пещите се намират останките на средновековно българско селище. Това са землянки, разрушени при разораването. В една почти напълно разрушена землянка намерихме голямо количество фрагменти от керамика, напълно сходна с кухненската керамика от горния културен пласт на Преслав (XII—XIV в.), монети от XII—XIII в., отделни фрагменти от тухли и керемиди, както и със керемика тип „сграфито". Всичко това ни дава основание да предположим, че откритите край реката пещи принадлежат на това средновековно селище, още повече, че в близката околност следи от други селища не можаха да бъдат открити.

Трябва да се отбележи, че жителите на с. Кралево много често в миналото са откривали подобни пещи покрай реката. Една такава пещ се намира източно от селото до самата река. Всичко това говори, че дейността на тухларниците е била твърде интензивна и населението в това селище се е занимавало предимно с производство на керамичен строителен материал. Основна предпоставка за това е изобилието на хубава глина в близката околност.

Археологическите разкопки в Преслав, особено тези през последните години, доказаха по безспорен начин, че старата българска столица е била и важно занаятчийско средище Произвеждането на тухли и керемиди в средновековното селище край Кралево е било навярно свързано с нуждите на някое по-голямо селище и не би било чудно, ако това се окаже Преслав, от който то отстои само на 10 км западно, на пътя, който е свързвал Преслав с Търново.

[1] Керемидите в Преслав имат приблизителни размери 55×37 см за широките и 58×18 см за тесните.

Каменен надпис от Ловнидол

Минко Гечев

Село Ловнидол е разположено между две плата от северните старопланински склонове на 14 км източно от Севлиево. Предполага се, че то е било основано през втората половина на XVII или първата половина на XVIII в. под името Харбали в местността Селището.[1] Преместването на селото на сегашното място, което отстои на 1 км северно от местността Селището, е станало, изглежда, след опожаряването на старото село от кърджалиите в края на XVIII

[1] През това време в този район са станали редица въстания, които са били потушени с голяма жестокост. Опустошителните действия на турските поробители принудили пострадалото българско население да търси нови места за поселване (В. Златарски, Български въстания и опити за въстания до средата на XIX в., България 1000 години, София, 1927, стр. 715—716).

или началото на XIX в.[1] В района на старото селище и особено на мястото, където е била църквата „Св. Богородица“, са били намирани различни старинни предмети — фрагменти от строителен материал, битова керамика, монети и други. Между тях е и един каменен кръст, вграден в построената през 1938 г. църква „Константин и Елена“.

Кръстът е бил пренесен от старото селище вероятно през първите десетилетия на XIX в., когато в резултат на нашето възраждане се издигнало материалното положение и националното съзнание на народа ни. При изграждането на църквата „Св. Константин и Елена“ през 1839 г. той е бил зазидан като светиня в четвъртита колонка от тухли под престолната плоча на олтара. На това място той се намирал до разрушаването на тази църква. Така кръстът останал повече от един век скрит и неизвестен. Той беше забелязан случайно при оглеждане на църквата през 1961 г. с оглед на издирване на нови данни за историята на нашите килийни училища (XV—XIX в.).

Кръстът е изработен от бял варовик. Има 1,00 м височина, 0,45 м максимална ширина и към 0,30 м дебелина (това измерване е приблизително поради вграждането). В средата на горния му край е издялан отвор с вместимост около два литра.[2] Контурите и плоскостите са добре запазени.

1 *Каменен надпис от Ловнидол*
Inscription lapidaire de Lovnidol

Лицевата повърхност на кръста е разчленена на пет полета с много сполучливо решени пропорции и форми (обр. 1). Това е постигнато чрез релефен венец, разположен малко по-високо от средата на повърхността. По такъв начин затвореното от него поле отделя две надписни полета (отгоре и отдолу) и две празни полета (отляво и отдясно). Кръглото поле е зает от релефен кръст (16/10 см), който заедно с венеца и периферната рамка образува второ ниво на лицевата повърхност. Очертанието на фигурите и моделирането им разкриват художествен усет и каменоделска сръчност.

Горно надписно поле. Представя малък трапец с основа 20 (25) см и височина 12 см. Текстът се състои от два реда буквени знаци. Те са издълбани и високи: първи ред — 4 см, втори ред — 6 см. Разстоянието между редовете е 1 см. От двете страни на първия ред са дадени в същия размер и маниер две кръстчета. Краят на надписа продължава в кръглото поле от двете страни на релефния кръст (височина на буквите 4 см). Текстът гласи:

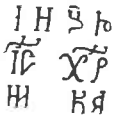

(Исус Назарейски Цар Юдейски Исус Христос Ни Ка)

Долно надписно поле. Има трапецовидна форма с основа 30 (20) см и височина 26 см. Съдържа четири нееднакво дълги реда. Първият ред започва на 2 см от горната линия на полето, а четвъртият ред свършва на 4 см от долната му линия. Разстоянието между редовете е 1,2 см. Височината на буквите от първи и втори ред е 3,5 см, от трети ред 5 см и от четвърти ред 5,5 см. Буквите са издълбани грижливо. Текстът гласи:

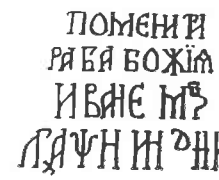

(Помени господи раба божия Иване месец август 1750 индикт10[3])

Надписът е интересен със своите езикови, исторически и палеографски данни. Езикът е църковнославянски. Употребата на носовката

[1] В края на XVIII и началото на XIX в. нашите градове и села са били системно нападани и често напълно унищожавани от кържалиите. През това време са били опожарени и редица села в Севлиевския край (История на България, т. I, София, 1961, стр. 319—323).

[2] По сведения на свещеника Петко Петров Кунчев, който поискал вграждането на кръста в новата църква.

[3] Крайните пет букви трябва да се четат: индикт 10, който точно съответствува на година 1750.

(Ѧ) вместо буквата Ꙗ показва наличие на руско църковнославянско влияние. Граматическата форма ИВѦNЄ, дадена в звателен падеж, е напълно разбираемо отклонение. През съответната епоха падежите в българския език са били вече изчезнали в резултат на неговото развитие. Калиграфията е изкусна. Изписването на буквите Ц и Ю по този особен начин показва, че изпълнителят е владеел добре буквописното изкуство. Изобразяването на текста се отличава със своето художествено оформяне и техническа изработка. Известна неточност се наблюдава в началото на четвърти ред, където при издълбаването на месеца (прието за август) на буквата Ѧ липсва хоризонталната чертичка. От историческите данни изпъква с по-голямото си значение годината 1750, която е в подкрепа на изразеното предположение за основаването на село Ловнидол (някога Харбали).

Надписът представя ценно сведение за българското образование през първата половина на XVIII в. Той потвърждава изразените през последните години схващания, че през време на турското владичество преди нашето възраждане народът ни не е бил мъртъв.[1] Грамотното изписване на текста и майсторското обработване на камъка в това сравнително малко селище свидетелстват, че още преди появата на „История славяноболгарская“ на Паисий Хилендарски през 1762 г. в много наши села и градове е имало просветени хора. Като се имат пред вид обстоятелствата на откриването на кръста, водещи до извода, че той е бил на почитан свещеник или първенец, които почти винаги са грамотни лица, се идва до предположението, че през 1750 г. в Харбали (сега Ловнидол) са живели повече просветени хора. Несъмнено те са получили образованието си в местно килийно училище.

Надгробният паметник от село Ловнидол съдържа важни сведения за изследване бита и културата на българското население през първата половина на XVIII в. в тази част на страната.

[1] Д. Косев, За идеологията на Паисий Хилендарски; Х. Христов, Паисий Хилендарски и Българското Възраждане, Паисий Хилендарски и неговата епоха, София, 1962, стр. 7—14 и 33—50.

Склад за храни в Мадара

Цветана Дремсизова и Вера Антонова

През 1961 г. при изкопни работи за водопровод в археологическия резерват Мадара работниците попаднали на долиуми, на останки от зидове, които отчасти разрушили, и на отделни материали. Осведомени за горното по-късно, ние проведохме сондажни проучвания, а през 1962 г. редовни археологически разкопки.

Оказа се, че на 60 м северно от каптажа под Голямата пещера навес е имало сгради (обр. 1). На дълбочина 0,80 м от нивото на алеята, която минава източно над изкопа, се откриха основи на правоъгълно помещение с посока изток — запад с различна дебелина на зидовете (обр. 2 и обр. 3): източен 0,90 м, северен 0,70 м, южен 0,60 м и западен 0,90 м. Западният зид в по-голямата си част е разрушен при прекарване на изкопа. Градежът е от ломени камъни с полуобработени лица, със средни размери — дължина от 0,40 до 0,27 м, височина 0,15 м и ширина 0,30 м. В средата има пълнеж от по-дребни камъни и кал. Основите са вдълбани 0,40 м в здравата пръст. Височината на зидовете достига от 2,30 до 0,40 м. Входът, широк 0,90 м, се явява в източния край на южната стена. От страниците на последния са запазени източната 0,80 м и западната 0,37 м. Помещението е с размери 5,60/5 м. Нивото на последното се явява на 1,50 м под днешното равнище. Под основата на западния зид са се намирали 2 долиума, разрушени при изграждане на помещението. На място се откри дъното с немалка част от тялото на съда.

Източният зид на помещението продължава 4,15 м в южна посока, където завършва с гладко лице. Така южно от първото отделение се е намирало едно второ отделение, оградено със стени от изток и север и отворено от другите две страни (обр. 4). Нивото на това второ отделение е различно. Източната му половина е с 0,85 м по-висока от западната. Двете половини са разделени от каменен укрепителен зид. Той е изграден много примитивно, с различни по големина молоси, наредени в един ред и споени с кал. При изграждането му е бил разрушен също един долиум, което говори за по-късния му произход.

На 0,95 м южно от източния зид на второто отделение започва стена с посока север — юг, широка 1 м, чийто градеж е като този на първото отделение. Тя е легнала върху културен насип и нивото ѝ отговаря на нивото на източната част на второто отделение. Последната няма връзка със зидовете на двете отделения, чиито основи са много по-дълбоки и лежат на различни нива.

Вследствие на нездравата почва и разширението на фугите както в горния зид, така и в

стените на второто отделение се е получило едно разширение от 15 см.

Почти в средата на първото отделение се разчистиха два долиума, силно фрагментирани, с различни размери. Диаметърът на тялото на по-големия е 1,25 м, а на по-малкия — 0,98 м. Долиумите са вкопани в пръстта 0,40 м. И двата съда се оказаха пълни с пръст.

Извън първото отделение северно и южно от него се намериха значителен брой долиуми. До северния зид се разчистиха 7 долиума, от които само един цял, а останалите в различна степен фрагментирани. При поставянето им, изглежда, не е бил спазван особен ред. Целият долиум се откри в самия източен бряг на изкопа и за да се запази, се разчисти само едната му половина по височина (обр. 5). Той има яйцевидна форма. Висок е 1,61 м с диаметър на най-силно издутата част на тялото 1,30 м, на отвора 0,45 м. Ръбът на устието е широк 10 см и толкова дебел, плосък от горната страна и издаден навън. Направен е от доброкачествена розова глина. Съдът се намери покрит с кръгла каменна плоча, дебела 9 см и с диаметър 0,56 м, със специално издълбана в средата дупка за проветряване на храните. Последната бе захлупена с малък камък. На нивото на долиума се откри втори похлупак, представляващ плосък камък с кръгла вдлъбнатина в средата, дълбока 2 см. Останалите долиуми в този сектор, въпреки че правят впечатление на разпръснати, понеже има липсващи, може да се предположи, че са били разположени в редици, наредени един до друг. Те продължават както в северна, така и в западна посока. В северния бряг на изкопа също се разчисти част от голям долиум. Всички са били зарити до 0,30 см в здравата пръст. Диаметрите на телата са следните: на един 1,90 м, на два по 1,40 м, на три по 1,30 м и на един 0,90 м. Повечето от тях са фрагментирани, с липсваща част на средата на съда. Само един е запазен до началото на устието. В отделение II на 0,60 м дълбочина от днешното ниво се разкриха 7 други долиума. Два от тях се намират един до друг в източната част на второто отделение и пет в западната половина на последното под преградния зид. Горните части на телата и на тези съдове липсват, а запазените са силно напукани. Най-големият от тях има полусферично тяло с диаметър 1,30 м. Вторият е с диаметър 1,10 м. Той се оказа полегнал на земята, пълен с ломени камъни, попаднали там вероятно при събарянето на преградния зид. Другите пет долиума в западната част на второто отделение с диаметри 1 м и 0,90 м се явяват на ниво, по-ниско с 0,60 м от горните. Те се намериха още повече фрагментирани, а запазените части са също много напукани. По форма долиумите са два вида: с продълговата яйцевидна форма и със заоблено дъно или пък със силно издуто, почти сферично тяло и с дъно, снабдено с цилиндричен и пъпковиден израстък, заоблен или вдлъбнат в горната си повърхност. За вида на устието на описваните долиуми можем да съдим по фрагментите, намерени в насипа (обр. 7). Дебелината на стените им варира от 4 до 5 см. Едните са изработени от тъмночервена глина със силен примес от пясък и кварцови камъчета. Два от тях са от розова, пречистена глина, също със силен примес от кварцови зърна. Последните са по-добре изпечени, отколкото долиумите от първия вид. Гли-

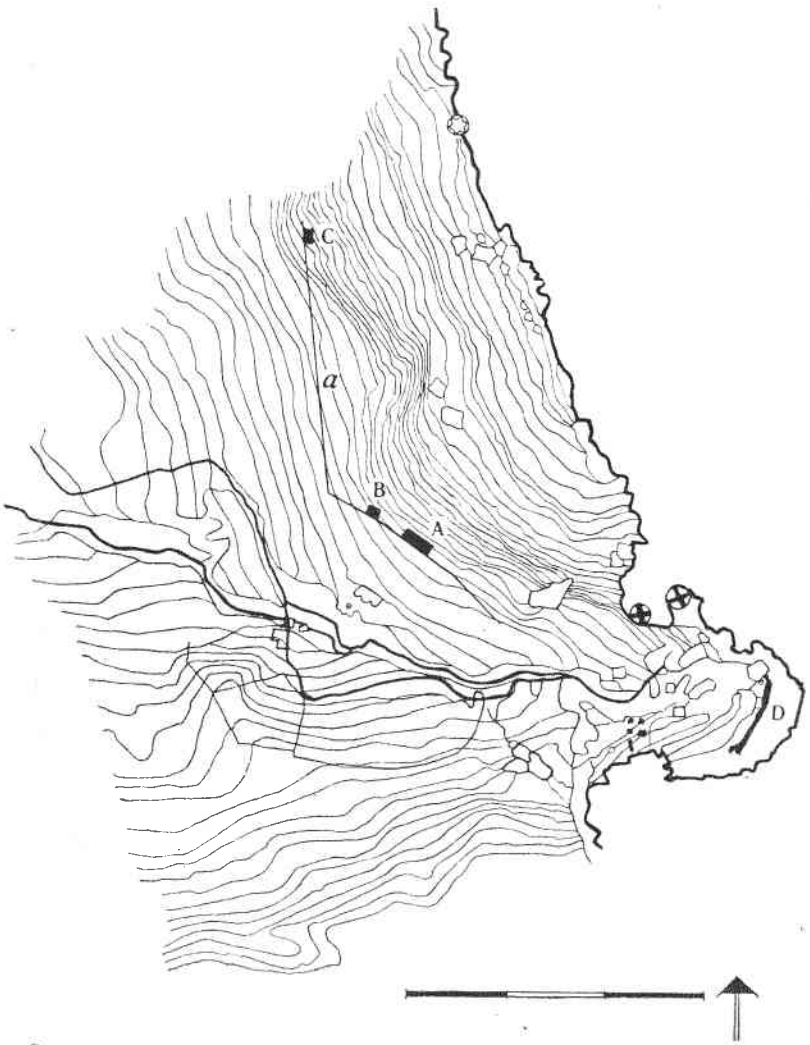

1 *Ситуационен план на изкопите за водопровод и останки от постройки*
a — изкоп за канал; A — склад за храни; B, C — остатъци от зидове на постройки; D — голямата пещера
Plan général de situation des fouilles des conduites d'eau et des restes d'édifices
a — excavation pour un canal; A — dépôt pour vivres; B, C — restes de murs de bâtiments; D — grande grotte

ната на третия вид съдове е също розова, много по-добре изпечена и с по-малък примес от пясъчни зърна.

Прави впечатление, че долиумите са разположени на три различни нива. Най-ниско се явяват долиумите 10 и 11, разрушени при изграждане на югозападния ъгъл на отделение I. На второто ниво се явяват долиумите 1, 2, 3, 4, 5, 6 и 7, северно от отделението, както и тези в самото помещение. На тази височина са и долиумите 14, 15, 16, 17 и 18, намиращи се в западната половина на отделение II. Най-високо се явява равнището на долиумите 12 и 13, които се откриха в източната половина на отделение II.

Характерът и предназначението на сградата определят главно долиумите, които се откриха на това място, както и сравнително големите размери на двете отделения. Долиумите са служели, както е известно, за пазене на зърнени храни и продукти. Ясно е, че тук е имало един голям склад за храни. Подобен склад е бил разположен и под Голямата пещера навес в Мадара, в южния й край, където също са били открити помещения с долиуми.[1] Складове с подобни долиуми от същото време са известни и на други места у нас. Наредени край крепостната стена на Пауталия (днешен Кюстендил), са били разчистени на място 10 големи съда и още около 60 полегнали, пълни с пръст.[2] Долиуми, служили за съхранение на жито, са открити и при археологическите разкопки при Кадин мост (Кюстендилско)[3] и на други места.

Изхождайки от нивата, на които се явяват долиумите, и това на двете отделения, могат да се направят следните изводи:

На това място се е намирал склад с долиуми още преди изграждането на сградата. Съдовете са били разположени вероятно в някакъв навес, за да бъдат защитени. От последния не са останали никакви следи освен разхвърляни камъни от леки зидове.

Малко по-късно е било изградено отделение I и навесът (отделение II), чието предназначение е било също на склад за съхранение на продукти и храни. Това се вижда както от долиумите, които са останали в него, така също и от многобройните фрагменти от амфори. При последното преустрояване на склада е била направена и малката преградна стена, разположена

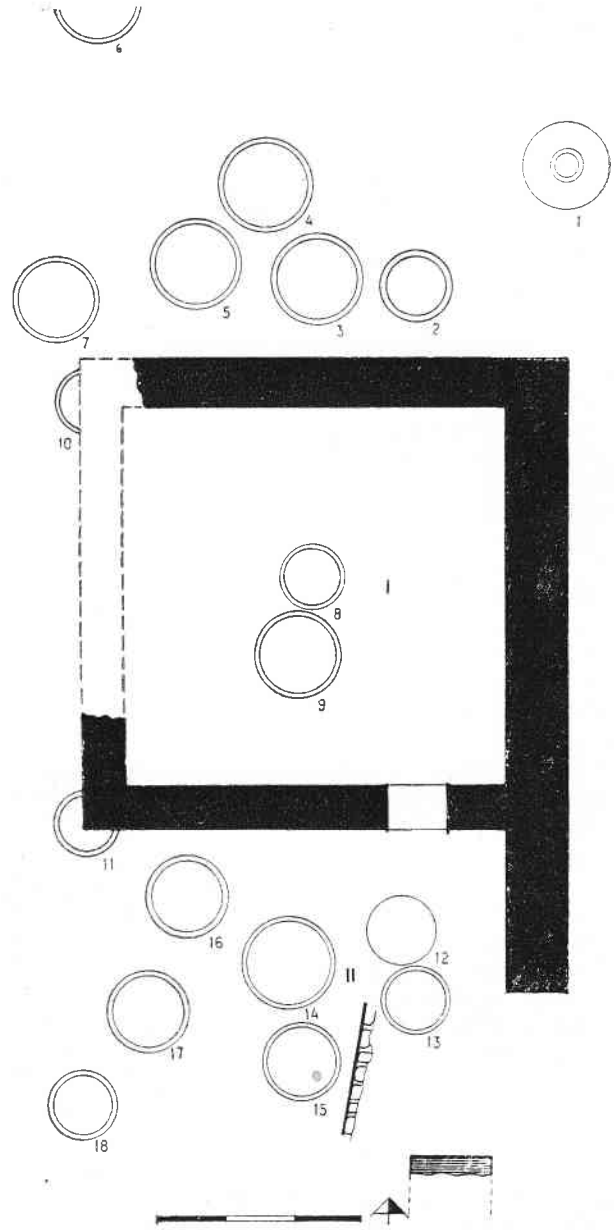

3 *План на склада*
Plan de l'entrepôt

почти перпендикулярно на отделение I. От същия период са и долиумите, намерени на най-високото ниво.

Складът с долиумите заема площ от 126 кв. м. Той обаче е бил много по-голям, което се вижда от обстоятелството, че останки от дъна и долни части на долиуми in situ се разчистиха и в северния, източния и западния бряг на изкопа.

Съществуването на склада под Голямата пещера навес, както и на описания по-горе, е обя-

2 *Общ изглед на склада*
Vue générale de l'entrepôt

[1] И. Велков, Разкопки в Мадара (1924 — 1928), Сб. Мадара, РП, I, 1934, стр. 78, обр. 57.

[2] Й. Иванов, Кюстендилският Хисарлък и неговите старини, ИБАД, VII, 1919 — 1920, стр. 97, обр. 74, 82, 84.

[3] Й. Иванов, Разкопки при Кадин мост, ИБАД, I, 1910, стр. 187.

снимо с наличието на голямата късноримска крепост, намираща се на платото над пещерата. В складовете долу, под нея, се е пазела храната за защитниците на крепостта. Храната е била изнасяна нагоре през естествения процеп в скалите, намиращ се на северния край на пещерата, където личат следи от дупки за греди от дървено стълбище.[1]

Находки

При прокопаването на изкопите за водопровода, както и при проучването на склада, се намериха различни предмети, свързани с домашния бит и изобилна керамика. Една част от находките са били довлечени на това място от водите, които се спущат от Мадарския поток. Материалите се откриха на дълбочина от 0,40 м до 2 м.

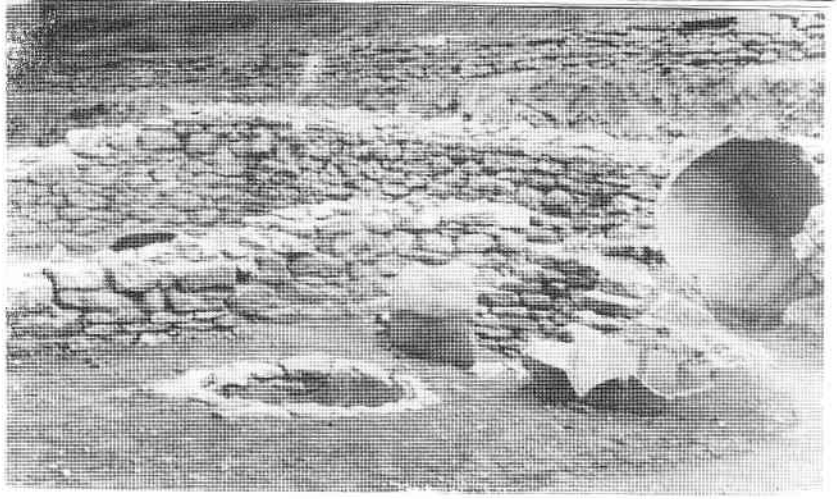

4 *Помещение II с останки от долиуми*
Local II avec des fragments de doliums

а. Находки от склада

1. Сърп от желязо с дължина 19 см (обр. 7_1). Дръжката и горната част от сърпа са отчупени.

5 *Долиум № 1*
Dolium No. 1

2. Секач с дължина 7 см (обр. 7_6). Четвъртитата дръжка завършва с триъгълна плочка, широка 1,7 см.

3. Железце за обувки (обр. 7_2). Има дъговидна форма със слабо заострен връх. Предните краища са извити навътре и завършват с по един шип. Тези шипове, както и други три, два странични и един в средата, са служили за закрепване на железцето върху токовете на обувките. Дължина 8 см, ширина 7,7 см. Подобни железца са известни от редица късноримски и средновековни находища.[2]

4. Стреличка от желязо, снабдена с цев за втикване в дървена дръжка (обр. 7_{10}). Има триръбеста форма. Под основата минава профилиран ръб. Дължина 4,5 см.

5. Токичка за колан, изработена от железен объл тел (обр. 7_{8a}). Има четириъгълна форма със страна 2,5 см. Снабдена е с езиче.

6. Предмет от желязо, леко конкавен от едната страна (обр. 7_3). Единият край е разширен лопатообразно, а срещуположният постепенно се стеснява. Дължина 10,5 см.

7. Скара от желязо (обр. 7_5). Запазена е част от кръглата подставка, едното краче и част от другото. Подобна скара е открита в Голямата пещера, също в Мадара.[3]

8. Гвоздей от желязо, четириръбест, с неправилна кръгла главичка (обр. 7_7). Дължина 10 см.

9. Столчета от стъклени чашки с конусообразна форма, конкавни от вътрешната страна (обр. 7_{15-17}). Изработени са от стъкло, оцветено в светло, тъмно и синьо-зелено. Столчетата, които имат диаметри от 2,8 до 4,2 см, принадлежат на различни по големина чашки. Подобни екземпляри се срещат в находища от IV—V в.[4]

10. Пръшлен от глина с биконична форма, висок 1,6 см, с диаметър 1,9 см.

11. Монета от Юстиниан I (527—565).

12. Керамика. Най-изобилни са фрагментите от съдове, които могат да се обособят в няколко групи.

Преобладаващи се явяват частите от долиуми. Те са изработени от глина със силен примес от кварцови камъчета и пясък, които на места са изпадали и са се получили шупли. Съдовете не са добре изпечени, както показва тъмночерният цвят на вътрешността им. Дебелината на стените е 4—5 см. Запазените устия показват различно профилиран ръб (обр. 6). Дъната за-

[1] Ц. Дремсизова, Мадара, Пътеводител, София, 1963, стр. 9.

[2] Т. Иванов, Паметници от Пауталия, ИАИ, XXIII, 1960, стр. 211, обр. 8.

[3] Р. Попов, Материали от разкопките през 1934—1935 г., Мадара, II, София, 1936, II, стр. 68 и сл., обр. 105.

[4] Ц. Дремсизова, Непубликувани материали от Голямата пещера край с. Мадара, ИНМК, I, 1960, стр. 71, обр. 11.

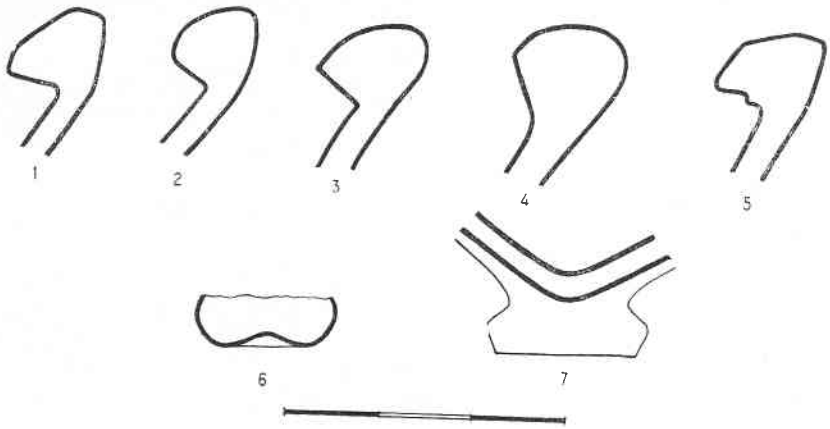

6 *Устия и дъна от долиуми*
Emboûchures et fonds de doliums

вършват с ниско краче във вид на цилиндър с вдлъбнатина в средата или във форма на два пресечени конуса, съединени с основите си. Значителните фрагменти от долиуми са указание, че тяхният брой в склада и около него е бил по-голям от тези, намерени in situ.

Фрагментите от амфори принадлежат на няколко типа. Едни от тях са изработени от пластична глина с охров цвят (обр. 8_1 и $_2$). Характерните части позволяват да възстановим типа им. Това са амфори с цилиндрична шийка, крушовидно тяло и дъно с надебелен пръстен. Дръжките, канелирани или увити, излизат от средата на шийката, чупат под прав ъгъл и завършват в най-широката част на тялото. Върху някои фрагменти има следи от червен или кафяв фирнис. Подобни амфори, считани от някои учени за стомни, се датират от периода I—III в.[1] Този вид амфори са открити в голямо изобилие в римската вила в Мадара.[2]

Значителен дял фрагменти принадлежат на амфори от червена доброкачествена глина, чиито тела са покрити с врязани, хоризонтални линии (обр. 8_6). Този вид амфори са нашироко разпространени в градищата от V—VI в.[3] Трябва да отбележим един фрагмент — конусообразна шийка, която в долната част се разширява и преминава в заоблено тяло (обр. 8_3). По него има леко врязани линии. Пръстеновидните дръжки, работени на ръка, са грубо прилепени към гърлото. Ръбът на устието е оформен в надебелен пръстен. Към групата на амфорите принадлежат и различни по форма дръжки, дъна и устия (обр. 8_4 и $_5$).

Друг вид съдове са тънкостенни гърнета, изработени от сравнително добра глина (обр. 8). Те имат цилиндрична или конусообразна шийка и заоблено тяло. В основата на шийката минава една или няколко врязани линии. Ръбът на устието е плоско издаден навън. Аналогични форми се срещат през IV—V в.[4] Във връзка с гърнетата стоят похлупачета с конусообразно тяло и масивна цилиндрична дръжка (обр. 8_9). Няколко фрагмента принадлежат на гърнета, изработени от глина с примес от пясък (обр. 8_{10-12}). Те се характеризират с липсата на шийка. Тялото е заоблено, с врязани широки плитки пояси. Ръбът на устието е издаден навън. От него излиза пръстеновидна или плоска дръжка, която завършва в горната част на тялото. Подобни образци са известни от Бизоне,[5] с. Мирково[6] и се датират от XII—XIV в. От най-горните пластове произхождат части от канички, изработени от червена доброкачествена глина (обр. 8_{13}). Те имат къса, почти цилиндрична шийка, с прав ръб и крушообразно тяло. Дъното е равно. Плоска или леко надебелена от външната страна дръжка свързва ръба на устието с най-широката част на тялото. Интересно е да се отбележи, че върху едно дъно е врязан знакът, даден на обр. 8_{15}. Подобни знаци се намират върху строителни материали от IX и X в.[7] Този вид съдове се срещат в българските селища през периода XII—XIV в.[8] Трябва да споменем един къс от разлата паница с конусообразно тяло и плоско издаден навън ръб на устието (обр. 8_{14}). По него е врязана зигзаговидна линия. От вътрешната страна на паницата има останки от зелена глеч, а върху външната са прокарани диагонални излъскани ивици. Все оттук произхождат и няколко къса керамика сграфито. Върху тях личат концентрични окръжности, пространството между които е покрито с жълта и светлозелена глеч.

Материали от изкопите

В изкопите, които се намират под Голямата пещера, в близост с потока, се откриха две каменни топки с диаметри 6 см, части от два камени чука, една каменна брадва с трапецовидна форма и няколко фрагмента от тракийска керамика. Върху един е запазена езичеста дръжка, а друг е украсен с шнуровидна ивица.

В западната част на изкопа за водопровода, където се попадна на основи и строителни материали от постройка (обр. 1 с), се намериха четири оловени огледалца. Всички са кръгли, с диаметър 4 см, снабдени с плоски дръжки. Рам-

[1] Erih Göse, Gefaßtypen der römischen Keramik in Reinland, 1950, табл. 31, обр. 394, 395, табл. 35, обр. 400.
[2] В. Антонова, Новооткрити обекти от римската епоха в Мадара, ИНМК, I, 1960, стр. 35, обр. 32.
[3] В. Велков, Vicus Trulensium, Изследвания в чест на академик Д. Дечев, 1958, стр. 563, обр. 9.
[4] Ц. Дремсизова, цит. съч., стр. 69, обр. 4.
[5] М. Мирчев, Г. Тончева и Д. Ил. Димитров, Бизоне — Карвуна, ИВАД, XIII, 1962, стр. 73, табл. VII$_4$.
[6] А. Милчев, Археологически проучвания в околността на с. Мирково, Пирдопско, Изследвания в памет на К. Шкорпил, 1961, стр. 433, обр. 21.
[7] ИРАИК, X, табл. XLIX.
[8] Мирчев, цит. съч., стр. 53, обр. 1, 2 и 3; В. Иванова, Двете църкви при чупката в Преслав, ИАИ, XX, 1955, стр. 482, обр. 19.

ката и дръжките са излети общо. Известни различия се забелязват в орнаментите и в третирането на дръжката (обр. 7_{11-14}). В два екземпляра тя излиза направо от кръглия диск във вид на плоска пръчица, в третия горната ѝ част е оформена като триъгълна плочка с две волути, а при четвъртия рамката от двете страни на дръжката е издадена в две дъговидни извивки. На опаката страна на рамката има вдълбан кръг, в който се е поставяло амалгамираното стъкло, прикрепено с кръгла оловена пластинка. Рамките са украсени с растителни и геометрични орнаменти, а дръжките — с яйцевиден. Подобни огледалца са пренасяни като оброчни дарове в светилищата, но са били употребявани и във всекидневния живот. Те произхождат от късноримската епоха.[1]

В изкопите се намериха и следните материали, изработени от желязо:

1. Тока с четвъртита форма, сега силно оксидирана (обр. $7_{8б}$). Езичето посредством халка е прикрепено към едната страна. Размери 4 на 4,5 см.

2. Тока от четириръбест тел (обр. $7_{8а}$). Има форма на елипса, изострена от едната страна. Снабдена е с тънко езиче. Размери 2,4 на 1,8 см.

3. Свредел с дължина 9,7 см (обр. 7_4). Върхът е отчупен.

4. Скоба (обр. 7_9). Едната страна е оформена в четириръбеста пръчка, закривена под прав ъгъл. Срещуположната представя елипсовидна удължена плочка, която завършва с плоска халка. Дължина 13,7 см.

*

Описаните находки, намерени в склада и около него, произхождат от различни епохи. Фрагментите от тънкостенни амфори, характерни за периода I—III в., открити на нивото на двата разрушени долиума, трябва да се свържат с тях. Най-многобройни са находките от късноримската епоха. Този факт говори, че в случая се касае не за случайно попаднали материали, а за находки, намерени in situ. Очевидно, че те стоят във връзка със склада. Монетата на Юстиниан, открита на пода на отделение I, е достатъчно сигурен критерий, за да отнесем съществуването на склада около V—VI в. Другите материали — сърпът, токата, среднобългарските съдове, ке-

[1] D. Tudor, Miroirs Bysantins de verre double de plomb, trouvés en Roumanie, Dacia, XI—XII, стр. 243, обр. 2, 3 и 4.

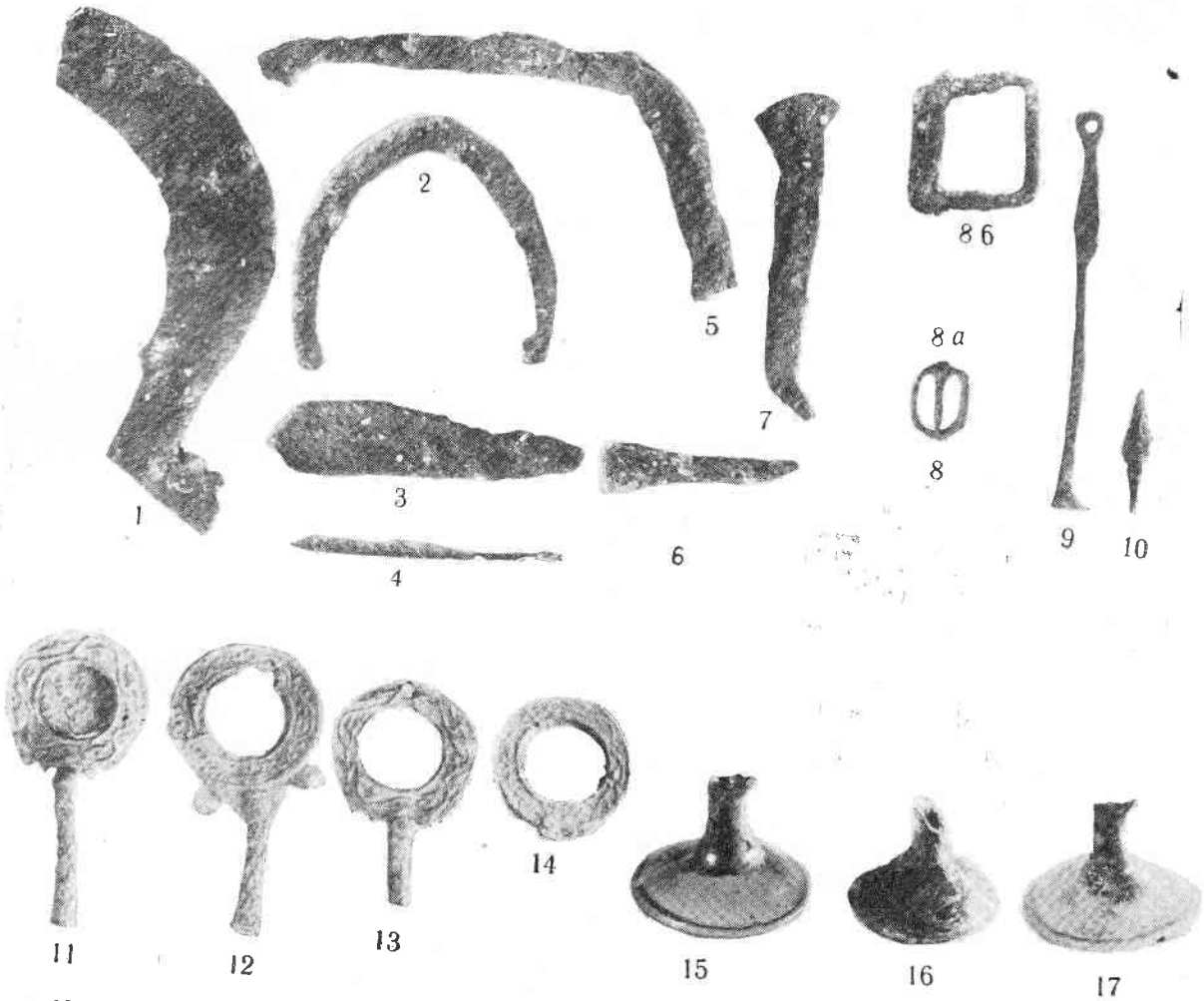

7 *Материали от склада и изкопите*
Matériaux de l'entrepôt et déblais

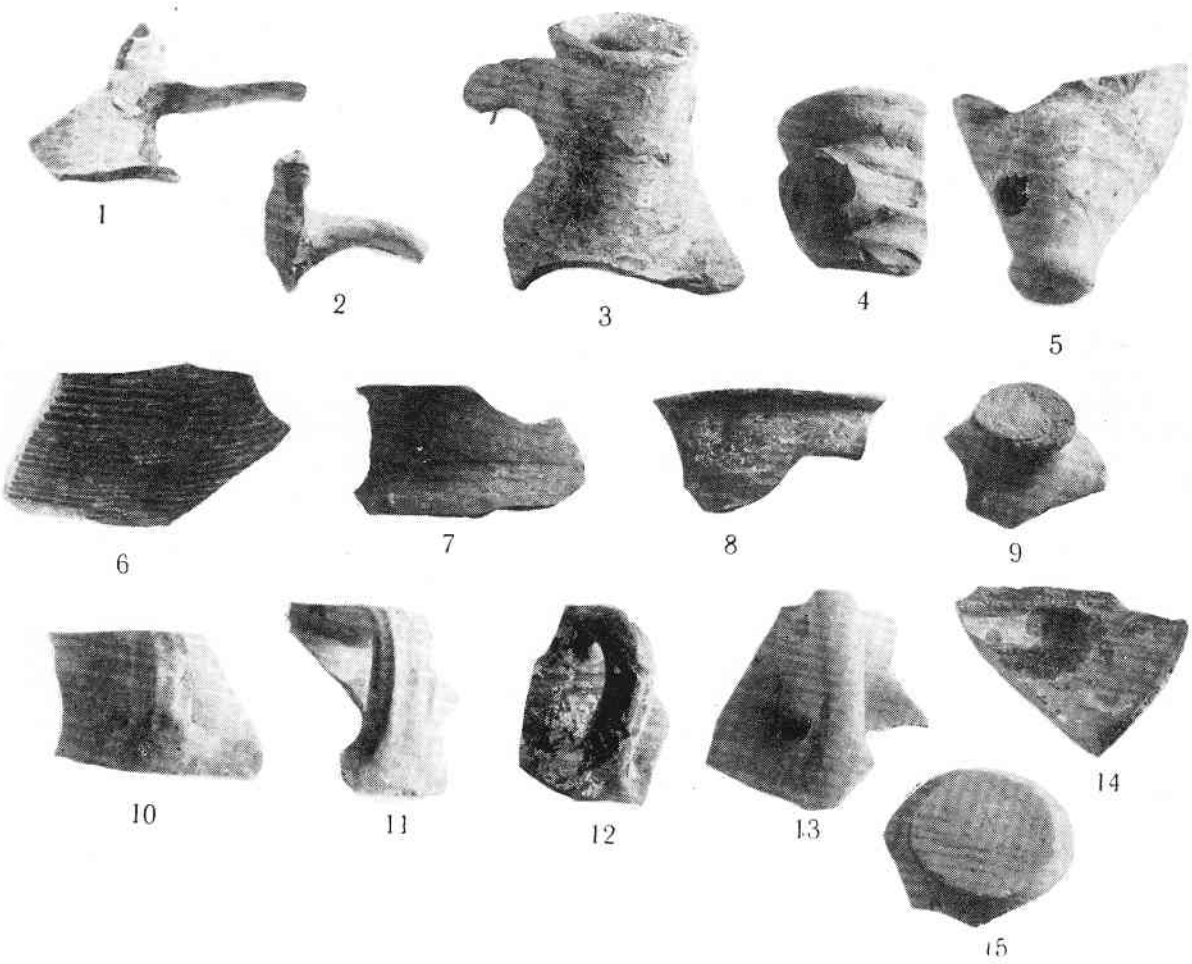

8 *Фрагменти от глинени съдове, открити при разкопките на склада*
Fragments de céramigue, découverts lors du déblayement de l'entrepôt.

рамиката сграфито и някои други глинени съдове — се датират от епохата на зрелия феодализъм. Те без съмнение принадлежат на селището, чийто некропол е разкопан в миналото недалеч от описания обект, а тук са попаднали случайно.[1] Няколкото бойни топки, чукове и брадва са от енеолитното селище, разположено в Малката и Голямата пещера.[2] Фрагментите от тракийска керамика сочат, че животът продължава и през тази епоха. Досега обаче поради липса на достатъчно фактически материал все още не може да се локализира тракийското селище.

Наличието на склада и останките от основи, пресечени от изкопите на водопровода, налагат да се продължат разкопките в тази част на резервата, за да се изясни характерът на сградите, съществували тук, и се уточни историческата епоха, към която принадлежат.

[1] В. Миков, Гробни находки, Мадара, I, 1934, стр. 147,
[2] Р. Попов, Материали за предисторията на Мадара, Мадара, I, 1934, стр. 15.

Хронологическо развитие на плочите с „погребално угощение“ от Одесос

Горана Тончева

Във Варненския археологически музей се намират 115 надгробни паметника с изображение на „погребално угощение“. Те ежегодно се увеличават с по 5—6 екземпляра. Надгробни плочи с друг сюжет, открити в очертанията на античния град Одесос и неговите некрополи, се наброяват към двадесетина. Това показва, че плочата със сюжет „погребално угощение“ е била тук характерният надгробен паметник от римската епоха. Поради това проучването на този вид паметници е от голямо значение за проучване на бита и културата на Одесос.

Плочите с „погребално угощение“ изобразяват прощалното угощение на хероизираните мъртъвци. Сюжетът се предава в една точно установена и почти винаги повтаряща се схема: отдясно полулегнал на легло мъж, отляво седяща забулена жена, а край тях почти винаги са изобразени робите им. Именно заради това те правят впечатление на серия от еднотипни релефи. Но детайлното им проучване показа, че всяка една плоча носи свои характерни черти, че при изображенията, надписите и украсата на рамката се забелязва хронологическо развитие.

Повечето от авторите, които публикуват надгробните паметници с този сюжет от Одесос и околността му, им дават една обща датировка — II—III в. на н. е., защото те не се поддават на лесно датиране най-вече поради идеализирането на изобразените фигури, а също така и поради техните малки размери. Обаче при внимателното разглеждане на паметниците се забелязва известно сходство между тях, което дава основание да ги подразделим на отделни групи. Това сходство вероятно се дължи както на модата през даден период от време, така и на майсторите скулптори, живели в едно и също време, които си влияели взаимно в методите, в стила на работата, в иконографията на фигурите, в еднаквото украсяване на рамката. За установяване на сходството между отделните паметници помагат три елемента: 1) стиловите особености на изображенията; 2) епиграфските данни и 3) формата на плочата и украсата на рамката ѝ.

Почти всички надгробни плочи с „погребално угощение“ от Одесос имат малки размери с изключение на три плочи (обр. 1).[1] При тях се забелязват изображения, които при другите плочи не се откриват: конска глава,[2] дълга покривка на леглото, завеса над главите на мъжа и жената, сцена на смесване вино с вода, дърво с увиваща се змия и очертан под химатиона кок на жената. Релефът при тези плочи е плитък, но релефните изображения са изработени с майсторство. В тях се чувствува стремеж да се предадат формите на тялото под дрехата и раздвиженост на фигурите, традиции, характерни за старогръцкото и елинистическото изкуство. Тези три паметника намират паралели в плочи с подобен сюжет от Мала Азия и Гърция, които се датират от IV—III в. пр. н. е.[3] По всяка вероятност и тези три плочи могат да се отнесат към същото време.

Една друга плоча, надгробният паметник на Протагор, син на Хиероним (обр. 2), е също по-широка в сравнение с другите. Според епиграфските данни тя може да се причисли към късноелинистическите релефи от II—I в. пр. н. е.[4] Сходни на този релеф са цяла група плочи, които произхождат от Византион.[5] Тази плоча наподобява и на паметниците от I в. на н. е., за които ще говорим по-долу.

Още една плоча[6] също може да се отнесе към елинистическата епоха според данните от надписа, плиткия релеф, стила на релефните изображения и обрамчването ѝ. Близки до нея са плочите, които произхождат от Кизик,[7] от което може да се предположи, че майсторът, който е работил тази плоча, е от Мала Азия или пък че тя е внесена от Кизик.

В очертанията на град Одесос и в околността му не са намерени плочи с „погребално угощение“, които биха могли да се отнесат към епохата от I в. пр. н. е. и от I в. от н. е. Тогава скулптурата запада, защото тези времена са били пълни с борби срещу римляните завоеватели, а след настаняването на римляните — с редица преустройства и затова този вид плочи се явяват в края на I в. от н. е. През римската епоха плочата със сюжет „погребално угощение“ добива своето най-голямо разпространение.

Разглеждайки плочите с „погребално угощение“ от Варна, отнасящи се към епохата на римското владичество, могат да се установят две съществени разлики между тях. При едните мъжът е с голобрадо лице, а при другите

[1] E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, Wien, 1906, № 270 (единият фрагмент) и К. Шкорпил, Антични паметници във Варненския музей, ИАИ, XIII, стр. 132, обр. 136 (вторият фрагмент, публикуван като тракийски конник); К. Шкорпил, Антични паметници от западното Черноморско крайбрежие, ИАИ, XIV, стр. 46, № 154, обр. 108; Gr. Točilescu, Monumente epigrafiče şi sculpturale, I, Bucureşti, стр. 428, фиг. 7.

[2] L. Malten, Das Pferd im Totenglauben, J d I, XXIX, 1914, стр. 179.

[3] G. Mendel, Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines, II, Constantinople, 1914, стр. 94, № 879; стр. 193, № 979; стр. 194, № 980 и др.

[4] К. Шкорпил, цит. съч., стр. 34, № 124, обр. 82.

[5] Mendel, цит. съч., стр. 219—220, № 1008; стр. 209, № 996, и стр. 212, № 1000.

[6] E. Kalinka, цит. съч., стр. 263, фиг. 68.

[7] G. Mendel, цит. съч., стр. 201, стр. 199—200, № 986; стр. 199, № 985 и др.

1 *Надгробен паметник от IV—III в. пр. н. е.*
Monument funéraire du IV—III s. av. n. è.

с редки изключения той се изобразява с брада. Като се има пред вид, че император Адриан въвел модата на брадите, то може да се приеме, че едните се отнасят преди епохата на Адриан, а другите — от неговата епоха и от епохата след него. Но не е само този главният белег, който отличава плочите от римската епоха една от друга. Забелязва се също така изменение и в начина на изобразяване на фигурите, в композицията им, в прическата на мъжете и жените, във формата на мебелите, появяват се нови фигури и др.

Плочите от римската епоха според еднаквите белези между тях могат да се обособят в девет последователни групи.

I група. Между тези плочи надгробният паметник на Деметрий, син на Артемидор (обр. 3),[1] е най-хубавото произведение. Майсторът скулптор на тази плоча е много добре запознат с методите на работа, следвани през старогръцката и елинистическата епоха. Релефът не е много дълбок. Във фигурите се чувствува раздвижване, чувствува се живот. Мъжът е облечен в хитон от тънък плат, през който прозират очертанията на тялото. Той държи купа, която наподобява на мегарска чаша. Полулегнал е на легло без дюшек и облегалка.[2] Жената е облечена в хитон, чиито гънки следват формите на тялото. Гънките на мекия и тънък химатион, с който е наметната, са предадени като тесни ивици. Столът, върху който седи жената, е без възглавница и също като леглото — без облегалка. Обърнатият гърбом роб поставя или взема нещо от масичката. Другият роб, изобразен до рамката, също се е насочил към масичката. Едната робиня носи панерче с плодове, а другата е в скръбна поза. Масичката е с извити в горния си край крака, които в долния край имат форма на животински крака. Между този релеф и една плоча, открита в Томи[3] (Кюстенджа), има поразителна прилика: същият начин на предаване на облеклото, мъжът и жената са в същите пози, формата на мебелите е същата, изображенията на робите са също близки помежду си. Явно е, че тези два релефа са излезли от ръката на един и същ майстор. На тези релефи доста много наподобява и една плоча, намерена в Месамбрия (Несебър).[4] И при тази плоча позите и облеклото на мъжа и жената са почти същите, изображенията на робите са доста близки, формата на мебелите е еднаква и тук се чувствува живот във фигурите. Плочата обаче е доста широка и по формата и обрамчването си напомня на плочите от IV—III в. пр. н. е.

И в трите плочи се открива влиянието на скулптурните традиции, характерни за гръцката скулптура. Начинът, по който са предадени облеклото и позата на жената, намира паралели

[1] М. Мирчев, Епиграфски паметници от Варна и Варненско, ИВАД, X, 1956, стр. 125—6, фиг. 2.
[2] G. Richter, Ancient Furniture, Oxford, 1926, стр. 200.
[3] G. Točilescu, Fouilles et recherches en Roumanie, стр. 213, № 43, фиг. 100.
[4] Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, № 276; G. Michailov, Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, Serdicae, 1956, I, № 338.

2 *Надгробен паметник на Протагор, син на Хиероним, от III—II в. пр. н. е.*
Monument funéraire de Protagore, fils de Jeronime du III—II s. av. n. è.

в три надгробни плочи от Одесос,[1] които се отнасят към късноелинистическата епоха, и в един релеф от Мала Азия, който се отнася към IV—III в. пр. н. е.[2] Това показва, че майсторът, който е работил тези релефи, е имал за модел някоя плоча от предримската епоха. Обстоятелството, че три почти еднакви релефа са намерени в различни градове, дава известно основание да се смята, че или един и същ майстор скулптор е обикалял тези градове или че те са работени в един и същ център вероятно по поръчка и след изработването им изпращани на този, който ги е поръчал. За датирането на тези три релефа голямо значение има латинският надпис, издълбан върху плочата от Томи. В него се споменава името на император Веспасиан, но тъй като паметникът е бил издигнат от сина на починалия, то той може да се отнесе малко по-късно — от времето на наследниците на Веспасиан — Тит и Домициан, — т. е. от края на I в. на н. е. По всяка вероятност и другите два паметника са от същото време.

3 *Надгробен паметник на Деметрий, син на Артемидор, от края на I в. на н. е.* △ *Monument funéraire de Demetrius, fils d'Artemidor fin du I-er s.*

Цяла една серия от надгробни паметници от Одесос наподобяват на разгледания по-горе релеф от Одесос.[3] Характерното за тези релефи е голобрадото пълно и гладко лице на мъжа, обърнато в профил (при всички други по-късни релефи лицето на мъжа е обърнато напред), косата вчесана напред в слабо разчленени кичури, които над ушите имат дъговидна форма. С тази прическа мъжът напомня на портрета на император Тит.[4] В лявата си ръка той държи широка чаша — купа, която също не се повтаря при релефите от другите групи. Освен това леглото и столът са от гръцкия тип — нямат облегалки и върху леглото няма дюшек. Масичката е висока, със слабо извити в горния край крака, а в долния стилизирани като животински. Предметите върху нея са предадени стилизирано по един и същ начин: в средата голям продълговат предмет, вероятно грозд или хляб, а от двете му страни по един по-малък кръгъл предмет, вероятно съд, ако се съди по изображенията върху масичката от надгробния паметник на Деметрий, син на Артемидор. Робът при всички релефи е представен с кръстосани крака и в скрбна поза. Релефът при тези паметници е плитък. Паметниците от тази група си приличат извънредно много. Те приличат също така и на надгробния паметник на Деметрий, син на Артемидор, който по всяка вероятност им е служил за модел. Въпреки това обаче те не могат да се мерят с него по майсторството, с което е изработен. При тези релефи не са спазени пропорциите на фигурите — те са представени или удължени, или скъсени. При тях се чувствува скованост, схематизъм, опростяване на детайлите, белези, характерни за изкуството в провинциите.

Тези плочи са подобни на надгробния паметник на Протагор, син на Хиероним, намерен в Одесос, който се датира от късноелинистическата епоха. Тази плоча, както казахме по-горе, е под влияние на плочите с подобен сюжет, произхождащи от Византион.[5] Този вид плочи продължили да се работят във Византион и в началото на римската епоха.[6] От това може да се предположи, че плочите от Одесос от тази група са били работени от модел, внесен от Византион през раннориматската епоха, или че плочата модел е била работена от майстор скулптор, произхождащ от Византион, но явно под влияние на релефите с „погребално угощение" от късноелинистическата и раннориматската епоха от Византион. Тук обаче трябва да се отбележи, че върху тази група паметници са оказали влияние и местните традиции, тъй като подобен релеф е бил намерен в Одесос още през късноелинистическата епоха.

[1] М. Мирчев, Гръцки епиграфски паметници от Черноморското крайбрежие и вътрешността, ИВАД, VIII, фиг. 24, 27 и 28.

[2] G. Mendel, цит. съч., стр. 234, № 1021, вж. също и № 1052.

[3] E. Kalinka, цит. съч., стр. 226 № 71 и стр. 246, фиг. 69; Gr. Točilescu, Monumente epigrafice şi sculpturale, I. стр. 411—413, № 89; Točilescu, цит. съч., стр. 428, фиг. 8; М. Мирчев, Епиграфски паметници от Варна и Варненско, ИВАД, X, стр. 129, фиг. 10.

[4] Д. П. Димитров, Особеностите на римския портрет..., стр. 10; A. Hekler, Die Bildniskunst der Griechen und Römer, стр. 236.

[5] G. Mendel, цит съч., стр. 208, № 995; стр. 209, № 996; стр. 210, № 997; стр. 211, № 998 и 999; стр. 212, № 1000; стр. 213, № 2001, и стр. 214, № 1002.

[6] Пак там, стр. 215, № 1003.

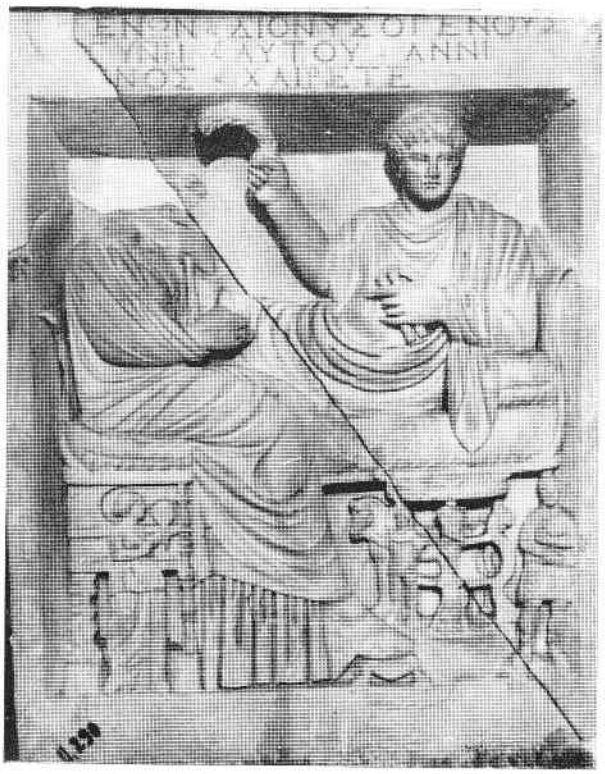

4 *Надгробен паметник на Ксенон, син на Дионисоген*
Monument funéraire de Xenon, fils de Dionysogène

II група. Характерното за тази група плочи е следното[1]:

Мъжът е представен без брада, с широко, закръглено лице, с дебела шия с отвесни бръчки, с цилиндрична чаша в лявата ръка. Очите му са широко отворени. Той е с къса коса, разположена в два реда малки, релефни, слабо разчленени снопчета, вчесани напред и извити над челото наляво и надясно, като по този начин средата на челото му се открива в триъгълна форма. Робите са обърнати напред, лицата им са също широки, имат дебели шии и къси коси, вчесани в два реда кичури. Облечени са в хитони, които достигат високо над колената, като по средата се спущат в една широка ивица. Жените върху тези релефи са представени в богато надиплени хитони и химатиони, като гънките на хитона са предадени по такъв начин, че съвсем ясно се очертава формата на крака от коляното надолу. Този маниер — да прозира тялото под дрехата — е наследен от старогръцката скулптура. Гънките на хитона в долната си част са почти винаги отвесни, моделирани в плитки и дълбоки вдлъбнатини. Робинята, представена отстрани на стола, е изобразена винаги в профил, с кок, в дълъг, богато надиплен, двойно препасан хитон, падащ от кръста надолу в две широки, отвесни ивици. Десният ѝ крак винаги е поставен встрани. За да се подчертае тази стойка, майсторът скулптор е предал хитона на това място в дъговидни гънки. При всички релефи столът, върху който седи жената, е със струговани крака и с две хоризонтални, съединителни летви на височина малко под седалката. Кръглата масичка е с три високи крака, слабо извити в горния край, в долния стилизирани като животински. При тези релефи столът, малкото столче за крака и масичката са почти винаги на правоъгълни или полукръгли подставки. Дори и робът при някои релефи е представен стъпил на подставка. При почти всички релефи фигурите са предадени с малко удължени пропорции. Плочите са с неголеми размери, обрамчени с правоъгълни рамки.

Най-хубавият екземпляр сред тези паметници е надгробният паметник на Ксенон, син на Дионисоген (обр. 14).[2] Релефните изображения на тази плоча са изработени много майсторски. При нея се чувствува стремеж да се покажат подробностите, нещо, което не се повтаря при другите релефи. При тях не се повтаря и фигурата на роба — войник, изобразен до масичката. При нея не се чувствува схематизъм, скованост, както при другите релефи. Въпреки това обаче влиянието на този паметник върху останалите е очебийно. Възможно е тази плоча да е работена от много добър майстор скулптор, вероятно от Мала Азия, или пък да е внесена оттам. Тя именно е послужила за модел на тази група паметници.

[1] К. Шкорпил, Антични паметници..., ИАИ, XIV, стр. 49, обр. 114; стр. 47, обр. 110; стр. 51, обр. 119; стр. 44, обр. 105; E. Kalinka, стр. 225, № 278, обр. 80; М. Мирчев, Гръцки епиграфски паметници..., ИВАД, VIII, стр. 8, фиг. 17.

[2] A. Salač — K. Škorpil, Nekolik arch. pamatek..., Rozpravy české Akademie ved a umeni tr. I, č. 74, стр. 18—22, № 5, tab. 3, обр. 5.

5 *Надгробен паметник на Ксенон, син на Артемидор*
Monument funéraire de Xenon, fils d'Artemidor

6 *Надгробен паметник на Хекатодор, син на Онесим*
Monument funéraire de Hecatodor, fils d'Onésime

Тази група паметници са изработени под силното влияние на портрета на Флавиите, и то най-вече на Тит и Домициан.[1] Приемането на модата в провинциите е ставало с известно закъснение.[2] В Одесос това забавяне можем да си обясним със силното гръцко влияние, което винаги е било на преден план и което диктувало на майсторите скулптори да се придържат към елинистически образци. Все пак в стария пристанищен център Одесос, който е имал преки връзки по море с Рим, едва ли може да се допусне, че това закъснение е продължавало повече от десет години, така че паметниците от тази група могат да се отнесат най-късно към началото на II в. на н. е. Жената, изобразена върху една от тези плочи,[3] има прическа, каквато носят Домицила, жената на Веспасиан, Юлия, дъщерята на Тит и Домициан, и жената на Домициан,[4] така че този релеф е най-късно от 105 г. на н. е.

III група. Особено в два паметника от тази група има доста елементи, които ги сближават с паметниците от II група (обр. 5). Това са надгробните паметници на Ксенон, син на Артемидор, и на Ксенон, син на Посий.[5] При тези релефи мъжът все още е с широко лице, но сега малко удължено, косата му е вчесана напред, но кичурите вече не се разделят наляво и надясно в средата на челото и при предаването на косата се чувствува стремеж да се набраздява само горната й повърхност. Хитонът и химатионът на жената имат почти същите гънки, но тук те са по-схематично предадени. Фигурата на роба съвсем се изменя — той е в профил, в хитон до коленете, с облекчен десен крак. В моделирането на фигурата му се долавя схематичност и небрежност. Формата на масичката е почти същата, както при паметниците от II група, но предметите върху платформата й са предадени по-подробно.

Три други плочи от тази група[6] съдържат няколко нови елемента: силно скъсяване на фигурите в долната част на релефа, което най-силно се чувствува при изображението на масичката, робът е облечен в гладък хитон и е с превръзка в косата. Тези релефи са изработени с още по-голям схематизъм. Сред тях интерес представлява надгробният паметник на Хекатодор, син на Онесим, където изображенията на мъжа и жената се отклоняват от тези, представени върху другите плочи (обр. 6). Горната част на главата на мъжа е представена малко по-висока. Косата му, вчесана напред и предадена в неразчленени кичури, е превързана с лента. Лицето, макар и да е все още заоблено, е малко удължено, брадичката е малка и

[1] I. Babelon, Le portrait dans l'antiquité, Paris, 1950, стр. 119 и сл., табл. XIX 3 и 8; Д. П. Димитров, Особеностите на римския портрет, ГСУ ИФФ, XXXIX, стр. 10, обр. 10; A. Hekler, цит. съч., табл. XXXVIII.

[2] Д. П. Димитров, Портретът върху надгробните плочи. . ., ИАИ, XIII, 1939, стр. 18 и 19.

[3] К. Шкорпил, цит. съч., стр. 46, обр. 108.

[4] I. Babelon, цит. съч., стр. 120, табл. XIX 1.

[5] К. Шкорпил, цит. съч., стр. 37, обр. 86, и стр. 35, обр. 84.

[6] М. Мирчев, Гръцки епиграфски паметници. . ., ИВАД, VIII, стр. 5, фиг. 10; стр. 9, фиг. 19; К. Шкорпил, Годишен отчет на Варненската мъжка гимназия за 1897—1898 г., Варна, 1898, стр. 37, № 97.

7 *Надгробен паметник на Сократ, син на Дионисий*
Monument funéraire de Socrate, fils de Dionysius

издадена напред, устата е също малка и с дълбоки гънки в краищата, носът му е остър и малко изгърбен. В чертите на мъжа може да се долови влиянието на портрета на император Нерва, чието лице е удължено, брадата е малка и издадена напред, носът е остър и изгърбен и косата му е вчесана напред.[1] Лицето на жената е закръглено, тя е с малка брадичка и малка уста, носът ѝ е разширен в долната си част, скулите ѝ са издадени, което придава на лицето ѝ триъгълна форма. Лицата на другите жени от тази група са удължени, гладки и красиви и доста много идеализирани, носовете им са правилни, а челата високи. Това отклонение в изображението на жената може би се дължи на нейния тракийски произход — тя носи тракийското име Дуспиерис, дъщеря на Посий.[2]

С тези релефи ние сме навлезли вече във втората четвърт на II в. на н. е.

IV група. При две плочи от тази група се чувствува влиянието на портрета на Антониите, и то на портрета на император Траян.[3] При тези релефи лицето на мъжа е сравнително слабо, челото му е широко, носът е къс и широк, устните тънки и свити. Косата на мъжа започва да се предава по нов начин — в обща маса, като само повърхността ѝ е набраздена в плоски, неразчленени кичури, вчесани ниско над челото,

8 *Надгробен паметник на Диоскурид, син на Хераклейд △ Monument funéraire de Dioscuride, fils d'Héraclide*

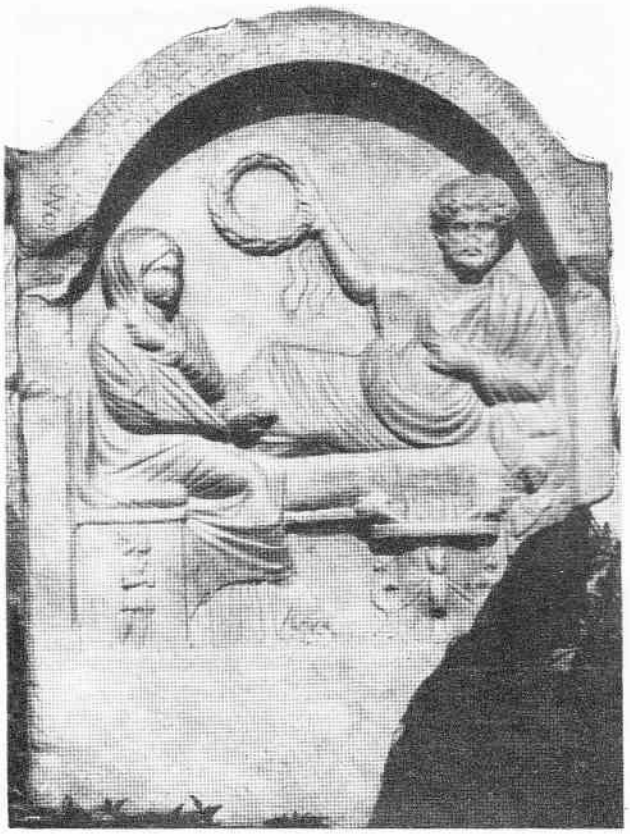

9 *Надгробен паметник на Дионисий, син на Херод Monument funéraire de Dionysius, fils d'Herode*

напомнящи меридиани.[4] Особено интересно е изображението на жената върху надгробния паметник на Сократ, син на Дионисий (обр. 7).[5] Лицето ѝ има почти триъгълна форма, брадичката ѝ е малка и заострена, устата малка, скулите доста издадени, носът разширен в долната си част. Вероятно тук се касае за портретно изображение, което представя една тракийка — тя носи малоазийското име Анас, а дъщеря ѝ — тракийското име Амазиакис,[6] което показва, че вероятно и майката е от тракийски произход. Всички други фигури и предмети при тези паметници са представени така, както са върху релефите от III група. Макар и тези паметници да имат доста голямо сходство с тях, епиграфските данни — при една плоча в надписа се явява лигатура — и влиянието на портрета на император Траян дават основание да отнесем тези паметници към края на втората четвърт или средата на II в. на н. е.

Към тази група трябва да причислим и надгробния паметник на Никий, син на Ксенандър.[7]

[1] I. Babelon, цит. съч., стр. 121, табл. XIX$_9$.
[2] Б. Геров, Романизмът. . ., ГСУ ФФ, XLVIII, стр. 395, № 722.
[3] I. Babelon, цит. съч., стр. 121, табл. XIX$_6$.
[4] Д. П. Димитров, Портретът. . ., стр. 11 и посочената там литература.
[5] К. Шкорпил, цит. съч., стр. 32, № 121, обр. 80.
[6] D. Detschev, Die thrakischen Sprachreste, Wien, 1957, стр. 16.
[7] М. Мирчев, Епиграфски паметници. . ., стр. 127, фиг. 5.

Този релеф се явява като междинно звено между паметниците от IV и V група. При тази плоча мъжът е все още голобрад. Косата му е предадена по стария маниер: в обща маса, набраздена повърхностно, за да се наподобят снопчетата коса. Тук обаче косата е моделирана по-дълбоко и подетайлно. При този релеф се чувствува стремеж да се предадат подробностите в облеклото на починалите, в предметите върху масичката, в мебелите и др. Дори между главите на мъжа и жената са изобразени стригила, огледало и балсамарий. В този релеф се вижда излизане от сковаността, от схематизма, макар и например при изображението на роба да се открива неспазване на пропорциите на човешкото тяло. При надписа върху този паметник се срещат лигатури, което подсказва, че този паметник е от средата на II в. на н. е.

V група. Най-характерният белег за тази група плочи е, че прическата на мъжете е вече под влияние на модата, въведена от император Адриан — къса брада, буйна, къдрава коса и тънки мустаци.[1] При всички релефи от тази група мъжът е изобразен с къса брада и с мустаци. Обаче при повечето релефи косата на мъжа все още се предава чрез повърхностното набраздяване на общата маса на косата. Сред тази група паметници надгробната плоча на халкедониеца Евелпист, син на Куарт, дава едно портретно изображение.[2] Тук починалият е представен с къса брада, малка, издадена напред брадичка, малка уста, с правоъгълна кърпа на главата, която се спуща до ушите му.

Сравнявайки тези релефи помежду им, се установи, че два релефа, надгробните паметници на Диоскурид, син на Хераклейд (обр. 8),[3] и на Теодот, син на Херакон,[4] си приличат извънредно много. По всяка вероятност те са произведения на един и същ майстор. Тези два паметника[5] си приличат и с оброчния релеф на Херос Карабазмос, и с надгробния паметник на Аристокъл, син на Хелен. Освен това епиграмите, издълбани на паметниците на Диоскурид и на Аристокъл,[6] си приличат по стил, композиция и начин на изказване. Тези четири паметника са излезли вероятно от едно скулптурно ателие.

В надписите, издълбани върху тези релефи, се срещат лигатури и отвесната хаста на ипсилона в повечето случаи има водоравна чертица. Епиграфските данни и влиянието на модата, въведена от Адриан — късата брада, — дават основание да отнесем тези релефи към 150—160 г. на н. е. — към началото на втората половина на II в. на н. е.

VI група. По-голямата част от лицата на мъжете и жените, изобразени върху тези плочи, са отчупени и при тях трудно може да се приложи стиловата анализа. В случая помагат надгробните плочи на Артемидор, син на Хипомедонт,[7] и на Дионисий, син на Херод[8] (обр. 9). Косата на мъжа при тези два релефа е предадена в два реда тесни, разчленени, къдрави кичури, завити в долния си край във форма на охлювчета. Характерните белези за плочите от тази група са следните.

Венецът, който мъжът държи в дясната си ръка, е вече разчленен и от него надолу се спуща панделка. В лявата си ръка той държи кантарос или свитък. В дясната ръка на жената винаги се забелязва кръгъл предмет, вероятно ябълка, а лявата е поставена на дясното й рамо. Краката й почиват винаги на ниско столче с извити крака. Диплите на дрехите на мъжа и жената са предадени по един и същ начин. Върху релефите много често са изобразени дъщерите и синовете на починалите или пък и втората жена на починалия, ако се е поженвал. При тези релефи започват да се изобразяват по двама роби и по две робини. Краката на масичката вече се изменят — сега те имат в долната си част форма на лъвски лапи.

[1] A. Hekler, Bildniskunst, XLI сл.; E. Wirth, Römische Wandmalerei, Berlin, 1934, стр. 97 и сл.

[2] Г. Тончева, Сюжетът „погребално угощение"..., Археология, III, 1961, кн. 4, стр. 19, обр. 1.

[3] Chr. Danov, Antike Denkmäler in Bulgarien, ИАИ, XI, 1937, стр. 203, обр. 185.

[4] К. Шкорпил, цит. съч., стр. 32, № 120; G. Mihailov Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, I, стр. 106, № 179.

[5] М. Мирчев, Нови епиграфски паметници..., ИВАД, XII, стр. 8, табл. I, обр. 1.

[6] Г. Михайлов, Гръцките епиграми от българските земи, София, 1944, стр. 34 и 35.

[7] М. Мирчев, цит. съч., стр. 125, фиг. 1.

[8] Пак там, стр. 8—9, фиг. 18.

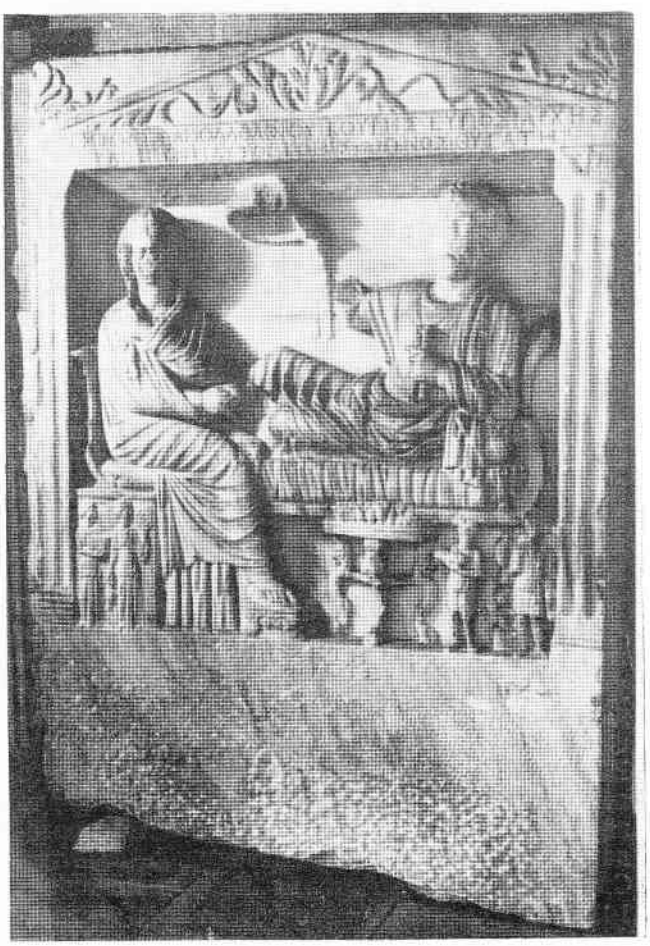

10 *Надгробен паметник на Артемидор, син на Аполодор*
Monument funéraire d'Artemidor, fils d'Apolodor

11 *Надгробен паметник на Дионисий, син на Главкий △ Monument funéraire de Dionysius, fils de Glaucus*

Върху платформата ѝ са изобразени гроздове, до тях — пирамидални сладкиши, а в средата — круши и дребни плодове, вероятно сливи. Леглото има в десния си край, а вероятно и в левия е имало широка, правоъгълна подставка — крак.

Надгробните паметници на Дионисий[1] и на Артемидор[2] са най-хубавите между плочите с изображение на „погребално угощение" (обр. 10). Изобразените върху тези два паметника мъже имат дълги, къдрави бради и широки мустаци, които са характерни за портрета на Марк Аврелий. Особено в изображението на Артемидор, син на Аполодор, се чувствува спокойствие, мъдрост, съзерцание и замечтаност, които са най-характерните черти на образа на Марк Аврелий.[3] Всичко това дава основание да отнесем тези две плочи и всички останали към епохата на Марк Аврелий — последната четвърт на II в. на н. е.

VII група. Най-запазената плоча от тази група е надгробният паметник на Дионисий, син на Главкий (обр. 11).[4] Той е представен с малко удължено лице и къса брада. Косата му е предадена в прави, вчесани напред, слабо разчленени и малко извити в долния си край кичури. Жената и робините са вчесани на руло, като отпосле косата е издигната на темето във форма на широк обръч от коси. Тази прическа наподобява на прическата на императрица Фаустина Стара, жената на Антонин Пий, умряла през 141 г. на н. е.[5] Този релеф, а също и останалите от тази група са изработени много добре. Рамките на плочите са богато украсени. Буквите от надписите са удължени. В тях вече се явяват ъгловите сигма и омега и широката употреба на лигатурите, които са характерните белези за надписите от началото на III в. на н. е. При тези релефи се чувствува краят на епохата на Антонините и началото на епохата на Северите, т. е. краят на II и началото на III в. на н. е. Изобразяването на жените от релефа на Артемидор, син на Главкий, с прическа, подобна на тази на императрица Фаустина Стара, може да се обясни с едно консервативно придържане към модата от по-старата епоха.[6]

VIII група. Най-добрият релеф от тази група е надгробният паметник на Агатенор, син на Дионисий (обр. 12).[7] При този паметник се вижда силно удължаване както на фигурите, така и на буквите от надписа. Мъжът е представен с гъста, къдрава брада, вчесана на път по-средата, и с широки мустаци. Косата му е предадена в слабо разчленени, тесни кичури, които се спу-

[1] М. Мирчев, Антични паметници от Северна България в музея в гр. Сталин, ИАИ, XVII, 1950, стр. 272, фиг. 222.
[2] Пак там, стр. 271, фиг. 219.
[3] A. Hekler, цит. съч., табл. XLII и сл.; Д. П. Димитров, Особеностите. . ., стр. 10.
[4] М. Мирчев, Нови епиграфски паметници. . ., стр. 37, № 6, обр. 6 и 6а.
[5] M. Wegner, Die Herrscherbildnisse in Antoninischer Zeit, Berlin, 1939,стр. 26 и сл.
[6] Д. П. Димитров, Портретът. . ., стр. 27, обр. 31.
[7] М. Мирчев, Гръцки епиграфски паметници. . ., стр. 7, фиг. 14.

12 *Надгробен паметник на Агатенор, син на Дионисий △ Monument funéraire d'Agathenor, fils de Dionysius*

13 *Надгробен паметник с „погребално угощение“ от III в. на н. е.*
Monument funéraire à „banquet funèbre“ du III s. de n. è.

щат над челото му. Зеницата на очите е добре очертана. Робинята има дълга коса. Вероятно такава дълга, отпусната коса е носила жената, придържайки се о модата, въведена от императрица Юлия Домна, жената на Септимий Север.[1] В надписите има лигатури. В тях и омегата, и сигмата е ъглова. Макар и в този релеф да се чувствува все още влиянието на класицизма, въведен в изкуството на Антонините, лицата на мъжа и жената са все още спокойни, това, което казахме по-горе, дава основание да отнесем този релеф, а и останалите релефи от тази група към епохата на Северите — към началото на III в. на н. е.

IX група. Към тази група отнасяме само два релефа. При първия паметник (обр. 13)[2] в изображението и на мъжа, и на жената се долавят болка и мъка. От втория релеф (обр. 14)[3] е запазена само главата на мъжа. Той е представен с коса, стилизирана в дребни, безредно предадени, подобни на охлювчета къдри, а късата му брада е моделирана в тесни, слабо разчленени кичурчета. Зеницата на окото е предадена чрез релефен кръг. Изображенията на мъжа и при двата релефа напомнят извънредно много на портрета на император Каракала.[4] С тези два паметника вече окончателно сме навлезли в епохата на III в. на н. е.

Към надгробните паметници с „погребално угощение“ можем да причислим и един фрагмент от плоча, върху който са запазени само главата на мъжа и дясната му издигната ръка, в която е държал венец (обр. 15). Изображението на починалия наподобява на портретите на императорите от IV в. на н. е., особено този на Атал,[5] поради което този релеф може да се отнесе към IV в. на н. е.

Досега се смяташе, че плочите с „погребално угощение“ се отнасят към римската епоха — II—III в. на н. е. Обаче от направения хронологически преглед се установи, че пет плочи се отнасят към IV—I в. пр. н. е. От това следва, че този сюжет е бил познат още през елинистическата епоха и че неговото развитие в римската епоха е продължение на това от предходната епоха.

Плочите, които отнасяме към епохата на римското владичество, започват да се работят в Одесос в края на I в. на н. е., а не във II в. на н. е. Одесоският майстор скулптор от това време не работи самостоятелно, а се нуждае от модел. Влиянието на малоазийската надгробна пластика, най вече на тази от Византион, което откриваме в паметниците и от елинистическата епоха, сега се засилва. Най-хубавите плочи с този сюжет се отнасят към епо-

[1] Д. П. Димитров, Портретът..., стр. 26, обр. 33 и посочената там литература.
[2] E. Kalinka, цит. съч., стр. 261, фиг. 66.
[3] К. Шкорпил, Антични паметници..., стр. 48, фиг. 112.
[4] Д. П. Димитров, Особеностите..., стр. 12, обр. 16.
[5] I. Babelon, цит. съч., стр. 166, табл. XXXI$_6$.

14 *Фрагмент от плоча с „погребално угощение“ от III в. на н. е.*
Fragment de stèle à „banquet funèbre“ du III s. de n.è.

15 *Фрагмент от плоча с „погребално угощение“ от IV в. на н. е.*
Fragment de stèle à „banquet funèbre“ du IV s. de n. è.

хата на Антонините, края на II в. на н. е. Тогава скулпторът не изобразява фигурите и предметите плоскостно, а ги изработва детайлно и грижливо. В паметниците от III в. постепенно се промъква небрежност и схематизъм в релефните изображения, докато се достигне до релефа от IV в. на н. е., където ясно се вижда упадък в надгробната пластика на Одесос.

В своя дълъг път на развитие, разцвет и упадък, майсторът скулптор от римската епоха бил подложен на най-различни влияния. Най-силно е било влиянието на традициите, наследени от изкуството през старогръцката епоха. То се изразява най-напред във възприемането на гръцкия сюжет „погребално угощение", във формата на плочата, в идеализиране лицата на фигурите, в стремежа да се очертаят формите на тялото под дрехата и др. Влиянието на римското изкуство се открива преди всичко в модните прически на починалите, в стремежа на скулптора да предаде техните индивидуални черти и т. н. Местното влияние се изразява в плоскостното и несъразмерно изобразяване на фигурите, в предаване на косата на мъжа по местен маниер, в изобразяване върху плочите на тракийския конник, в променянето на композицията на фигурите. Но плочите от Одесос въпреки тези влияния имат свой местен провинциален стил, който ги отличава от плочите от другите центрове.

Нови находки в Плевенския музей

Гергана Табакова-Цанова

В последно време в Плевенския музей постъпиха следните интересни находки.

В района на циментовия завод „Вл. Заимов" в Плевен при изкопи за разширението му на дълбочина 2 м е открито погребение чрез изгаряне, извършено в глинена урна, в която са намерени горели човешки кости и следният гробен инвентар:

1. Фрагменти от глинена урна от непречистена глина, получила при изпичането от външната страна керемидено-червен цвят, а отвътре сивочер. Работена е на ръка. Запазени са: част от стените, някои от които имат шнуров орнамент в хоризонтални и отвесни линии, пресичащи се под прав ъгъл, и равното дъно с диаметър 15 см. Изглежда, урната е била почти цилиндрична, с широко устие, леко стеснена при дъното. По начина на изработване, форма и украса тя прилича на местната тракийска керамика, работена на ръка от Севтополис,[1] която се датира от края на IV и началото на III в. пр. н. е. (обр. 1).

Според сведенията, които получихме, в урната са намерени седем върхове за копия, две втулки и фрагменти от железен нож, силно окислени. Те са били изправени в нея. Горната част на трите върха (обр. 2 а, б, г) са с форма на лавров лист, а останалите четири са с форма на върбов лист (обр. 2 в, д, е, ж).

2. Железен връх за копие, дължина 39 см, дължина само на втулката 13 см, максимална ширина 3,9 см. Горната част има форма на лавров лист с изпъкнал ръб по средата. Периферията близо до долния край на листа е счупена от двете страни. Втулката е куха, почти цилиндрична, надолу леко се разширява. Краят ѝ е отчупен. На 8,5 см под листа втулката има дупка за гвоздей, чрез който е била прикрепяна дървената дръжка (обр. 2 а).

Подобен връх за копие е намерен в с. Палатица[2] (Хасанфакъ), Търговищко, в гроб заедно с железен меч, умбо, нож и юзда, които се датират към III—I в. пр. н. е.

3. Железен връх за копие, дължина 22,5 см, дължина само на втулката 10,5 см, максимална ширина 2,7 см. Горната част има форма на лавров лист със силно изпъкнал ръб по средата, сега леко изкривен. Втулката е конусовидна и куха. По цялата ѝ повърхнина личат отвесни ръбове, които са се получили при оглаждането на още нагорещения лист. На 6,7 см под листа върху втулката има дупка за гвоздей (обр. 2 б).

Подобни върхове са открити в гробна могила № II при Царевброд[3] (с. Ендже), Коларовградско, датиран с цялата гробна находка в VI в. пр. н. е., и с. Палатица,[4] Търговищко, от латенската епоха — III—I в. пр. н. е.

4. Железен връх за копие, дължина 33 см, дължина само на втулката 23,5 см, максимална ширина 2,5 см. Горната част има форма на лавров лист с изпъкнал ръб по средата. Върхът му е отчупен. Кухата втулка е по-дълга от листа. Тя е четириръбеста, а надолу се заобля и разширява. Краят ѝ сега е отчупен (обр. 2 г).

[1] М. Čičikova, Développement de la céramique thrace a l'eppoque classique et hellenistique, Acta antiqua Philippopolitana, Studia Archeologica, Sofia, 1963, стр. 36, обр. 2 и цит. лит.

[2] Р. Попов, Новооткрити предисторически старини, ИАИ, VI, 1932—1933, стр. 353, обр. 101.

[3] Р. Попов, Могилни гробове при с. Ендже, ИАИ, VI, 1930—1931, стр. 105, обр. 94.

[4] Р. Попов, цит. съч., стр. 353, обр. 101.

5. Железен връх за копие, дължина 42 см, дължина само на втукалката 22,5 см, максимална ширина 2,7 см. Горната част има форма на върбов лист със силно изпъкнал ръб по средата. Долната му част е нащърбена. Втулката е куха и почти цилиндрична, а надолу леко се разширява, сега е с отчупен край. На 13 см под листа има две срещуположни дупчици за прикрепване на гвоздеи (обр. 2 в).

Подобни върхове за копия са намерени в надгробна могила при Панагюрище,[1] Пловдивско, датирани от IV—III в. пр. н. е.

6. Железен връх за копие, дължина 23 см, дължина само на запазената част от втулката 2,3 см, максимална ширина 2,7 см. Горната част има форма на върбов лист с изпъкнал ръб по средата. Едната страна на листа сега е отчупена (обр. 2 д).

За сравнение можем да посочим пак откритите върхове за копия от Панагюрище,[2] Пловдивско.

7. Железен връх на копие, дължина 30 см, дължина само на втулката 3,8 см, максимална ширина 3,3 см. Горната част има форма на върбов лист с изпъкнал ръб по средата, сега изкривена и нащърбена. От кухата кръгла втулка е запазена малка част (обр. 2 е).

Подобен връх за копие е намерен в надгробна могила № VIII в с. Байлово,[3] Софийско, и се датира към края на първата желязна епоха.

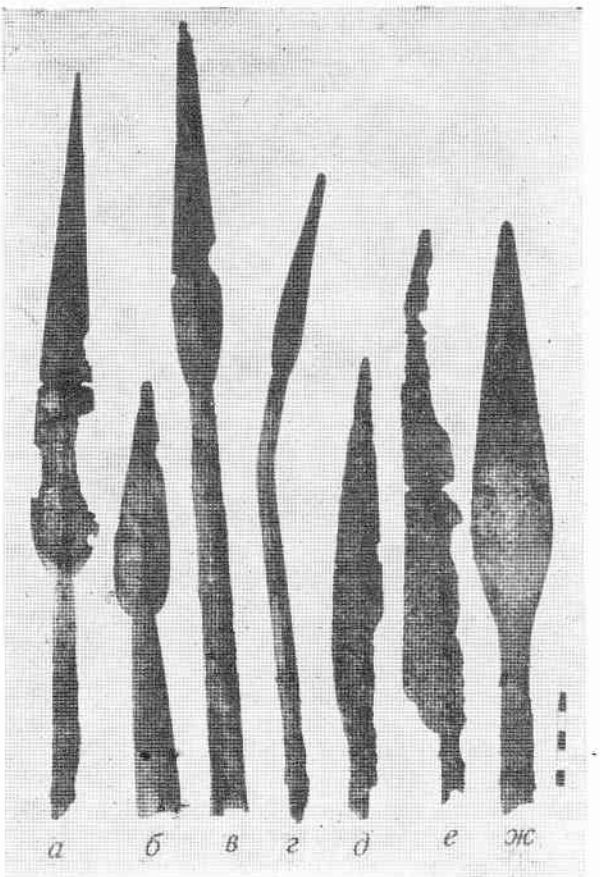

2 *Железни върхове за копия, намерени в района на Циментовия завод, Плевен △ Pointes de lances en fer, mises au jour près de la fabrique de ciment, Pleven*

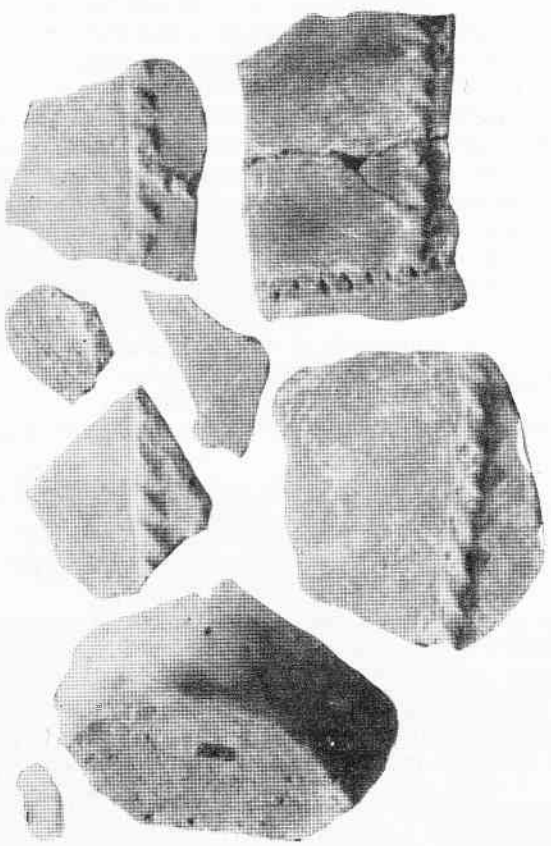

1 *Фрагменти от глинена урна, намерена в района на Циментовия завод, Плевен*
Fragments d'une urne d'argile découverts dans les environs de la fabrique de ciment, Pleven

8. Железен връх за копие, дължина 31 см дължина само на втулката 9,5 см, максимална ширина 4,4 см. Горната част има форма на върбов лист с едва забележим ръб по средата. Втулката е почти цилиндрична, надолу леко се разширява. Краят ѝ е отчупен (обр. 2 ж).

Подобен връх за копие е открит в с. Виновград,[4] Търновско, датиран през латенската епоха.

9. Две кухи железни втулки от върхове за копия, почти цилиндрични, дължина на едната 7 см, диаметър 1,5 см, дължина на втората 8,3 см, диаметър 1,5 см (обр. 3 б, в).

10. Железен нож, запазена е долната част, която е извита и е с острие откъм вътрешната страна. Дължина 7,5 см, максимална ширина 1,5 см (обр. 3 г).

Подобни ножове се срещат в погребения заедно с тракийски тип фибули и се смята, че са били в употреба от VI до I в пр. н. е. Такива ножове са открити в светилището при

[1] Б. Филов, Паметници на тракийското изкуство, ИБАД, VI, 1916—1928, стр. 27, обр. 25[9—10].
[2] Б. Филов, цит. съч., обр. 25[9].
[3] Р. Попов, Некрополът при с. Байлово, Софийско, ИАИ, I, св. I, 1921—1922, стр. 77, обр. 66.
[4] Р. Попов, Материали за проучване на халщадската и латенска култури в България и Македония, ГНМ, III, 1921, стр. 168, обр. 163 б.

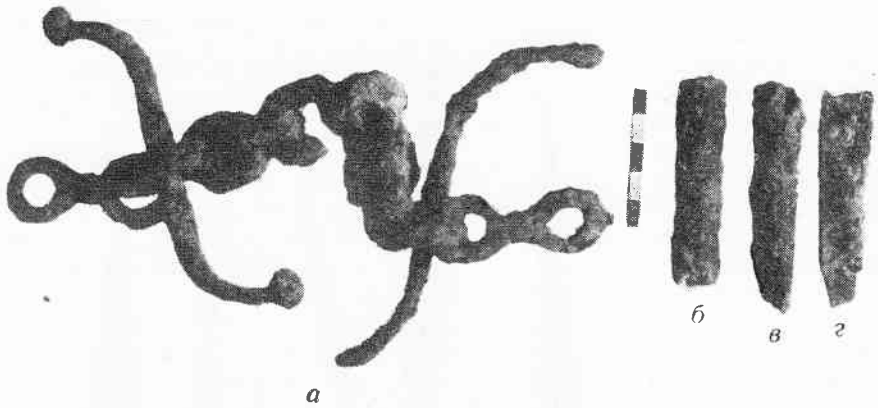

а) Желязна юзда; б, в) железни втулки на върхове за копия; г) фрагменти от железен нож, намерени в района на Циментовия завод, Плевен
a) Mors en fer; b) gaine en fer pour pointes de lances; fragments d'un couteau de fer, découverts près de la fabrique de ciment, Pleven

с Лиляче,[1] с. Добралък,[2] Пловдивско — датирани през латенската епоха, и от гроб в Кованлъка при с. Надежда,[3] Ловчанско, принадлежащ към IV—III в. пр. н. е.

В урната са били намерени също:

11. Желязна юзда, дължина 12 см, дължина на страничните скоби 14 см.

Зъбалецът има форма на верига от девет четириръбести халки, силно окислени и изкривени. Двете странични скоби са почти цилиндрични, с форма на буквата S. Те имат по едно конусовидно топче на краищата (едното липсва) и по две халки по средата за прикрепване към оглавника — между тях е зъбалецът. Закачалките за поводите имат форма на осморки, висящи на крайните халки на зъбалеца. Подобни юзди са открити в: Панагюрище[4] — датирана в края на IV и началото на III в. пр. н. е., и с. Руец[5] (Юруклер), Търговищко — датирана в края на V в пр. н. е.

12. Фрагменти от бронзов шлем, излят от едно парче.

Запазена е част от надчелника — над очите две релефни дъги представляват стилизирани вежди, между тях — наносникът, който изглежда счупен, дължина 13 см, максимална ширина 4,5 см, максимална дебелина при наносника 0,4 см. Друг фрагмент е силно нагънат с дължина 9,5 см, максимална ширина 6,4 см. Отделно е запазена и една леко извита пластинка, която е вероятно от тилната част на шлема. Върху горната ѝ част има следи от друга пластинка, прикрепена с два нита, изглежда от преправка на шлема, дължина на пластинката 4 см, ширина 1,7 см, дебелина 0,2 см.

Трябва да отбележим, че излети шлемове от метал у нас са намерени в Руец[6] (Юруклер), Търговищко, Тревненско,[7] с. Сборище,[8] Старозагорско, и др., които принадлежат към т. нар. халкидски тип и се датират в края на V и началото на IV в. пр. н. е. Те се различават съществено от т. нар. тракийски тип шлемове, каквито са открити в Асеновград,[9] Ковачовица,[10] Благоевградско, датирани в IV в. пр. н. е., не само по форма, но и по това, че халкидският тип шлемове са изливани от метал, а тракийските са изработвани от метални листове. При това състояние, в което се намира публикуваният тук шлем, не можем със сигурност да определим типа му.

От находките се вижда, че погребението е на мъж тракиец. Като имаме пред вид най-вече юздата и урната от местна тракийска керамика, както и начина на погребението, го датираме към края на IV и началото на III в. пр. н. е.

Погребението дава интересни данни за миналото на днешния град Плевен в предримската епоха. Освен публикуваното тук погребение в Плевен са открити само две находки от предримската епоха. В Кайлъка е намерена глинена урна[11] със сив цвят, датирана в V в. пр. н. е. В гроб при изкопите за Окръжния затвор[12] са открити следните железни предмети: една апликация от щит (umbo), два върха за копия, един предпазител, три ножа, един меч и една фибула заедно с фрагменти от глинени съдове, датирани в III—II в. пр. н. е.

Трите находки са явно доказателство, че на територията на Плевен или в близката околност трябва да търсим тракийско селище, каквото не е известно досега.

Източно от с. Долна Митрополия, Плевенско, при изкопите за строеж на завод за дрожди на дълбочина 5 м са намерени много фрагменти от керамика, от които успяхме да възстановим следните съдове:

13. Глинено ойнохое, тънкостенно, с бледокеремиден цвят, от добре пречистена глина. Целият съд е натрошен, сега е възстановен. Височина 18,5 см, ширина 13,5 см, ширина на устието 11 см, диаметър на дъното 7 см.

Устието е трилистно. Шийката е широка. Тялото има форма на полусфера, долу леко се

[1] И. Венедиков, Светилището при с. Лиляче, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 208, обр. 194.
[2] Р. Попов, ГНМ, III, 1921, стр. 173, обр. 175.
[3] В. Миков, Могилни некрополи от Ловчанско и Тетевенско, ИАИ, VI, 1930—1931, стр. 160, обр. 141.
[4] Б. Филов, цит. съч., стр. 28, обр. 26.
[5] И. Велков, Нови могилни находки, ИАИ, V, 1928/1929, стр. 47, обр. 65.
[6] И. Велков, цит. съч., стр. 45, обр. 58.
[7] Пак там, стр. 46, обр. 60.
[8] Н. Койчев, Материали от гробни находки в Новозагорско, сб. Гаврил Кацаров, ч. II, София, 1955, стр. 57, обр. 4 а, б; стр. 58, обр. 4 в.
[9] Т. Иванов, Предпазно въоръжение на тракиец от Асеновград, РП, I, 1948, стр. 100, обр. 69.
[10] В. Миков, Един шлем от гроб в с. Ковачовица, сб. Борис Дякович (=ГПНБ, 1925), 1927, стр. 182, обр. 1—2.
[11] Урната се намира в Народния музей в Плевен, непубликувана.
[12] Р. Попов, Новооткрити паметници от желязната епоха в България, ИАИ, V, 1928—1929, стр. 277, обр. 138.

стеснява и завършва с рязано дъно. Дръжката е плоска, с два надлъжни жлеба. Съединена е с най-издутата част на съда и устието. Тялото и шийката са разграничени с тънък релефен пояс. По цялата повърхност на съда има следи от механично изглаждане (обр. 4).

Подобни съдове са намерени в с. Скобелево,[1] Сливенско, датиран в IV в., от с. Мадара,[2] Коларовградско, датиран заедно с други съдове в края на IV и началото на V в., и при разкопките на Кадин мост,[3] Кюстендилско.

14. Глинен съд, тънкостенен, с тъмносив цвят, от добре пречистена глина.

Запазени са широкото хоризонтално устие с два последователни жлеба по средата, раменете, които започват непосредствено под устието, част от сферичното тяло и двете срещуположни плоски дръжки, които имат по два надлъжни жлеба. От едната страна на съда, между двете дръжки, има цилиндрично наклонено чучурче. Два последователни леко вдлъбнати пояса разграничават раменете и тялото му. По повърхността и на двете части има по-тъмни излъскани ивици в различни посоки, получени при механичното изглаждане на съда. Височина 10 см, външен диаметър на устието 14,6 см (обр. 5 а).

15. Подобен глинен съд, тънкостенен, със сив цвят, на места с кафяви оттенъци, от добре пресята глина. Липсва долната част от тялото и дъното на съда. Височина 9,5 см, диаметър на устието 14,5 см (обр. 5 б).

16. Фрагменти от подобен глинен съд със сив цвят, от глина с примеси от по-едри песъчинки. Запазена е горната част на съда, начупена на много фрагменти. Различава се от гореописаните два съда по това, че има леко заоблена шийка и плоски дръжки с по три надлъжни жлеба.

Съдове с форми, подобни на гореописаните три съда, са открити в с. Мадара,[4] Коларовградско, при разкопки из Родопите,[5] датирани през IV и V в., и в дунавските провинции. Керамика с излъскани ивици с подобни форми, но без дръжки е известна от бурга Léànyfalu[6] и едно глинено гърне с излъскани ивици и чучурче от некропола в Iutàs — Унгария. От Poiana[7] — Румъния — също произхождат близки паралели — глинени съдове, от които единият е с чучурче. Горната му част обаче липсва.

17. Глинена амфора със сив цвят от добре пречистена глина с примеси от съвсем ситни песъчинки.

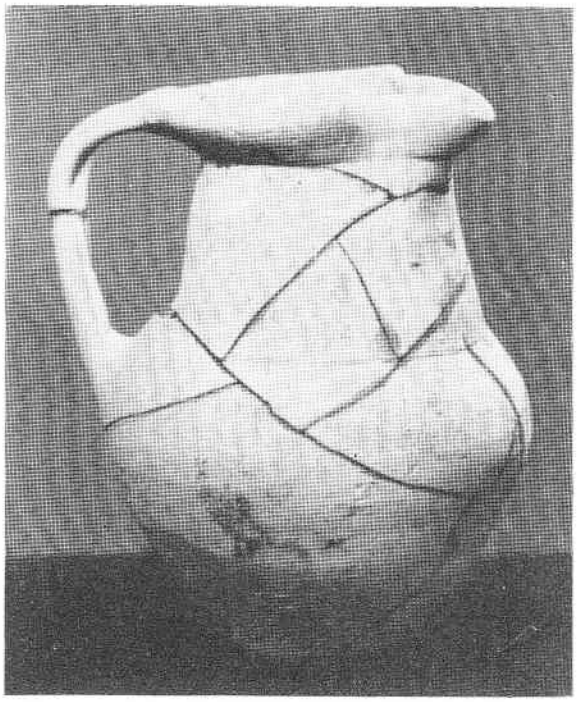

4 *Глинено ойнохое, намерено в с. Долна Митрополия, Плевенско △ Oenochoë d'argile, mis au jour dans le vill. Dolna Mitropolija*

Запазени са устието с извит навън ръб, цилиндричната шийка, раменете и двете срещуположни плоски дръжки с по три надлъжни жлеба, захванати до пръстеновидното надебеляване на шийката и при раменете. Тялото, изглежда, е било с крушовидна форма и е за-

[1] Е. Бацова, Археологически находки от Сливенско, Археология, 1960, кн. 2, стр. 47, обр. 3 а.

[2] Ц. Дремсизова, Непубликувани материали от Голямата пещера край с. Мадара, ИНМК, I, кн. 1, 1960, стр 68, обр. 3.

[3] Й. Иванов, Разкопките при Кадин мост, Кюстендилско, ИАД, I, 1910, стр. 187, обр. 49.

[4] Ц. Дремсизова, цит. съч., стр. 69, обр. 42.

[5] В. Миков, Разкопки из Родопите, ГПНБМ, 1940—1941, стр. 29, обр. 7.

[6] A. Alföldi, Funde aus der Hunenzeit und ihre ethnische Sonderung, Budapest, 1932, табл. XXIX, обр. 3.

[7] Radu et E. Vulpe, Les fouilles de Poiana, Dacia, III—IV, 1927/1932, стр. 298, 300, обр. 608, 684.

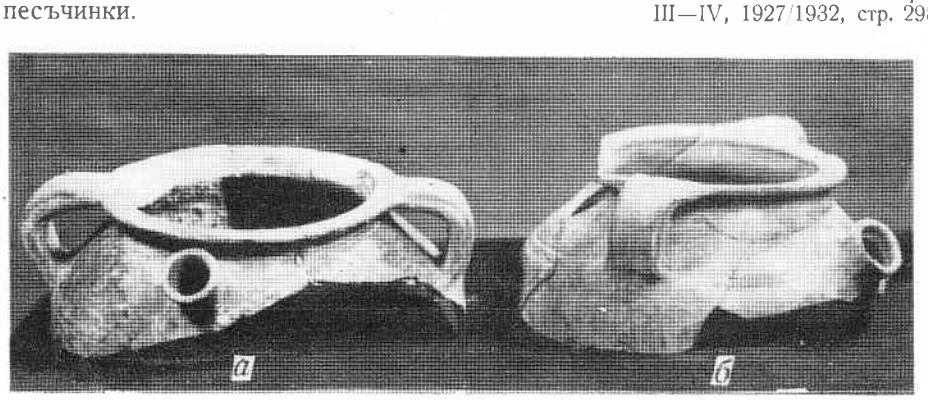

5 *Глинени съдове, намерени в с. Долна Митрополия, Плевенско △ Vases d'argile mis au jour dans le vill. Dolna Mitropolija*

6 *Глинена амфора*
Amphore d'argile

вършвало със заострено дъно. Височина 25 см, диаметър на устието 12 см (обр. 6).

Подобна амфора е известна от Мадара.[1] Амфори с тази форма според класификацията на Dressel[2] се срещат от I в. пр. н. е. и през цялата римска епоха.

Останалата керамика се разпределя така: четири дъна с част от стени — трите в средата конкавни, в центъра имат пъпка, четвъртото — цялото конкавно, също в средата с пъпка, две равни дъна, две плоски дръжки с по три надлъжно разположени жлеба и много стени от съдове. Всички фрагменти са от добре пречистена глина с примеси от дребни песъчинки, тънкостенни, със светлогълъбов или тъмносив цвят. Работени са на колело, с механично изгладена повърхност (обр. 7).

Като имаме пред вид формата, цвета и начина на изработването на съдовете, можем да смятаме, че са местно производство, и ги датираме през IV в.

В с. Писарово, Плевенско, в т. нар. „Македонска махала", още през 1925 г. Симеон Симеонов при изравняване на двора си на дълбочина 1,50 м е намерил следните съдове:

18. Глинен съд със сив цвят, глината с примеси от дребни песъчинки. Височина 14 см, максимална ширина 14,7 см, външен диаметър на устието 12,3 см, диаметър на дъното 5,7 см.

Съдът има широко хоризонтално устие с два последователни жлеба по средата. Шийката е почти цилиндрична, отделена от сферичното тяло с плитък врязън пояс. Дъното е с ниско пръстеновидно столче. В най-издутата част на тялото има два последователни врязани пояса, под тях други четири пояса, съставени от къси полегати врязани линии. Съдът е имал три дръжки с елипсовидно сечение, разположени на равни разстояния една от друга, захванати под устието и за най-издутата част на тялото. Двете сега липсват. При основата на запазената дръжка, за да прикрие полученото обезформяване при залепването ѝ, грънчарят е сложил три полегати врязани линии. На дръжката е нанизана глинена халка с елипсовидно сечение, диаметър 3 см.

Раменете и шийката на съда имат орнаменти, нанесени с печати. Върху шийката се редуват два орнамента. Единият е с подковообразна форма. Съставен е от къси полегати нарези. Другият има форма на вдлъбнат кръг, в който са разположени кръстовидно релефни триъгълни листа с върховете надолу, в средата им има пъпка. При запазената дръжка и при една от счупените дръжки последователният ред е нарушен. Тук има само два подковообразни орнамента, а между тях — две отвесни линии, съставени от къси хоризонтални нарези.

Орнаментите върху раменете са също два. Редуват се вдлъбнат кръг, в който е включено релефно колело със спици и отвесна линия, съставена от къси хоризонтални нарези. Под запазената дръжка и при счупената, както и при шийката последователният ред е прекъснат. Тук има четири вдлъбнати кръга с кръстовидно разположени триъгълни листа, а между тях има по една отвесна линия, съставена от къси хоризонтални нарези, които едва личат (обр. 8).

19. Подобен глинен съд със сив цвят, глината с примеси от дребни песъчинки. Височина 13,7 см, ширина 13,5 см, диаметър на устието 11 7 см, диаметър на дъното 5,7 см.

. Различава се от гореописания съд по това, че шийката, раменете и най-издутата му част са разграничени с по един релефен пояс. От

[1] Ц. Дремсизова, Нови данни за икономиката на Долна Мизия през римската епоха, ИНМК, I, 1960, стр.8, обр. 14[3].

[2] E. Pélichet, A propos des amphores romaines trouvées à Nyon, Zeitschrift für schweizerische Archaeologie und Kunstgeschichte, VIII, 1946, Heft 4, стр. 190, обр. 120, 42.

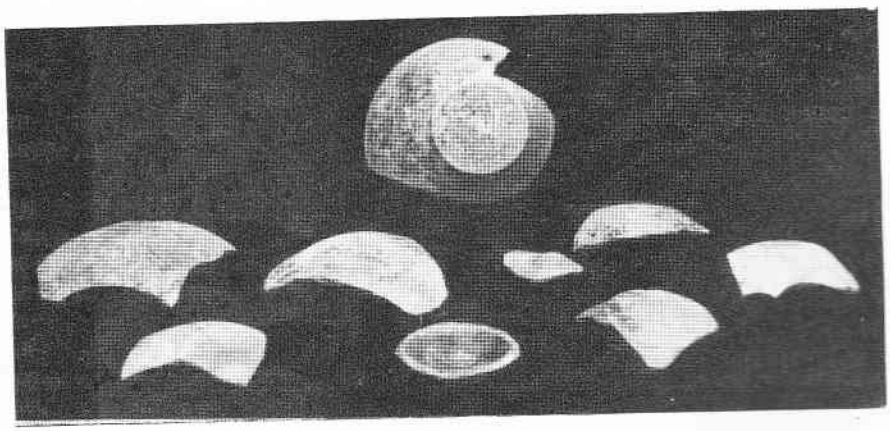

7 *Дъна от глинени съдове, намерени в с. Долна Митрополия, Плевенско*
Fonds de vases d'argile, découverts à Dolna Mitropolija, arr. de Pleven

8 *Глинен съд, намерен в с. Писарово, Плевенско*
Vases d'argile, découvert à Pisarovo, arr. de Pleven

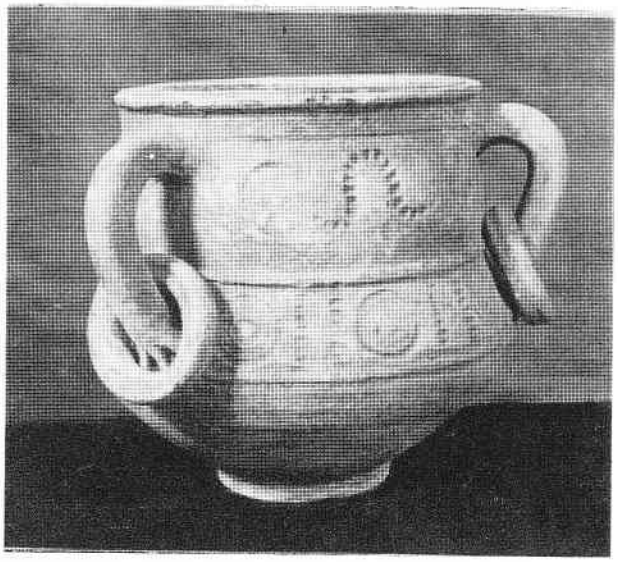

9 *Глинен съд, намерен в с. Писарово, Плевенско*
Vase d'argile, découvert à Pisarovo, arr. de Pleven

трите дръжки са запазени двете с нанизани на тях халки. Устието е нащърбено.

Орнаментите, нанесени с печат върху шийката, са следните: редуват се вдлъбнат кръг с кръстовидно разположени релефни триъгълни листа, изглежда, правен със същия печат, с подковообразен, подобен на този от другия съд, но по-голям и с по-широка извивка и краища. Последователният ред и тук е нарушен между двете запазени дръжки. Вместо вдлъбнатия кръг с кръстовидно разположените триъгълни листа се явяват два орнамента на колело със спици, а между тях орнамент с подковообразна форма.

Върху раменете на тялото се редуват орнаменти във форма на колело със спици и две успоредни линии, съставени от къси нарези. Те са също правени с печат (обр. 9).

Съдове с три дръжки се срещат по-рядко. Подобни по форма съдове са открити при с. Лъки,[1] Смолянско, датиран заедно с други материали през IV в., в разрушен гроб край Пловдив[2] заедно с две монети, едната от които е от времето на император Максимин (235—238), и в с. Мадара,[3] датиран заедно с всички находки от началото на IV до края на V в.

Керамика с щемпелувана украса, местно производство, е известна у нас от Сердика[4] и Пауталия,[5] а също така от Дакия[6] и Панония.[7]

Изглежда, че двата съда са работени в една грънчарска работилница. Затова говори еднаквият състав на глината, цветът, формата и начинът на изработването им и използуването на еднакви печати. Предназначението на двата съда е трудно да се установи. Те имат халки, прикачени след залепването на дръжките, които едва ли са имали практическо значение. По-възможно е в случая те да са служили като декоративен елемент към съдовете.

Съд с халки е открит при разкопки на селището при Кадин мост,[8] Кюстендилско, който заедно с други съдове е датиран през римската епоха. Относно предназначението му обаче не се споменава нищо.

Явно е, че двата съда са производство на местни грънчари, които са искали да наподобят вносната щемпелувана керамика, която има съвсем друг начин на производство. Имайки

[1] Х. Джамбов, Тракийски некропол край Рудник в Родопите, Археология, II, 1960, кн. 3, стр. 50, обр. 1.
[2] Х. Джамбов, Некропол от зидани гробове край Пловдив, сб. Шкорпил, 1961, стр. 300, обр. 1 а.
[3] Ц. Дремсизова, цит. съч., ИНМК, I, кн. 1, стр. 69.
[4] А. Балканска, Антична керамика от Сердика, сб. Сердика.
[5] Л. Русева, Римска обществена сграда в гр. Кюстендил, разкопки 1962 г., доклад, изнесен на годишно-отчетна конференция през 1963 г.
[6] V. Christescu, Viaţa economica Daciei române, Diteşti, 1929.
[7] T. Kolnik, Die Pannonische Keramik, ihre Einflüsse in der Slowakei, Pragae, MCMLVIII, стр. 61—70.
[8] Й. Иванов, цит. съч., ИБАД, I, 1910, стр. 187, обр. 47.

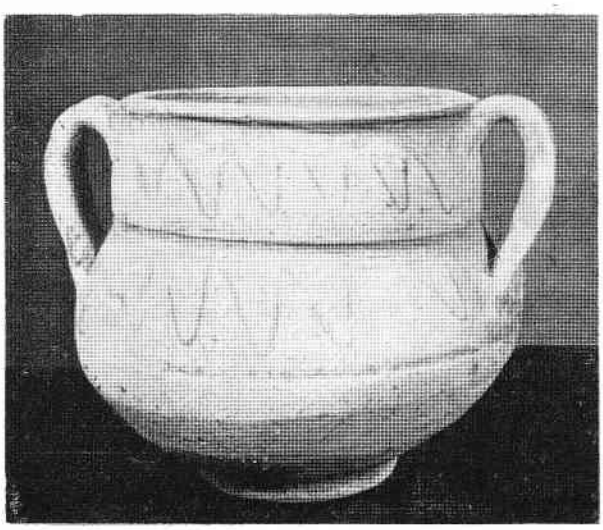

10 *Глинен съд, намерен в с. Писарово, Плевенско*
Vase d'argile, découvert à Pisarovo, arr. de Pleven

пред вид приведените паралели, датираме съдовете към IV в.

20. Подобен по форма глинен съд с бледокеремиден цвят, височина 14 см, максимална ширина 16 см, диаметър на устието 12,7 см, диаметър на дъното 7 см.

Шийката, раменете и долната част на тялото са разграничени чрез два врязани пояса. Дръжките, които са с жлеб по средата, започват под устието, издигат се леко над него и се свързват с раменете на съда. Шийката и раменете са орнаментирани с непрекъсната врязана вълнообразна линия, направена с остър предмет (обр. 10).

Грубата изработка на съда и формата му показват, че и той е местно производство. Датира се също в IV в.

Споменахме, че макар и постъпили преди известно време в музея, трите съда от Долна Митрополия са открити още в 1925 г. Поради това точни данни за обстоятелствата, при които са намерени, не успяхме да съберем. Това не ни дава възможност да установим дали съдовете произхождат от гробна находка или от някое селище.

Съкровище от римски монети от Плевен

Евелина Генова

На 3 км югоизточно от Плевен се намира живописната местност Кайлъка. Тя била обитавана от най-дълбока древност. Тук е открито голямо неолитно селище.[1] Срещат се следи от тракийско поселение и малко материали от ранната римска епоха. През късната античност и Втората българска държава животът бил най-интензивен.[2] Това се потвърждава от разкопания над Кайлъшката кариера в м. Стражата некропол с материали от IV—V и XII—XIII в.[3]

В началото на март 1963 г. работници от бригадата на Личо Илиев от Плевен правели изкоп за нови съоръжения към зоопарка в м. Кайлъка. На десния бряг на Тученишката река, почти до скалите, на един метър дълбочина Мехмед Мурадов от същата бригада попада на римски медни монети, поставени направо в земята. От тази находка в Народния музей в Плевен постъпиха 460 броя. Всички монети са с добре запазена повърхност. Монетите са от следните римски императори:[4]

Диоклетиан (284—305)

1. Лице: IMP. C. DIOCLETIANVS P. F. AVG. Бюст на императора с лавров венец, надясно.
Опако: GENIO POPVLI ROMANI. Гений, прав наляво, държи венец и рог на изобилието. Под лявата ръка буквата А. В отреза: SIS.
Мед, диам. 27,5 мм, 1 бр. (обр. 1 $_1$).

2. Лице: също като № 1, но от друг монетен печат.
Опако: GENIO POPVLI ROMANI. Гений в същата поза като № 1. Под лявата ръка буквата S. В отреза: ANT.
Мед, диам. 26 мм, 1 бр. (обр. 1 $_2$).

Галерий Максимиан (292—305)

3. Лице: GAL. MAXIMIANVS P. F. AVG. Бюст на императора с лавров венец, надясно.
Опако: GENIO AVGVSTI. Гений, прав наляво, държи венец и рог на изобилието. Под дясната ръка буквата Є, а до лявата — звезда. В отреза: MKV.
Мед, диам. 25,9 мм, 44 бр. (обр. 2 $_1$ и $_2$).

4. Лице: също като № 3, но от друг монетен печат.
Опако: GENIO AVGVSTI. Гений в същата поза като № 3. Под дясната ръка буквата В, а до лявата — звезда. В отреза: MKV.
Мед, диам. 26,5 мм, 32 бр. (обр. 2 $_3$).

5. Лице: също като № 3, но от друг монетен печат.
Опако: GENIO AVGVSTI. Гений в същата поза като № 3. Под дясната ръка буквата А, а до лявата — звезда. В отреза: MKV.
Мед, диам. 26,4 мм, 14 бр.

6. Лице: също като № 3, същия монетен печат.
Опако: GENIO AVGVSTI. Гений в същата поза като № 3. Под дясната ръка буквата S, а до лявата — звезда. В отреза: MKV.
Мед, диам. 25,5 мм, 5 бр. (обр. 2 $_4$).

7. Лице: също като № 3, същия монетен печат.
Опако: GENIO AVGVSTI. Гений в същата поза като № 3. Под дясната ръка знак, подобен на буквата Д, а до лявата — звезда. В отреза: MKV.
Мед, диам. 26 мм, 7 бр. (обр. 2 $_5$).

8. Лице: също като № 3, но от друг монетен печат.

[1] В. Миков, Предисторически селища и находки в България, София, 1933, стр. 183.

[2] Разкопките на Градището в м. Кайлъка не са завършени и резултатите не са публикувани.

[3] С. Станчев, Й. Чангова и Х. Петков, Некрополът в м. Кайлъка при Плевен, Археология, кн. 1, 1961, стр. 32—41.

[4] Изказвам благодарност на др. Тодор Герасимов за оказаната ми помощ при обработката на тази находка.
Монетите са почистени от др. Чавдаров в химическата лаборатория при Археологическия музей в София.

Опако: GENIO AVGVSTI. Гений в същата поза като № 3. Под дясната ръка буквата В, а до лявата — три отвесно наредени точки. В отреза: MKV.

Мед, диам. 26 мм, 12 бр.

9. Лице: също като № 3, но от друг монетен печат.

Опако: GENIO AVGVSTI. Гений в същата поза като № 3. Под дясната ръка буквата А, а до лявата — три отвесно наредени точки. В отреза: MKV.

Мед, диам. 24 мм, 7 бр.

10. Лице: също като № 3, същия монетен печат.

Опако: GENIO AVGVSTI. Гений в същата поза като № 3. Под дясната ръка буквата Д, а до лявата — три отвесно наредени точки. В отреза: MKV.

Мед, диам. 25,6 мм, 6 бр. (обр. 2 $_{6}$).

11. Лице: също като № 3, но от друг монетен печат.

Опако: GENIO IMPERATORIS. Гений в същата поза като № 3. Под дясната ръка буквата Д, а до лявата — звезда. В отреза: MKV.

Мед, диам. 26,2 мм, 46 бр. (обр. 2 $_{7}$).

12. Лице: също като № 3, но от друг монетен печат.

Опако: GENIO IMPERATORIS. Гений в същата поза като № 3. Под дясната ръка буквата В, а до лявата — звезда. В отреза: MKV.

Мед, диам. 26,5 мм, 17 бр. (обр. 2 $_{8}$).

13. Лице: също като № 3, но от друг монетен печат.

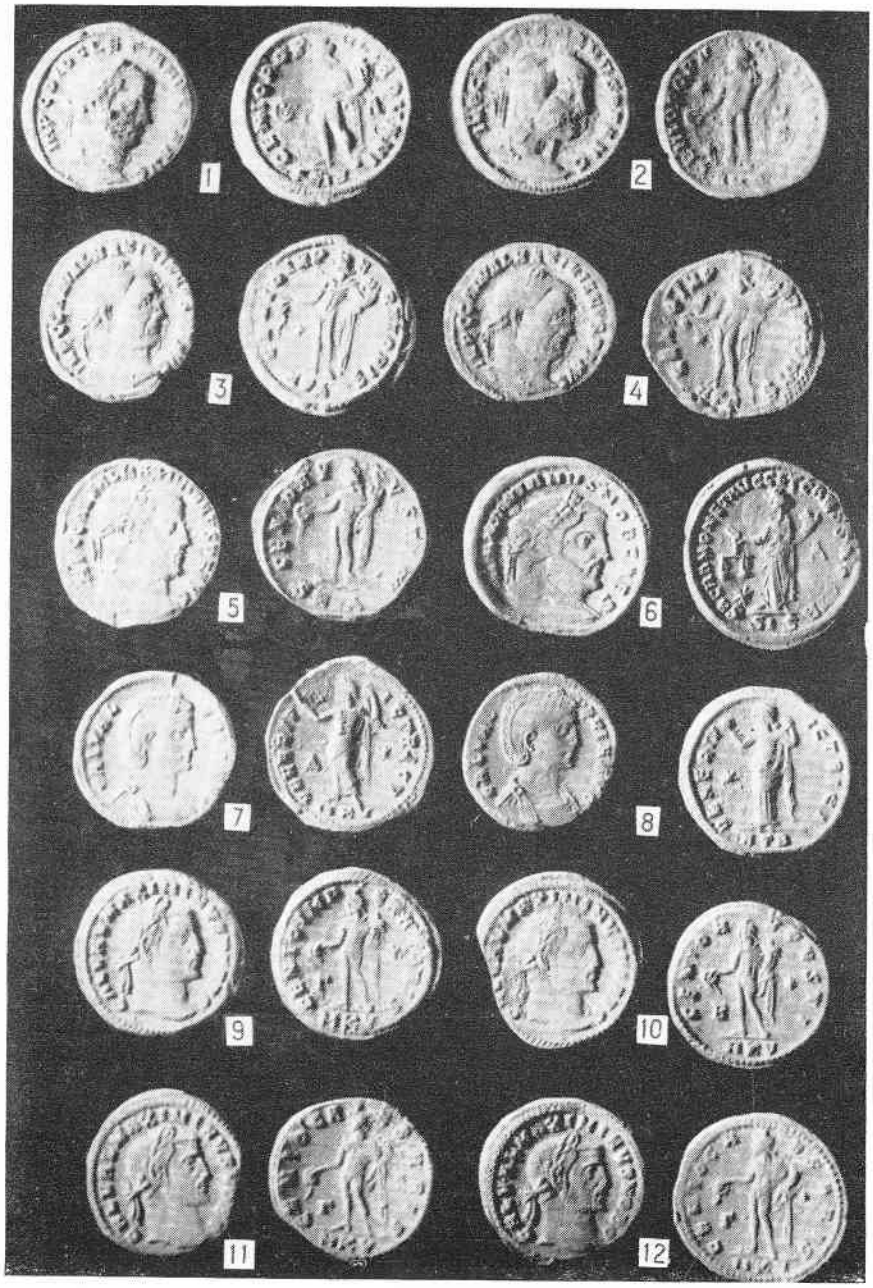

1 *Римски фолиси от м. Кайлъка край Плевен*
Phollis romains du lieudit Kailăk près de Pleven

Опако: GENIO IMPERATORIS. Гений в същата поза като № 3. Под дясната ръка буквата А, а до лявата — звезда. В отреза: MKV.

Мед, диам. 24 мм, 8 бр. (обр. 2 $_{9}$).

14. Лице: също като № 3, същия монетен печат.

Опако: GENIO IMPERATORIS. Гений в същата поза като № 1. Под дясната ръка буквата Є, а до лявата — звезда. В отреза: MKV.

Мед, диам. 25,8 мм, 2 бр. (обр. 2 $_{10}$).

15. Лице: също като № 3, същия монетен печат.

Опако: GENIO IMPERATORIS. Гений в същата поза като № 1. Под дясната ръка буквата S, а до лявата — звезда. В отреза: MKV.

Мед, диам. 25 мм, 2 бр. (обр. 2 $_{11}$).

16. Лице: също като № 3, но от друг монетен печат.

Опако: GENIO IMPERATORIS. Гений в същата поза като № 1. Под дясната ръка буквата В, а до лявата — три отвесно наредени точки. В отреза: MKV.

Мед, диам. 25,2 мм, 17 бр. (обр. 2 $_{12}$).

17. Лице: също като № 3, но от друг монетен печат.

Опако: GENIO IMPERATORIS. Гений в същата поза като № 3. Под дясната ръка буквата А, а до лявата — три отвесно наредени точки. В отреза: MKV.

Мед, диам. 25,8 мм, 13 бр.

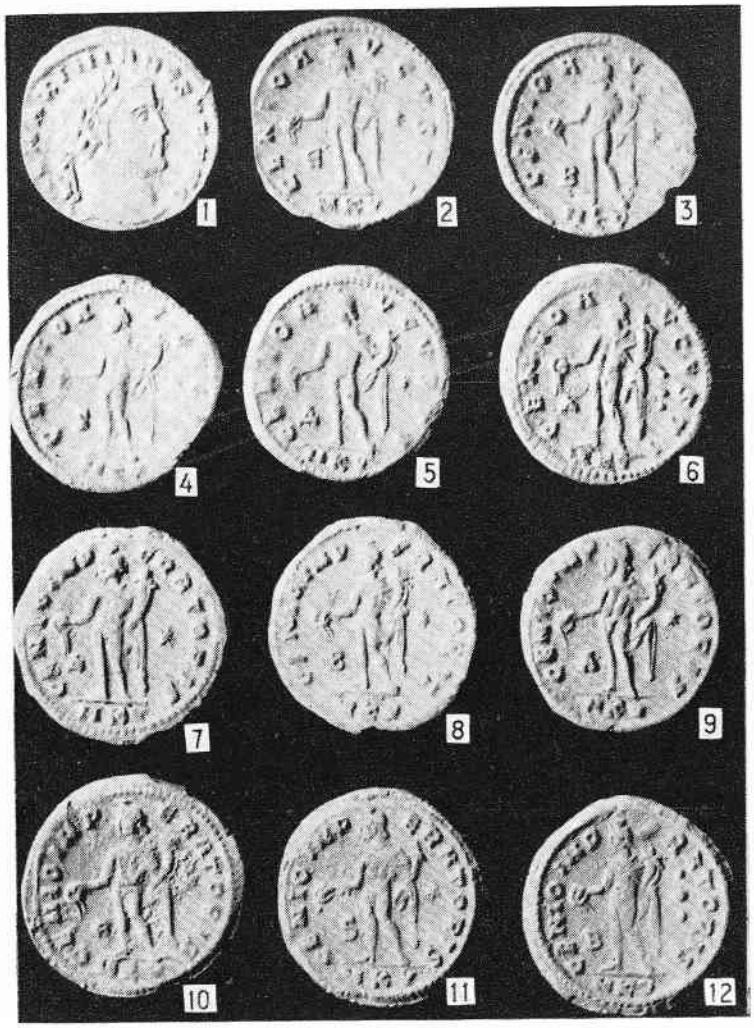

2 *Римски фолиси от м. Кайлъка край Плевен*
Phollis romains du lieudit Kaîlâk près de Pleven

18. Лице: също като № 3, но от друг монетен печат.

Опако: VIRTVTI EXERCITVS. Виртус, права надясно, държи копие и щит. Под дясната ръка буквата B, а под лявата — звезда. В отреза: MKV.

Мед, диам. 24,8 мм, 17 бр.

19. Лице: също като № 3, но от друг монетен печат.

Опако: VIRTVTI EXERCITVS. Виртус, права надясно, държи копие и щит. Под дясната ръка буквата Є, а под лявата — звезда. В отреза: MKV.

Мед, диам. 25 мм, 1 бр.

20. Лице: също като № 3, но от друг монетен печат.

Опако: не се чете нищо — силно окислено.

Мед, диам. 25,3 мм, 11 бр.

21. Лице: IMP. GAL. VAL. MAXIMIANVS P.F. AVG. Бюст на императора с лавров венец, надясно.

Опако: GENIO IMPERATORIS. Гений, прав наляво, държи венец и рог на изобилието. Под дясната ръка звезда. В отреза HTA.

Мед. диам. 26,4 мм, 5 бр. (обр. 1 $_3$).

22. Лице: също като № 21, но от друг монетен печат.

Опако: GENIO IMPERATORIS. Гений в същата поза като № 21. Под дясната ръка звезда. В отреза: HTA.

Мед, диам. 25 мм, 1 бр. (обр. 1 $_4$).

23. Лице: също като № 21, но от друг монетен печат.

Опако: GENIO IMPERATORIS. Гений в същата поза като № 21. В отреза: SHHA.

Мед, диам. 25,5 мм, 1 бр. (обр. 1 $_5$).

24. Лице: също като № 21, същия монетен печат.

Опако: GENIO IMPERATORIS. Гений в същата поза като № 21. Под дясната ръка звезда. Долната половина на монетата силно изтрита.

Мед, диам. 26,6 мм, 1 бр.

25. Лице: MAXIMIANVS NOB. CAES. Бюст на императора с лавров венец, надясно.

Опако: SACRA MONETA V GGE CAES S NOTA. Еквитас, права наляво, държи везни и рог на изобилието. Под краката ѝ звезда, а до лявата ръка буквата A. В отреза: SIS.

Мед, диам. 29,9 мм, 1 бр. (обр. 1 $_6$).

Констанций I Хлор (293—306)

26. Лице: IMP. C. CONSTANTIVS P.F. AVG. Бюст на императора с лавров венец, надясно.

Опако: HERCVLI VICTORI. Херкулес прав наляво. Над дясната ръка буквата A, под нея — една буква. Под лявата ръка буквата P. В отреза: ALE.

Мед, диам. 28,5 мм, 1 бр.

Валерия (жена на Максимиан)

27. Лице: GAL. VALERIA AVG. Бюст надясно, с диадема на главата.

Опако: VENERI VICTRICI. Венера, права наляво, в дясната ръка държи кълбо, под нея буквата Д, а под лявата — звезда. В отреза: MKV.

Мед, диам. 27 мм, 63 бр. (обр. 1 $_7$).

28. Лице: също като № 27, но от друг монетен печат.

Опако: VENERI VICTRICI. Венера в същата поза като № 27. Под дясната ръка звезда. В отреза: HTB.

Мед, диам. 25 мм, 1 бр. (обр. 1 $_8$).

Максимин Даза (305—313)

29. Лице: GAL. VAL. MAXIMINVS P.F. AVG. Бюст на императора с лавров венец, надясно.

Опако: GENIO IMPERATORIS. Гений, прав наляво, държи венец и рог на изобилието. Под дясната ръка буквата Г, а до лявата — звезда. В отреза: MKV.

Мед, диам. 25,5 мм, 19 бр. (обр. 1 $_9$).

30. Лице: също като № 29, същия монетен печат.

Опако: GENIO AVGVSTI. Гений в същата поза като № 29. Под дясната ръка буквата В, а до лявата — звезда. В отреза: MKV.

Мед, диам. 25,5 мм, 16 бр. (обр. 1 $_{10}$).

31. Лице: GAL. VAL. MAXIMINVS NOB. C. Бюст на императора с лавров венец, надясно.

Опако: GENIO CAESARIS. Гений в същата поза като № 29. Под дясната ръка буквата Г, а до лявата — звезда. В отреза: MKV.

Мед, диам. 25 мм, 10 бр. (обр. 1 $_{11}$).

32. Лице: също като № 31, но от друг монетен печат.

Опако: GENIO CAESARIS. Гений в същата поза като № 29. Под дясната ръка буквата Г. В отреза: MKB.

Мед, диам. 28 мм, 2 бр. (обр. 1 $_{12}$).

33. Лице: също като № 31, но от друг монетен печат.

Опако: GENIO CAESARIS. Гений в същата поза като № 29. Под дясната ръка звезда, а до лявата — знакът Д. В отреза: SMSД.

Мед, диам. 26 мм, 1 бр. (обр. 3 $_{1}$).

34. Лице: IMP. C. GAL. VAL. MAXIMINO P.F. AVG. Бюст на императора с лавров венец, надясно.

Опако: GENIO IMPERATORIS. Гений, прав наляво, държи венец и рог на изобилието. Под дясната ръка звезда. В отреза: HTB.

Мед, диам. 24,5 мм, 4 бр. (обр. 3 $_{2}$).

35. Лице: също като № 34, но от друг монетен печат.

Опако: също като № 34. В отреза: HTД.

Мед, диам. 25 мм, 6 бр. (обр. 3 $_{3}$).

36. Лице: също като № 34, но от друг монетен печат.

Опако: също като № 34. В отреза: HT€.

Мед, диам. 26 мм, 1 бр.

37. Лице: GAL. VAL. MAXIMINVS NOB. CAES. Бюст на императора с лавров венец, надясно.

Опако: GENIO CAESARIS. Гений, прав наляво, държи венец и рог на изобилието. В отреза: HTД.

Мед, диам. 26 мм, 1 бр. (обр. 3 $_{4}$).

38. Лице: също като № 37, но от друг монетен печат.

Опако: GENIO POPVLI ROMANI. Гений в същата поза като № 37. Под дясната ръка XXI, а под лявата — буквата Г.

Мед, диам. 24 мм, 1 бр. (обр. 3 $_{5}$).

Лициний баща (308—324)

39. Лице: IMP.C. VAL. LICINIVS P.F. AVG. Бюст на императора с лавров венец, надясно.

Опако: GENIO IMPERATORIS. Гений. прав наляво, държи венец и рог на изобилието. В отреза: HTT.

Мед, диам. 25 мм, 2 бр.

40. Лице: също като № 39, но от друг монетен печат.

Опако: GENIO IMPERATORIS. Гений в същата поза като № 39. Под дясната ръка звезда. В отреза: HTT.

Мед, диам. 24,5 мм, 1 бр. (обр. 4 $_{2}$).

41. Лице: също като № 39, но от друг монетен печат.

Опако: GENIO IMPERATORIS. Гений в същата поза като № 39. Под дясната ръка звезда. В отреза: HTB.

Мед, диам. 23 мм, 1 бр.

42. Лице: VAL. LICINNIANVS LICINNIVS P.P. AVG. Бюст на императора с лавров венец, надясно.

Опако: GENIO AVGVSTI. Гений, прав наляво, държи венец и рог на изобилието. Под дясната ръка буквата В, а до лявата — звезда. В отреза: MKV.

Мед, диам. 25 мм, 7 бр. (обр. 4 $_{1}$).

43. Лице: също като № 42, но от друг монетен печат.

Опако: GENIO AVGVSTI. Гений в същата поза като № 42. Под дясната ръка буквата А, а до лявата — звезда. В отреза: MKV.

Мед, диам. 25,4 мм, 4 бр. (обр. 4 $_{3}$).

3 *Римски фолиси от м. Кайлъка край Плевен △ Phollis romains du lieudit Kaïlăk près de Pleven*

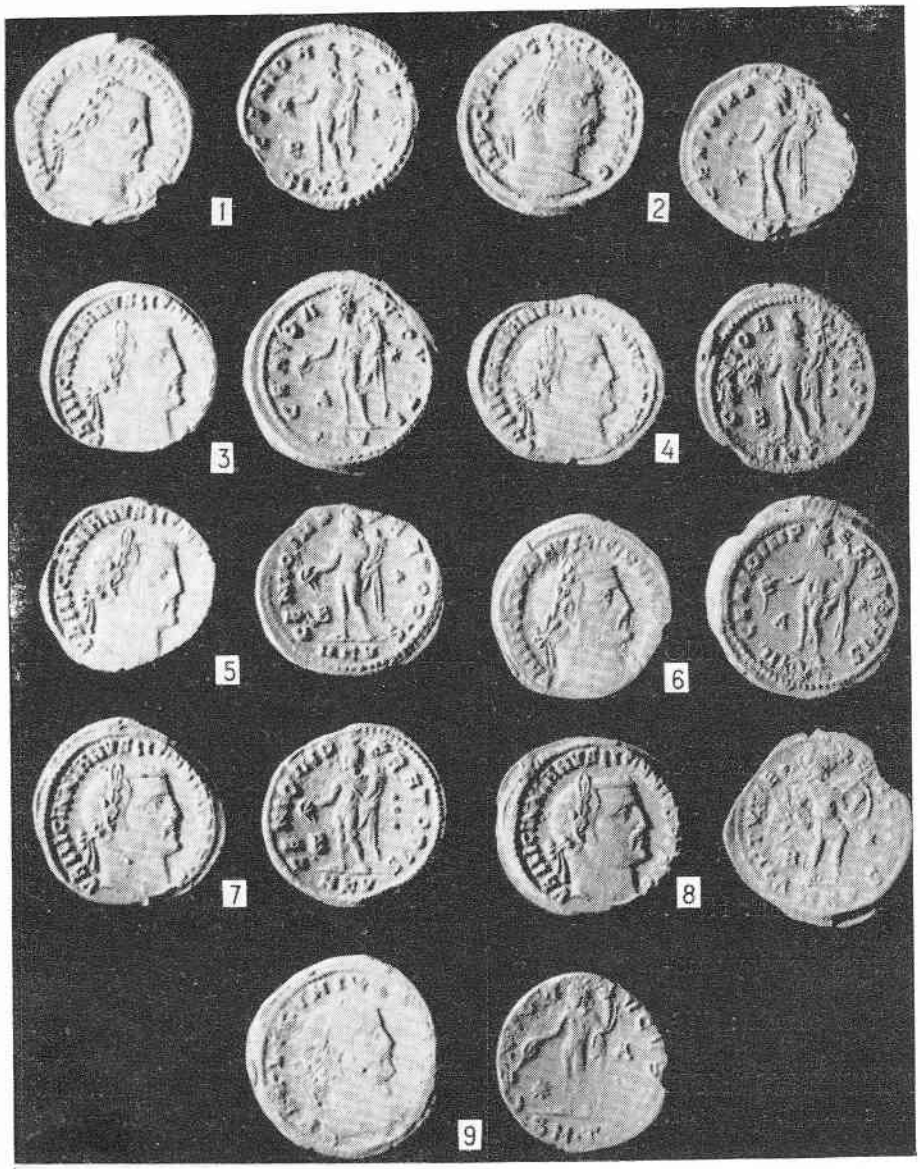

4 *Римски фолиси от м. Кайлъка край Плевен*
Phollis ramains du lieudit Kailăk

44. Лице: също като № 42, същия монетен печат.

Опако: GENIO AVGVSTI. Гений в същата поза като № 42. Под дясната ръка буквата S, а до лявата — звезда. В отреза: MKV.

Мед, диам. 26,8 мм, 3 бр.

45. Лице: също като № 42, но от друг монетен печат.

Опако: GENIO AVGVSTI. Гений в същата поза като № 42. Под дясната ръка буквата B, а до лявата — три отвесно наредени точки. В отреза: MKV.

Мед, диам. 25,5 мм, 6 бр. (обр. 4 $_4$).

46. Лице: също като № 42, но от друг монетен печат.

Опако: GENIO IMPERATORIS. Гений в същата поза като № 42. Под дясната ръка буквата B, а до лявата — звезда. В отреза: MKV.

Мед, диам. 24,5 мм, 13 бр. (обр. 4 $_5$).

47. Лице: също като № 42, същия монетен печат.

Опако: GENIO IMPERATORIS. Гений в същата поза като № 42. Под дясната ръка буквата A, а до лявата — звезда. В отреза: MKV.

Мед, диам. 27 мм, 2 бр. (обр. 4 $_6$).

48. Лице: също като № 42, но от друг монетен печат.

Опако: GENIO IMPERATORIS. Гений в същата поза като № 42. Под дясната ръка буквата S, а до лявата — звезда. В отреза: MKV.

Мед, диам. 25 мм, 2 бр.

49. Лице: също като № 42, но от друг монетен печат.

Опако: GENIO IMPERATORIS. Гений в същата поза като № 42. Под дясната ръка буквата B, а до лявата — три отвесно наредени точки. В отреза: MKV.

Мед, диам. 25,5 мм, 9 бр. (обр. 4 $_7$).

50. Лице: също като № 42, същия монетен печат.

Опако: VIRTVTI EXERCITVS. Виртус, прав надясно, държи копие и щит. Под дясната

ръка буквата В, а под лявата — звезда. В отреза: MKV.

Мед, диам. 25,5 мм, 2 бр. (обр. 4 $_8$).

51. Лице: VAL. LICINIVS P.F. AVG. Бюст на императора с лавров венец, надясно.

Опако: GENIO AVGVSTI. Гений, прав наляво, държи венец и рог на изобилието. Под дясната ръка звезда, а до лявата — буквата Є. В отреза: SM. TS.

Мед, диам. 25 мм, 1 бр.

52. Лице: също като № 51, но от друг монетен печат.

Опако: GENIO AVGVSTI. Гений, прав наляво, държи венец и рог на изобилието. Под дясната ръка звезда, а до лявата — буквата А. В отреза: SM. TS.

Мед, диам. 28 мм, 1 бр. (обр. 4 $_9$).

Всички монети от тази находка са от един и същ номинал — фолиси. Това са монети, които се употребявали за нуждите на ежедневието.[1] Върху малка част от тях са запазени следи от посребряване, а останалите са чисто медни.

Това съкровище обхваща монети, сечени в един промеждутък от 40 години. Прави впечатление, че в него няма монети от Константин Велики.

Досега са познати над 20 находки, съдържащи фолиси от IV в.[2] От Южна България произхождат 15, а от Северна — 5.

От даденото по-горе описание на съдържанието на съкровището се вижда, че последни по време са фолисите на императора Лициний баща (305—337). Това показва, че съкровището е било укрито в земята през първата четвърт на IV в. По същото време са били скрити и други 7 различни по големина находки.[3]

През IV в. Тракия е станала арена на непрекъснати и жестоки борби между различни претенденти за владичество в Римската империя. Положението се влошава и от новите нашествия на варварски племена от север.[4] В 295—296 г. император Галерий водил тежки борби по Долния Дунав. Настъпилото след това за кратко време спокойствие било нарушено от ново нападение на готите през пролетта на 323 г. Те използували занемарените гранични участъци, преминали Дунав и под ръководството на своя вожд Раузимод нанесли тежки щети на местното население. Срещу тях се отправил император Константин Велики. С войските си той разбил готите и ги отхвърлил отвъд Дунав.[5]

И това нашествие на варварите предизвикало паника в цяла Тракия. Вероятно то станало причина за укриване на нашата находка.

От м. Кайлъка произхожда още една находка медни монети от IV в.[6] Тия две находки доказват, че наред с търговията на натурални начала е съществувало и значително парично обръщение в късноантичното селище в м. Кайлъка при Плевен.

[1] Д. Ангелов, История на Византия, I, София, 1959, стр. 27.

[2] Вж. рубриката: Колективни монети и находки в ИАД и ИАИ, водена от Н. Мушмов и Т. Герасимов.

[3] ИАИ, VI, 1930/1931, стр. 316, ИАИ, XI, 1937, стр. 317, пак там, стр. 323, ИАИ, VIII, 1934, стр. 467, ИАИ, XVII, 1950, стр. 316, ИАИ, XXV, 1962, стр. 228, пак там, стр. 230.

[4] В. Велков, Градът в Тракия и Дакия през късната античност, София, 1959, стр. 28 и сл.

[5] Пак там, стр. 31.

[6] Т. Герасимов, Колективни находки на монети през 1951, 1952, 1953 и 1954 г., ИАИ, XX, 1955, стр. 610.

Новооткрита елинистическа гробница от Несебър

Жана Чимбулева

В новата част на Несебър, където се намира некрополът на старата Месамбрия, вдясно от шосето, което води в стария град, пред дворната врата на Атанас Петмезов през март 1963 г. бе открита гробница с богат инвентар.[1]

Гробницата представлява правоъгълна камера, издълбана във варовита скала, дълга 2 м, широка 0,80 м и дълбока 0,90 м, открита на 0,70 м от повърхността. Според сведението на намервача гробницата е била покрита с четири плочи от варовик, като най-голямата е била поставена над главата, а най-малката при краката. Гробницата е ориентирана юг—север. Намерените кости подсказват, че главата на погребания е била на юг.

От инвентара на Градския музей в Несебър постъпиха: златни накити (два пръстена, чифт обеци и затварачки от две огърлици), една сребърна аграфа, част от бронзова аграфа, бронзова гривна, бронзово огледало, стъклени мъниста и глинени съдове (една купичка, три лакримарии и фрагменти от кана).

1. Златен пръстен, представляващ тясна спираловидно навита пластинка, изобразяваща змия. В горния край на пръстена при главата и в долния при опашката с удари са предадени люспите по тялото на змията. Размери: дълж. 0,04 м, шир. на пластинката 0,003 м, деб. 0,001 м и тегло 6,35 г. Инв. № 368 (обр. 1).

[1] За откриването на гробницата се научихме, след като материалите бяха предадени от намервача. Затова не можаха да се направят точни наблюдения за тяхното разположение в гробницата, а само за устройството на гробницата.

1 *Златен змиевиден пръстен от Несебър*
Bague d'or en forme de serpent de Nesebâr (Mesambria)

2. Златен пръстен, изработен от тънка пластинка. Халката на пръстена се разширява към лицето, което представлява елипсовидна рамка. Последната обхваща яйцевидна стъклена перла и е украсена около перлата със зрънчеста украса, изчукана от вътрешната страна на пластинката. Размери на пръстена: вис. 0,024 м, диаметри на елипсата 0,038 и 0,028 м, шир. на халката 0,006 м, тегло 2,95 г. Инв. № 374 (обр. 2б).

3. Чифт златни обеци с филигран, украсени в надебелената част на обръча с глава на Менада. Последната е изобразена с усмихнато лице, косите ѝ са сресани във висок кок и украсени с бръшлянов венец. Върху челото и бръшляновия венец минава лента (тения). Бръшляновите листа са изпълнени с разноцветен емайл и цветчетата са с гранулации. За подставка на главата на Менада служи един пръстен с филигран, който

2 *Златни пръстени от Несебър*
Bagues d'or de Mesambria

преминава в конус, образуван от триъгълни пластинки, украсени също с филигран. От върха на конуса започва обръчът на обецата, направен от постепенно изтъняващ се спираловидно навит тел. Заостреният край на обръча се втиква в отвор, направен над кока на главата. Размери на обецата: диам. на обръча 0,03 м, вис. на главата с подставката 0,026 м, тегло 6,30 г. Инв. № 369 (обр. 3а).

Втората обеца е, както първата, но при откриването ѝ лицето е било смачкано. Върху него личи поправка — залепена малка златна пластинка. Размерите ѝ са, както на горната. Има малка разлика само в теглото — 6,60 г. Инв. № 370 (обр. 3в).

4. Златна верижка с две лъвски глави и чашки, украсени с червеникави опалови камъчета, свързани със закопчалка. Размери: дълж. 0,23 м и тегло 4,05 г (заедно с камъчетата). Инв. № 371 (обр. 4а).

5. Златна закопчалка на огърлица, направена по същия начин, както предходната. Тук имаме същия случай, но с по-изящна изработка. Лъвските главички са украсени с филигран, а чашките, пристягащи опаловите камъчета, имат същата украса, както подставката на обецата (№ 3). Размери: дълж. при закопчано състояние 0,067 м и тегло 4,70 г. Инв. № 372 (обр. 4 б).

6. Сребърна аграфа с елипсовидна форма. Украсена е с релефно изображение на мълния, заобиколена със зрънчест орнамент. Към нея принадлежи бронзова фибула, разчупена. Плочката, както и фибулата са силно окислени и на места разядени. Размери на аграфата: диаметри на елипсата 0,06 и 0,033 м. Инв. № 373 (обр. 5).

7. Фрагмент от бронзова аграфа, подобна на горната, но по-малка, и изображението е по-стилизирано. Размери на фрагмента: дълж. 0,35 м, шир. 0,017 м. Инв. № 381.

8. Бронзова гривна, изработена от тясна лента със стеснени краища. На три места има възли от бронзов тел. Гривната е окислена и разчупена на четири части. Ширина 0,005 м. Инв. № 380 (обр. 6).

9. Бронзово огледало с капаче. Двата диска са с ръбове и имат украса от концентрични кръгове. Огледалото е окислено и липсват части. Размери: диам. на дисковете 0,095 м, вис. на ръбовете 0,007 и 0,003 м. Инв. № 378 и 379 (обр. 7).

10. Мънисто от черна стъклена паста с цилиндрична форма. Украсата ѝ изобразява две човешки лица, поставени срещуположно подобно на херма, очертани с бяла паста. В двата края на мънистото има по четири бели пъпки от същата украса. Мънистото е било нанизано на бронзов тел, от който има следи в отвора. Размери: вис. 0,043 м, диам. 0,02 м и диам. на отвора 0,012 м. Инв. № 384 (обр. 8а).

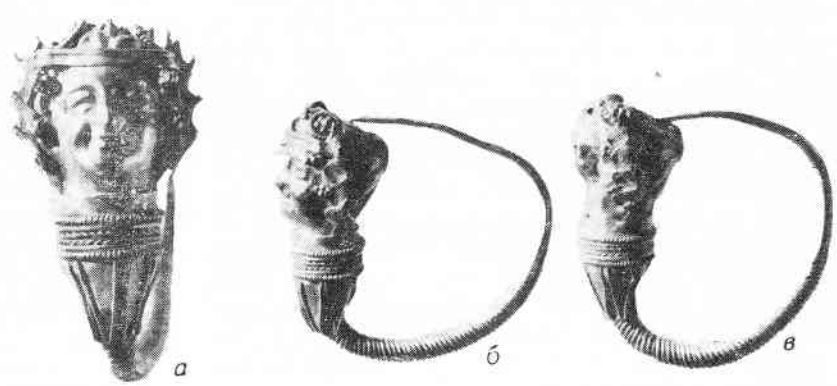

3 *Златни обеци с глава на менада от Несебър*
Boucles d'oreilles en or à tête de ménade de Mesambria

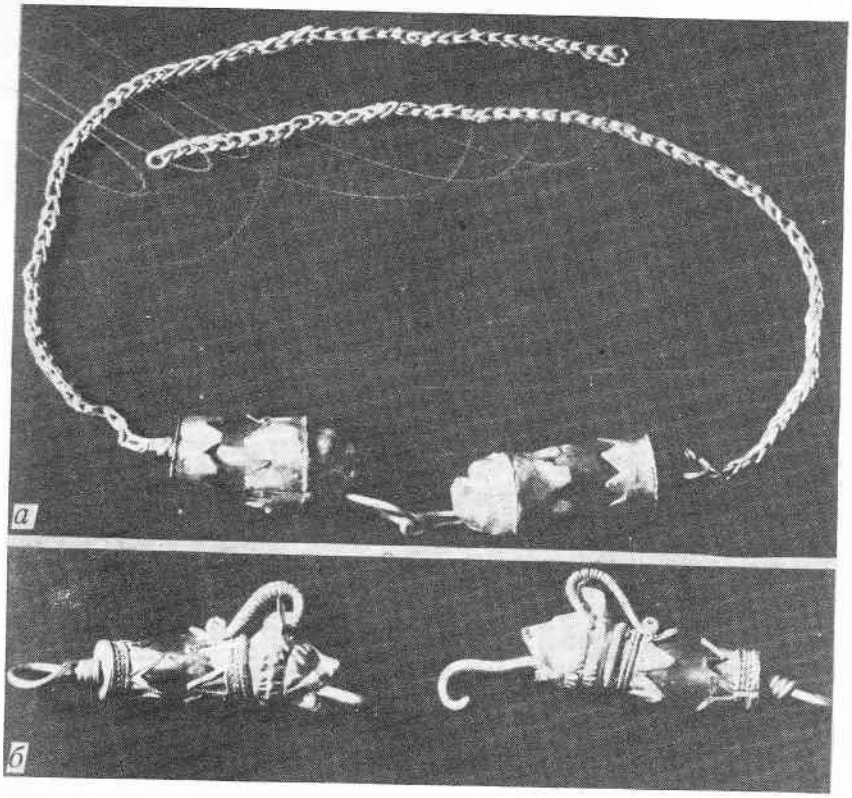

4 *Златни закопчалки от Несебър*
Boutons d'or de Mesambria

11. Мънисто от зелена стъклена паста със сферична форма. Повърхността му е украсена с очи, предадени с бели и кафяви кръгове в средата със сини точки. Мънистото е разчупено. Размери: вис. 0,024 м. Инв. № 385 (обр. 8б).

12. Мънисто кръгло, от черно стъкло. Имало е украса от очи, сега олющено. Размери: 0,01 м. Инв. № 387 (обр. 8г).

13. Мънисто глинено, плоско, с диам. 0,02 м. Инв. № 386 (обр. 8в).

14. Мънисто от бяло стъкло във форма на цветче. В дупката за закачване има бронзово телче. Размери: дълж. 0,011 м. Инв. № 388 (обр. 8д).

15. Предмет във вид на малка тежест от глина. В горната част върху едната страна е поставено малко бронзово капаче, което се е нанизвало заедно с предмета на бронзов тел. Размери: вис. на предмета 0,028 м, диам. на капачето 0,022 м. Инв. № 382 (обр. 8 е).

16. Предмет от глина с особена форма. От едната страна по повърхността има пъпковидни израстъци, а на другата страна вдлъбнатина. В заострения край — дупчица за нанизване. Размери: вис. 0,038 м. Инв. № 383 (обр. 8 ж).

17. Рисувана глинена купичка с полусферична форма и с червеникавокафяв цвят, стъпила на ниско пръстенче. Отвътре (в горната част) и отвън е покрита с фирнис с оловен блясък. Украсата е отвътре разположена в два пояса. На дъното лъчиста осмолистна розета, затворена от два концентрични кръга, над тях четири алтернативно редуващи се делфини и палмети. Украсата завършва с един кръг, минаващ под ръба на купичката. Тя е нанесена набързо с четка и изображенията на делфините и палметите са силно стилизирани. Купичката е слепена от няколко фрагмента. Размери: диам. на устието 0,15 м, на дъното 0,03 м и вис. 0,065 м. Инв. № 378 (обр. 9).

18. Лакримарий глинен, жълтокафяв цвят, с удължена вретеновидна форма, тясно устие, чието венче е издадено навън, и широко столче. Размери: вис. 0,17 м, диам. на устието 0,023 м и на дъното 0,033 м. Инв. № 376 (обр. 10а).

19. Лакримарий глинен със светлокафяв цвят, с вретеновидна форма, удължено устие, чието венче е издадено навън, и масивно столче. Липсва част от тялото му. Размери: вис. 0,175 м, диам. на устието 0,033 м, на дъното 0,035 м. Инв. № 377 (обр. 10 б).

20. Лакримарий глинен със сив цвят, липсва устието и част от тялото. Размери: вис. 0,13 м, диам. на дъното 0,022 м. Инв. № 389 (обр. 10 в).

21. Фрагменти от глинена кана със светлочервен цвят, местно производство. Подобни кани се откриват в много гробници в Несебър.[1]

[1] Г. Кацаров, Нови находки от некропола на Несебър, ИАИ, VII, 1932—1933, стр. 283, обр. 60.

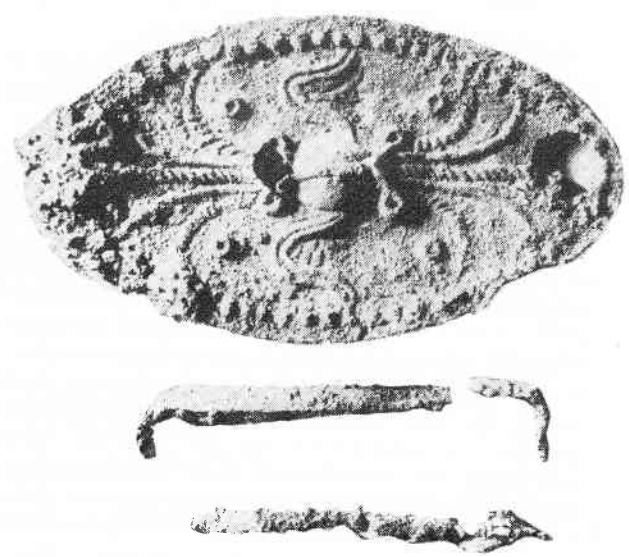

5 *Сребърна аграфа от Несебър*
Agrafe d'argent de Mesambria

Подобен инвентар е намиран и по-рано в некропола на Несебър.[1] Известни са пръстени, подобни на нашите змиевидни и кухи с елипсовидна плочка с камъче. Единият от змиевидните пръстени е по-масивен от нашия и украсен с аметистови камъни,[2] докато другият е по-небрежно изработен от новия,[3] но схемата и на трите е една и съща.

Пръстен с камъче, само че не кух, а от масивно злато, бе открит случайно пак в същия некропол.[4] Халката на този пръстен е широка, плоска и се разширява нагоре. Към нея е при-

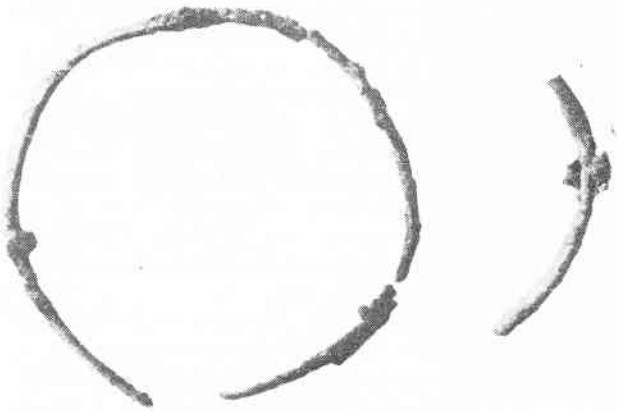

6 *Бронзова гривна от Несебър*
Bracelet de bronze de Mesambria

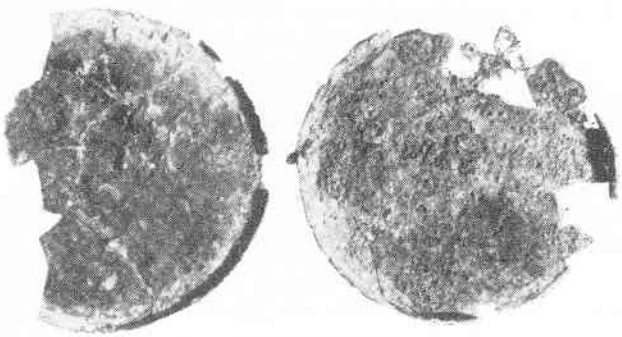

7 *Бронзово огледало с капаче от Несебър*
Miroir de bronze avec couvercle de Mesambria

поено лицето на пръстена — елипсовидна плочка която обхваща яйцевиден зелен камък. Размери на пръстена: вис. 0,028 м, диам. на елипсата 0,04 и 0,03 м, шир. на халката 0,01 м; 35 грама заедно с камъка. Инв. № 390 (обр. 2б).

Обеци с менада са намерени у нас само в некропола на Аполония,[5] но за разлика от аполонийските нашите са много по-богато изработени. По-близки до нашите са обеците от колекцията на Британския музей[6] и колекцията Нелидов.[7]

Верижки със закопчалки са също известни от некропола на Несебър, но с по-големи размери.[8] Детайлите им с филигран се схождат с

[1] И. Гълъбов, Каменни гробници от Несебър, ИАИ, XIX, 1955, стр. 129.
[2] Пак там, стр. 140 и сл., обр. 12 и 13.

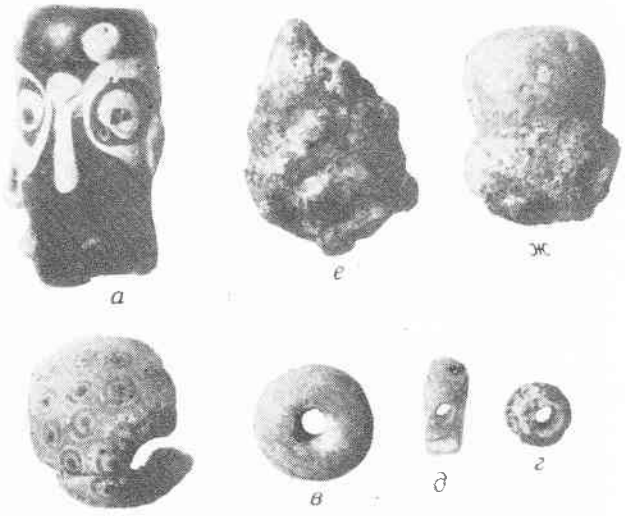

8 *Стъклени и глинени мънисти от Несебър*
Perles de verroterie et d'argile de Mesambria

[3] Пак там, стр. 142, обр. 14а.
[4] Пръстенът е открит през април 1963 г. при изкопна работа в двора на Тано Дионисиев — северозападната част на новия квартал.
[5] Я. Младенова, Накити от некропола на Аполония. Аполония, София, 1963, стр. 294 и сл., табл. 150, № 913 и 914.
[6] F. H. Marshall, Catalogue of the Jewellery in the British Museum, London, 1911, стр. 184 и сл., табл. XXXI, № 1684—1685 и 1699—1700.
[7] L. Pollak, Klassisch-antike Goldschmiedearbeiten, Leipzig, 1903, стр. 21, № 43—49.
[8] И. Гълъбов, цит. съч., стр. 137 и сл., обр. 9в, 10д, 14г.

9 *Рисувана купичка от Несебър*
Petite coupe peinte de Mesambria

детайлите на обеците с Менада. Въз основа на еднаквостта в украсата може да се предположи, че те принадлежат на едно и също ателие.

Сребърната аграфа е сходна на известните златни аграфи, също с елипсовидна форма и украсени със стилизирана мълния. Изображението на стилизираната мълния при нас е дадено само с изчукване, докато при откритите по-рано — с изчукване[1] и с филигран.[2]

С увеличение на еднородния материал от накити, произлизащи от некропола на Несебър, ще може по-лесно да се изясни проблемата за местното им производство.

Подобна рисувана купичка от типа на „керамика от западния склон на Акропола в Атина" е открита още в една гробница в некропола на Месамбрия[3] и при разкопки в самия град.[4]

Вретеновидните глинени лакримарии са сходни на тези от некропола на Аполония и са характерни за периода от средата на III в. пр. н. е. насам.[5]

Въз основа на гробния инвентар новооткритата гробница може да се датира от втората половина на III в. пр. н. е.

[1] И. Гълъбов, цит. съч., стр. 136, обр. 8 б.
[2] Пак там, стр. 137, обр. 9 б.
[3] Т. Петров и Ж. Чимбулева, Новооткрита гробница от античния некропол на Месамбрия, Музеи и паметници на културата, 1963, кн, 2, стр. 24, обр. 4.

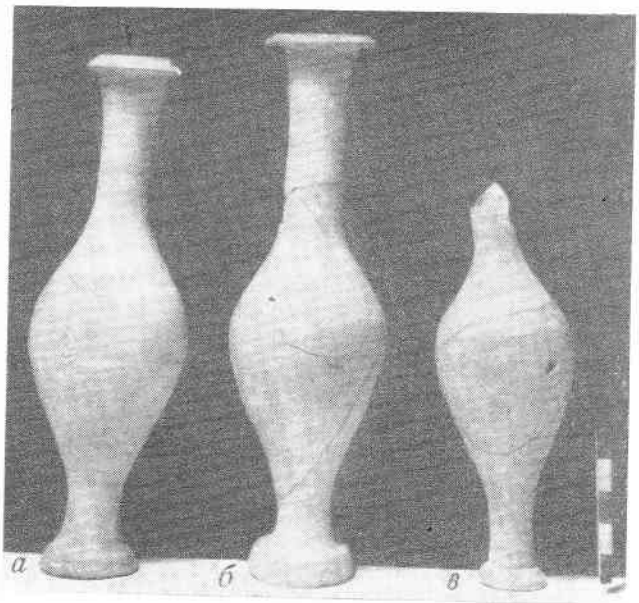

10 *Глинени лакримарии от Несебър*
Lacrymaires d'argile de Mesambria

[4] L. Ognenova, Les fouilles de Mesambria, BCH, 1960, стр. 230, обр. 9.
[5] Вж. Т. Иванов, Антична керамика от некропола на Аполония, Аполония, София, 1963, стр. 250 и сл., табл. 127.

Две раннотракийски могилни погребения от Старозагорско

Христо Буюклиев

През 1962 г. Окръжният музей в Стара Загора проведе спасителни разкопки на две надгробни могили: едната в землището на с. Славянин, а другата в землището на с. Трояново.

I. Разкопки на могилата Бююк-олан край с. Славянин

Славянин[1] е малко планинско селце, разположено върху южните склонове на западна Сърнена гора на около 30 км северно от Чирпан. Районът на селото е богат с гори. Множество малки планински рекички се събират под селото и поставят началото на р. Омуровска, приток на Марица.

Могилата Бююк-олан е разположена на 2 км южно от селото, върху десния бряг на малката златоносна рекичка, известна с името Селската река. В продължение на много години могилата била обработвана, поради което е загубила част от първоначалната си височина. Сега тя имаше височина 2,5 м и диаметър при основата около 22 м.

Почти на върха на могилата се показваха много необработени речни и ломени камъни, които не бяха подредени. След вдигането на пръстта се установи, че това е каменна могилка. Под нея се откри погребението. Поради проникване на вода и пръст през камъните цялото погребение беше покрито с тиня. Това попречи да се направи по-пълна документация.

На нивото на околния терен почти в центъра на каменната могилка била построена кръгла площадка с диаметър около 2 м от плоски речни камъни. На тази площадка върху клада е било извършено изгарянето на трупа. Това пролича от голямото количество въглени и пепел, които стояха върху площадката, от следите върху камъните, оставени от високата темпе-

[1] Кратки исторически бележки за селото вж. у П. Делирадев, Принос към историческата география на Тракия, I, стр. 324.

ратура на огъня, както и от обгорелите кости на покойника. Последните не бяха прибрани в погребална урна, а лежаха върху изгорялата клада почти в положението, при което е бил поставен покойникът. Най-отгоре бил поставен инвентарът. По края на площадката личаха следи от ниска каменна стеничка, която вероятно е имала предназначението да предпази гробните дарове от разрушаване. Следи от спойка между камъните не личаха.

След това била издигната каменната могилка, при което камъните били нахвърляни почти безразборно. Приблизителната форма на могилката е конус със заоблен връх (обр. 1). Височината ѝ не надминаваше 1,7 м, а диаметърът — 7 м. Върху нея била насипана пръстта до цялостното оформяне на могилата. Същата, за да бъде предпазена от срутване, в основата била укрепена с много големи речни камъни, подредени в един ред и без спойка. На много места обаче този каменен пояс беше разрушен. На много места камъните изобщо липсваха, а пръстта беше излязла извън очертанията на пояса. Каменният пояс имаше диаметър около 18 м. Това в същност е бил и първоначалният диаметър на могилата.

В гроба бяха намерени следните предмети.

1. Една напълно запазена керемиденочервена глинена кана, работена на грънчарско колело. Направена е от сравнително добре пречистена и изпечена глина. Има крушовидна форма с широка шийка и широк отвор на устието. Върху лицевата част на шийката има вдлъбнати хоризонтални и успоредни линии. От ръба на устието нагоре леко се извива широка, слабо канелирана дръжка, която долу завършва при изпъкналата част на тялото. Дъното е плоско. Размери: вис. 27 см, диам. на устието 10,5 см, диам. на тялото 18 см (обр. 2 а). Подобни кани са открити в некропола на Аполония. С помощта на монети и фибула някои от тях са датирани сравнително точно — втората половина на IV в. пр. н. е.[1]

2. Един фрагментиран (сега възстановен) глинен амфоровиден съд със сив цвят (обр. 2б), работен на грънчарско колело. Характерно за този съд е фуниеобразното устие, късата и дебела шийка и широкият търбух. Дъното му е пръстеновидно и плоско. Съдът има следните размери: вис. 34 см, диам. на устието 13 см и диам. на тялото 28 см. Най-близък по форма до нашия съд е амфоровидният съд, открит в една от Червенковите могили при с. Брезово.[2] Тук тя е отнесена към V—IV в. пр. н. е. Подобна амфора, запазена само в горната си част, е открита в могила № 2 (до Башова могила) при с. Дуванлий, която с други материали е датирана в IV в. пр. н. е.[3] Точно такава амфора е открита и в селищната могила Ясатепе край Пловдив.[4] Приблизително такива по форма са и амфорите, разкрити при могила № 1 край с. Копринка.[5] Нашата амфора се доближава по форма и до амфората, открита в гробницата в с. Дълбоки, Старозагорско.[6]

Както е известно, този тип съдове независимо от незначителните видоизменения се отнасят към тракийските съдове с гръцки форми за разлика от гореописаната кана, която спада към съдовете с местни тракийски форми.[7]

3. Фрагменти от малко сиво, глинено съдче, също работено на грънчарско колело. От съдчето е запазено само дъното и част от тялото. Дъното му е конкавно.

4. Части от много разрушен, крив, железен нож (обр. 3). Върху запазената част от дръжката личат следи от тъкан. Предполагаема дължина на ножа с дръжката около 35 см. По форма и по големина този нож прилича на кривите ножове, открити в погребенията при с. На-

1 *Каменната могилка в могилата Бююк-олан край с. Славянин, Старозагорско* △ *Pierres entassées dans le tumulus de Bjujuk-Olan, près du vill. Slavianin, arr. de Stara Zagora*

[1] Т. Иванов, Керамиката от некролола на Аполония, РП, II, обр. 56.

[2] И. Велков, Могилни гробни находки от Брезово, ИАИ, VIII, 1934, стр. 6, обр. 7; Г. Бакърджиев, Керамиката в България, София, 1956, табл. 25.

[3] Б. Филов, Надгробните могили при Дуванлий, Пловдивско, 1934, стр. 23, обр. 26.

[4] П. Детев, Материали за праисторията на Пловдив, ГНМПл, III, стр. 65—67, обр. 92.

[5] К. Жуглев, Разкопки и проучвания на могила № 1 — Копринка, ч. II, ГСУФИФ, XLIX, 1956, стр. 43 и 63, обр. 28 и 29.

[6] Д. П. Димитров, Тракийската гробна находка от с. Дълбоки, Старозагорско, РП, IV, 1949, стр. 216, обр. 35.

[7] Д. Цончев, Сивата тракийска керамика в България, ГНМПл, III, стр. 95—98 и 107—123.

2 *Глинени съдове от могилата Бююк-олан край с. Славянин : а) кана ; б) амфора*
Vases d'argile du tumulus Bjujuk-Olan a) cruche ; b) amphore

дежда, датирани към IV—III в. пр. н. е.[1] При нашия нож прави изключение само железният издатък, който се спуща от предната страна на дръжката надолу. Този издатък вероятно е служил за предпазване на ръката, а също така и за по-голяма устойчивост при манипулиране. По всичко личи, че ножът е служил повече като оръжие, отколкото за битови нужди.

5. Няколко много разрушени части от малко желязно ножче, също с извито лезвие.

В заключение трябва да кажем, че каменни могилки върху погребения са разкривани и на други места у нас. Така например натрупване на камъни е имало в могилата при с. Торос, Луковитско.[2] Тук обаче камъните са били погрижливо подредени, а и гробната камера е била сравнително по-добре оформена. Въз основа на керамиката изграждането на могилата край с. Торос се отнася към IV в. пр. н. е.

Подобен начин на погребение е открит и по жп. линия Върбаново — Габрово с тази разлика, че трупът не е изгорен, а положен направо. И тук погребението се датира от IV в. пр. н. е.[3]

Напълно аналогично на нашата каменна могила е и могилното погребение край с. Оризово, Старозагорско.[4] И тук каменната могилка е изградена от необработени камъни, без спойка и без подреждане. Под каменната могилка е била изградена площадка от камъни, върху която, както и при нашата могила, било извършено трупоизгарянето. Въз основа на бронзовите съдове и украшения могилното погребение край с. Оризово е датирано през IV в. пр. н. е. Могилни погребения у нас независимо дали мъртвецът е изгорен, заровен или поставен в зидана от камъни гробница, затрупана с необработени камъни, без спойка, имаме и другаде.[5]

По всичко изглежда, че могилното погребение при с. Славянин трябва да отнесем към времето между края на IV и началото на III в. пр. н. е.

II. Разкопки на Каменна могила край с. Трояново

Проучването на тази могила се наложи от обстоятелството, че попада в обсега на рудник „Трояново 1" и предстои нейното разрушаване. Могилата е разположена в местността Тюркменските гробища върху малко възвишение, на 2,5 км южно от с. Трояново. Висока е 4 м, с диаметър при основата 42 м. Наоколо има още три помалки могилки, които заедно с Каменна могила образуват некропол, който е принадлежал на старо селище, чиито следи личат на около 400 м източно от могилата в м. Тюркменито. На запад от могилата в м. Юрта има следи от второ антично селище с керамика от римската епоха. Все в този район се откри голяма колективна находка от сребърни монети на градовете Парион и Тракийски Херсонес.[6] На около 2,5 км югозападно от могилата се намира и проученият вече тракийски некропол, датиран от II—V в. от н. е.[7] Недалеч оттук минава и средновековният пограничен окоп Еркесия.

Могилата беше проучена чрез сондажи. Такива с големи размери бяха направени на изток, юг и запад.

По повърхността на могилата на дълбочина от 0,40 до 1 м се откриха 15 вторични погребения. Всички без изключение са извършени чрез трупополагане с главата на запад и с опъ-

[1] В. Миков, Могилни некрополи от Ловчанско и Тетевенско, ИАИ, VI, 1930/1931, стр. 153, обр. 141 б; Р. Попов, Новооткрити паметници от желязната епоха в България, ИАИ, V, 1928/1929, стр. 237. обр. 146. Два подобни ножа, единият с жлеб, а другият без жлеб на лезвието, са открити и в м. Кантона край с. Столът, Севлиевско. Ножовете са били поставени в погребение с каменна могилка и са датирани от края на IV в. пр. н. е. За това вж. А. Милчев, Археологическо проучване в Севлиевско и Троянско, ГСУФИФ, 1956, стр. 445, обр. 10.

[2] И. Велков, Могилна гробна находка при Торос, ИАИ, XII, стр. 415, обр. 197, 198 и 199.

[3] Б. Филов, Два могилни гроба в Балкана, ИБАД, I, 1910, стр. 156, обр. 3.

[4] Д. Цончев, Антична могилна гробница при Оризово, ГНМПл, 1948, стр. 15 и сл.

[5] А. Милчев, цит. съч., стр. 445 и сл.; Х. и К. Шкорпил, Могили, Пловдив, 1898, стр. 35 и 40, обр. 6; Д. Цончев, Приноси към старата история на Пловдив, София, 1938, стр. 120 и сл., обр. 136.

[6] По сведение на Димитър Николов, директор на Старозагорския музей, монетите се отнасят към V и IV в. пр. н. е.

[7] За резултатите от разкопките на некропола вж. у Х. Бююклиев, Трако-римски могилен некропол в района на промишления комплекс „Марица-Изток", Археология, 1962, кн. I, стр. 50—55.

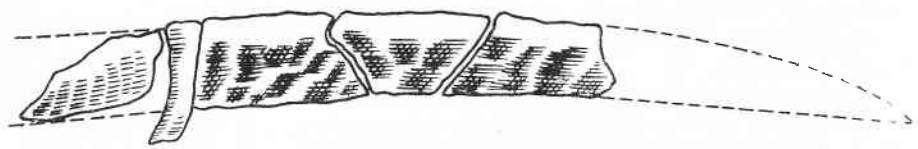

3 *Железен нож от могилата Бююк-олан край с. Славянин*
Couteau de fer du tumulus Bjujuk-Olan près du vill. Slavianin

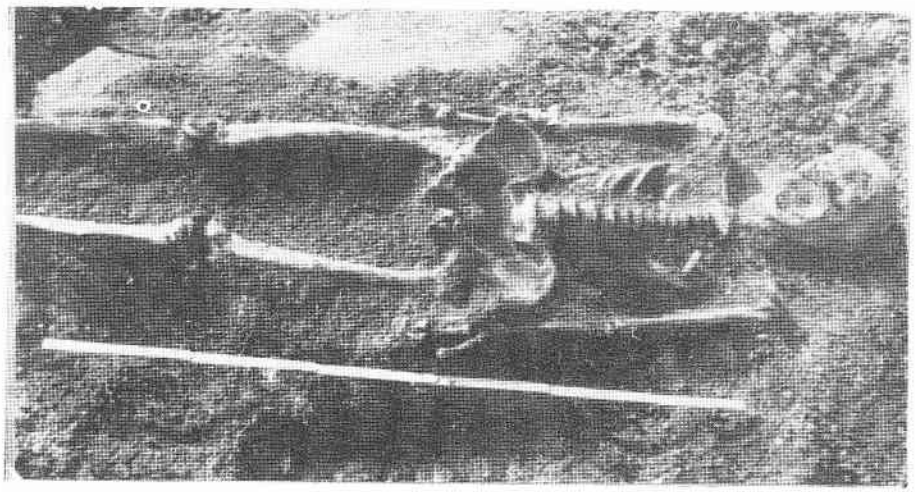

4 *Вторично погребение от Каменна могила край с. Трояново*
Seconde sépulture de Kamena mogila près du vill. Trojanovo

нати покрай тялото ръце. Скелетите са сравнително добре запазени (обр. 4). Около тях личаха следи от изгнило дърво, указание за сандъци, в които са били поставяни покойниците. Върху главите и краката на някои от погребаните имаше по един или два камъка от ронлив пясъчник. От тези камъни, които при един или друг случай са били изваждани, могилата получила и названието си Каменна. Подобно погребение се откри и в извършения встрани от могилата сондаж. По сведения на бившите собственици на лозята, които се намират непосредствено около могилата, такива гробове били изравяни и по-рано. За съжаление в нито един от гробовете не се откри инвентар. Такъв и порано не бил откриван. Кога и от кого обаче са извършени тези погребения, е въпрос, на който въз основа само на нашите проучвания трудно може да се отговори.

Почти в центъра на могилата се откриха две погребения. Първото, което беше в самия център (№ 1), е било извършено по следния начин: в здравата и суха почва е изкопан четвъртит гроб с размери: дълж. 1,15 м, шир. 0,77 м и дълб. 0,27 м. Ориентиран е север—юг. В него с главата на север е положен сравнително малък на ръст труп, със свити и кръстосани надясно крака. Ръцете спуснати покрай тялото. Костите бяха силно разрушени, почти превърнати на прах (обр. 5). По тях обаче личаха следи от червена охра. Следи от червена охра имаше под и непосредствено около тях, най-вече във вид на малки червени бучици. От двете страни на черепа се откриха две сребърни обеци. Те представляват сребърен тел, увит спираловидно така, че двата му края остават свободни. От окисляването обеците добили почти виолетов цвят. Среден диаметър на обеците около 1 см (обр. 6).

След това направо върху гроба започнало натрупването на могилния насип. Не след дълго обаче се наложило да бъде извършено и второ погребение № 2. То се откри на около 2,5 м югоизточно от погребение № 1. То стоеше на 0,80 м над първото или на около 0,50 м над околния терен на могилата. В същност погребението е било извършено, когато могилният насип е достигнал височина около 1,20 м, на което ниво е бил изкопан гроб със следните приблизителни размери: дълж. 1,70 м, шир. 0,80 м и дълбочина около 0,40 м. И това погребение е извършено чрез трупополагане, само че ориентирано с главата на юг. За разлика от първото тялото не е свито. Ръцете са поставени успоредно надолу. И тук костите бяха така разрушени, че едва личаха очертанията на скелета (обр. 7). По него също имаше следи от червена охра. Такава във вид на бучици имаше под и около него. За разлика от първото погребение тук изобилствуваха изгорели въглени и пепел. Само благодарение на тях ние успяхме да определим и приблизителните размери на гроба. Пръстта обаче не беше обгоряла, което показва, че огънят е горял извън могилния насип. След изгарянето на кладата останките от въглени и пепел били внесени и поставени в гроба. Върху тях бил положен покойникът. И тук единствен инвентар, който се откри, бяха две сега вече златни обеци. По форма и по големина тези обеци приличат напълно на сребърните (срв. обр. 6).

Макар и бедни откъм инвентар, погребенията от Каменна могила са интересни по начина, по

5 *Погребение № 1 в Каменна могила край с. Трояново*
Sépulture No. 1 de Kamena mogila près de Trojanovo

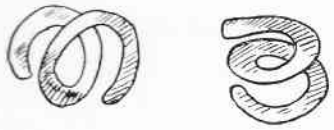

6 *Сребърни и златни обеци от погребенията в Каменна могила край с. Трояново △ Boucles d'oreilles d'or et d'argent des sépultures de Kamena mogila près de Troïanovo*

който са били извършени. Тук ние се сблъскваме с една погребална традиция, която се среща много рядко в нашите земи.

В единия случай имаме едно хокерно погребение с червена охра, а в другия — само червена охра. И в двете погребения се откриха еднакви по форма и големина обеци независимо, че едните са сребърни, а другите златни. Различното ориентиране на скелетите според нас е без значение, тъй като ориентацията започва да се въвежда като елемент от погребалните обичаи едва в по-късните епохи. Загадъчно е наличието на въглени и пепел при второто погребение.

Както е известно, у нас хокерни погребения са откривани от края на новокаменната до средата на бронзовата епоха. Такива са открити при селищните могили в Русе[1] и Балбунар.[2] От същите епохи са и хокерните погребения с червена охра, открити при Азмашката селищна могила край Стара Загора.[3]

През халщата и началото на латена те наново се появяват. При Царевброд,[4] Мадара и Кюлевча, Коларовградско, Калугерица, Новопазарско,[5] и Александрово, Ловешко,[6] са разкрити десетки погребения в свито положение, със и без червена охра. Преобладават обаче боядисаните скелети.

Освен свитото положение и червената охра хокерните погребения се отличават още и по неопределената ориентация, наличието на много малко или почти липсата на дарове и наличието обязателно на едно централно (първично) и на няколко второстепенни, но почти синхронни погребения, които се срещат на различни места и дълбочини в могилния насип.[7] Тези особености, малко или много, са валидни и за двете погребения в Каменна могила.

Къде трябва да търсим произхода и към кое време можем да отнесем хокерните погребения у нас? По този въпрос вече е писано в нашата литература. Както е известно, хокери са констатирани най-вече в южноруските степни области. Оттук още през каменно-медната епоха този обичай преминал на запад и юг, за да се разпростре в земите на дн. Полша, Румъния и Унгария. Той се е разпространил и у нас най-вече в земите на днешна Североизточна и отчасти в Южна България.[8]

За датирането на погребенията могат да се вземат пред вид две обстоятелства. Първо, наличието на елементи от две погребални традиции, които се преплитат при погребение № 2, а именно червената охра с правия скелет и присъствието на въглени и пепел. Може да се приеме, че това е едно временно и преходно явление, което ще да е станало в рамките на VIII и VII в. пр. н. е. По-късно, както е известно, особено след VI в. пр. н. е., хокерни погребения у траките не се срещат.

На второ място, за датировката могат да ни помогнат и обеците, които са единственият инвентар, поставен в гробовете. Еднакви на тях по форма и големина са сребърните обеци, открити в хокерното погребение в некропола при с. Мадара. С глинени съдове обеците при Мадара са датирани през VIII—VII в. пр. н. е.[9] В подкрепа на тази датировка е и спиралната форма на обеците, която, както е известно, е характерен елемент на украсите през епохата на халщата.

Могилните погребения край с. Трояново поставят интересни въпроси около произхода и характера на хокерните погребения у нас.

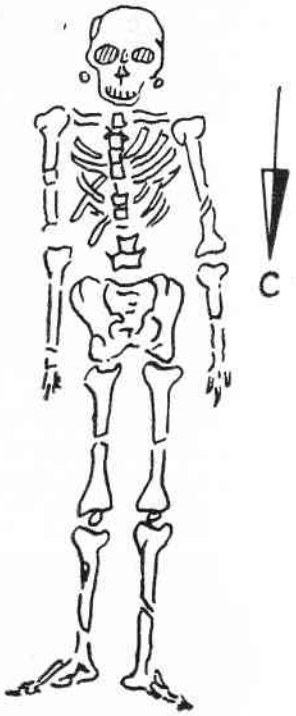

7 *Погребение № 2 в Каменна могила край с. Трояново Sépulture No. 2 de Kamena mogila près de Troïanovo*

[1] Г. Георгиев и Н. Ангелов, Разкопки на селищната могила до Русе през 1948—1949 г., ИАИ, XVIII, 1952, стр. 182—186.

[2] В. Миков, Селищната могила при с. Балбунар, ИАИ, IV, 1926/1927, стр. 277—282, обр. 111.

[3] В. Миков, Произход на надгробните могили в България, ГНМ, VII, стр. 19; също Г. Георгиев, Азмашката селищна могила край Стара Загора, Археология, 1962, кн. I, стр. 65. За хокерно погребение от късния неолит вж. още П. Детев, Материали за праисторията на Пловдив, ГНМП, III, стр. 5—8, обр. 7.

[4] Р. Попов, Могилни гробове при Ендже, ИАИ, VI, 1930/1931, стр. 89.

[5] В. Миков, Последни могилни находки, Мадара, I, 1934, стр. 429; В. Миков, Стари могилни гробове при Калугерица и Кюлевча, Мадара, II, 1936, стр. 3 и сл.

[6] В. Миков, Могилни некрополи из Ловчанско и Тетевенско, ИАИ, VI, 1930/1931, стр. 154.

[7] В. Миков, Произход на надгробните могили в България, ГНМ, VII, стр. 18—19.

[8] В. Миков, ГНМ, VII, стр. 19—21; Р. Попов, Могилните гробове при с. Ендже, ИАИ, VI, стр. 104—110; В. Миков, Стари могилни гробове при Калугерица и Кюлевча, Мадара, II, стр. 138 и сл.; В. Миков, Последни могилни находки, Мадара, I, стр. 437; относно произхода, времето и характера на хокерните погребения вж. също C. Childe, The dawne of European civilisation, стр. 138—139; M. Ebert, Südrussland im Altertum, стр. 46 и 54; C. Schuchhart und B. Träger, Ausgrabung zweier Tumuli bei Constantza, Präh. Zt., X, стр. 150.

[9] В. Миков, Последни могилни находки, Мадара, I, стр. 429, обр. 289. За подобни златни и сребърни украси от Poïana, Sesklo, Kisch и Ur вж. Cat. D. Vulpe, Considérations sur certaïnes formes caractérisant l'âge du bronze de l'Europe sud-orientale, Paris, 1930, стр. 40 и 41 и цит. там лит.; още F. H. Marshall, Catalogue of the Jewellery Greek, Etruscan and Roman, London, 1911, nº 1245—1246, стр. 105 и 106 и nº 1214—1215, стр. 101.

Колективна находка от глинени съдове в Пловдив

Петър Детев

На 8 май 1964 г. при изкопи за строеж на училищна сграда до жилищен комплекс кв. Втора Каменица в Пловдив се откри находка от глинени съдове, зарити в яма на дълбочина 4,5 м (обр. 1). Ямата била покрита с четири каменни плочи. За находката веднага съобщиха в Окръжния музей. Когато пристигнахме на самото място, видяхме, че в една от стъпките на железобетонните колони, с размери 4×4 м и дълбочина 1,5 м, е засегната част от ямата, изпълнена с вода и кал (обр. 2), заедно с множество глинени съдове, поставени в хоризонтално положение.[1]

Под наше ръководство започна разчистване и проучване на находката. Задачата по-скоро беше да се установят разположението и обстоятелствата на нейното намиране. За целта направихме сондажни разкопки, като се ограничихме в пространството, което заема ямата. Оказа се, че под първите два слоя от последователно редуване на глина с ред от глинени съдове следва трети слой. Последователното натрупване на глинени прослойки и глинени съдове се повтори шест пъти. Наред с целите се намериха и счупени глинени съдове, парчета от прогнили дървени колове, кост от птица, един зъб и разни кости от говедо (Bos taurus).

Всички находки, които запазихме, съдържат 44 цели глинени съда, 14 дъна, четири дръжки от двойно скачени съдове, а също така и голямо количество късове от фрагментирани съдове, които били поставени в ямата, издълбана в червеникавопесъчливата глина. Съдовете са направени на ръка от глина с голям примес на минерални частици, които имат незначителни размери. Повече от глинените съдове са добре загладени и изпечени. Имат черна, лъскава повърхност, без украса. Някои съдове със счупени дръжки и устие са реставрирани, като са лепени със смола или измазани отвътре с добре пречистена глина и повторно изпичани на огън, вследствие на което са придобили червеникав цвят. Освен това намерихме едно високо, конкавно дъно от черен глинен съд, вторично използувано като разлата глинена паница.

Срещат се по-продължително употребявани съдове, между които има силно изтрити от изминване на стените. Други пък са с пробита дупка, с диаметър 1 см.

[1] За добросъвестното отношение към новооткритата находка изказвам най-сърдечна благодарност на работниците от бригадата на Александър Димитров Ангелов.

1 *Изглед на изкопите и местоположение на ямата, където е открита находката*
Vue des déblais et emplacement de la fosse

2 *Ямата с част от находката на глинени съдове*
La fosse avec une partie de la trouvaille de vases d'argile

При внимателното разчистване в ямата не бяха забелязани облицовка и други защитни средства. Все пак съдовете, които са стояли близо 3000 години, са почти без съществени изменения на първоначалното състояние.

В зависимост от формата съдовете, разкрити тук, може да се групират на чаши, кани, кантаровидни и големи съдове, използувани за съхраняване и пренасяне на храна и течности. С изключение на два от тях съдовете имат плоски дъна. Тялото е силно разширено. Дръжките на по-малките (чаши, кани и кантароси) се издигат високо и са заоблени над устието, което при първите два вида съдове е косо, а при другите — хоризонтално отрязано.

Тъй като някои от формите на съдовете са еднакви, ще се спрем общо на характерните им особености. От всички съдове само три броя имат форма на чаши с една дръжка. Тяхната височина варира от 5,5 до 7 см. Тялото е с почти цилиндрична форма. Имат плоски дъна, косо устие и високо встрани над него заоблена дръжка. Моделирани са на ръка доста грубо и имат въгленочерен цвят (обр. 3).

Подобни чаши са ни познати от селището Небеттепе в Пловдив,[1] Разкопаница при Маноле,[2] Пловдивско, с. Ценино,[3] Новозагорско, с. Равна,[4] Варненско, и други селища от двете страни на Стара планина. По-широко разпространение добиват в праисторическите селища в Румъния: Вербичоара[5] (Verbicioăra), Телица[6] (Teliţa), Стойкани[7] (Stoicani) и др., Чараково[8] (Čarakovu), Саратце[9] (Saratsé) в Македония, Терми[10] (Thermi) в Мала Азия, Кипър[11] (Cyprus) в Гърция и др.

Каните са 11 на брой. Имат плоско дъно, силно разширено тяло, със стеснена шийка, която завършва с косо отрязано устие. Някои имат улеевидно разширено устие, силно източено напред (обр. 4 а, в). Останалите кани завършват с цилиндрично устие (обр. 4 б). Дръжките са заоблени и високо над устието. Височината на каните се движи между 13 и 25 см.

По техниката на обработката може да се различат главно две разновидности: кани със старателно загладена повърхност с лъскаво черен цвят (обр. 4 а) и грубо моделирани, напукани, отвътре измазани с глина, която от повторното изпичане на огън е придобила керемиден цвят (обр. 4 б—в). Дебелината на стената им достига 0,5 см, а устието има отвор с диаметър 8—9 см. Диаметърът на дъното е различен

[1] Непубликувани материали в Народния археологически музей в Пловдив.

[2] П. Детев, Селищната могила Разкопаница, ИАИ, XVII, 1950, стр. 185, обр. 127_2.

[3] Н. Койчев, Новообнародвани паметници от Новозагорско, Археология, I, 1959, кн. 1—2, стр. 95, обр. 87.

[4] М. Мирчев, Ранотракийски могилен некропол при с. Равна, ИАИ, XXV, 1962, стр. 103 и сл., табл. $XIV_{2/9}$.

[5] D. Berciu, Die Verbicioăra-Kultur, Dacia, V, 1961, стр. 130—161, обр. 17_8.

[6] G. Simon şi Ch. Contacuzui, Cercetările arheologice de la Teliţa, r. Tulcea, reg. Dobrogea, Materiale...; III, 1962, стр. 377, обр. 6_1.

[7] Petrescu—Dambovitţa, Cimitirul, Hallstattien de la Stoicani, Materiale arheologice privind istoria veche a RPR, I, 1953, стр. 158—204, обр. 10, 4 d.

[8] Borivoj Čović, Ylirska necropola u Čarakovu, Glasnik Zemaljskog muzeja v Sarajevo, Archeologija, N. S., Sveska I, 1956, V, пп? 1, 2, 4.

[9] W. A. Heurtley, Report on excavations at the Toumba of Saratsé, Macedonia, 1929, стр. 134, обр. 25 b, c.

[10] W. Zamb, Excavations at Thermi in Lesbos, The Annual of the British School at Athens XXX, sessions 1928—1929; 1929—1930, 1—52, 5 и 3121, обр. 9 и 164_1.

[11] John L. Myres, Excavations in Cyprus 1913. The Annual of the British School at Athens XXXV, session 1934—1935, стр. 1—4, обр. 23 и 96.

3 *Глинени чаши*
Tasses d'argile

4 *Характерни кани от находката в Пловдив △ Cruches caractéristiques de la trouvaille de Plovdiv*

при дебелина 2 см. Дръжките и устието са допълнително реставрирани със смола.

По-малките кани показват поразителна прилика с тия от селището в Пловдив, Късчиоаре[1] (Румъния) и Македония,[2] но се различават от тях по формата на дръжката. Досега обаче не са намерени паралели на по-големите кани от новооткритата находка в Пловдив.

Глинените съдове с кантаровидна форма с две дръжки са 7 броя. Направени са сравнително по-добре от другите съдове. Тяхната височина, мерена при дръжките, достига от 12 до 16 см, а диаметърът на устието — 8—9 см (обр. 5 а—в). Имат издуто тяло с плоско дъно, а в горния край стеснена шийка и устие. От двете страни са симетрично разположени високи дръжки, които извиват надолу и се сливат с горната част на тялото. Дръжките са добре загладени. Дебелината на стените на съдовете достига 0,5—1 см.

Всички съдове от този тип имат черен цвят с изключение на един, който от допълнително опалване с огън е придобил керемиден цвят (обр. 5 в). Една от дръжките на един кантаровиден съд е лепена със смола.

Подобни глинени съдове са открити в селищната могила при Разкопаница,[3] Ценино,[4] Хайредин[5] и други селища из Северозападна България,[6] Русе,[7] Пояна,[8] Костише,[9] Вербичоара,[10] Чараково[11] и на много други места.

Третият тип глинени съдове, разкрити тук, имат крушовидна форма, плоски дъна, хоризонтално отрязано устие, с две дръжки. Техният брой възлиза на 18 (представени на обр. 6а, в и обр. 7 а — в). Има един друг глинен съд, който прилича на горните 18 съда, но се различава по високото кухо дъно и двата симетрично разположени пъпчести израстъка, прикрепени към тялото (обр. 6б). Тялото на този вид глинени съдове е повече или по-малко изпъкнало встрани. Отгоре те са съединени с тесни до 2 см или широки до 9 см шийки във форма на пресечен конус, гдето е подчертана с леко врязване горната част на тялото и устието. Най-горе устието е силно стеснено, с профилуван навън устен ръб. Тези съдове са доста масивни и тежки. Това им качество се дължи на голямата наситеност на глината с минерални песъчинки

[1] Ch. Stefan, Les fouilles de Căscioarele, Dacia, II, 1925, стр. 158, 18, 3—4.

[2] W. A. Heurtley, цит. съч., обр. 19; Leon Rey, Observations sur les premiers habitans de la Mecedonie, Paris, 1922, стр. 198, обр. 17 и 18.

[3] П. Детев, цит. съч., стр. 181, обр. 123_{11} и $_{12}$.

[4] Н. Койчев, цит. съч., стр. 95, обр. 86.

[5] В. Миков, Принос към предисторическата епоха у нас, ИАИ, XII, св. 1, 1938, стр. 392, обр. 172.

[6] Б. Николов, Селища и некрополи от бронзовата епоха из Врачанско, Археология, кн. 2, 1964, стр. 69—70.

[7] Г. Георгиев и Н. Ангелов, Разкопки на селищната могила до Русе през 1949—1950 г. ИАИ, XVIII, 1952, стр. 138 и сл., обр. 112, 113_{1-2}; същите, Разкопки . . . XXI, 1959, стр. 47, обр. 9, 1,4 и 5.

[8] Radu et E. Vulpe, Les fouilles de Poiana, Dacia, III—IV, 1927, 1932, стр. 277 и 278, обр. 21,3.

[9] М. Петреску-Дымбовица, Конец бронзового и начало раножелезного века в Молдаве в свете последных археологических раскопок, Dacia, н. с., IV 1960, стр. 143, рис. 1_{1-2}.

[10] D. Berciu, цит. съч., стр. 130—161, обр. 8,3 и 9,1—2.

[11] Borivoj Čović, цит. съч., стр. 189, обр. V и 5.

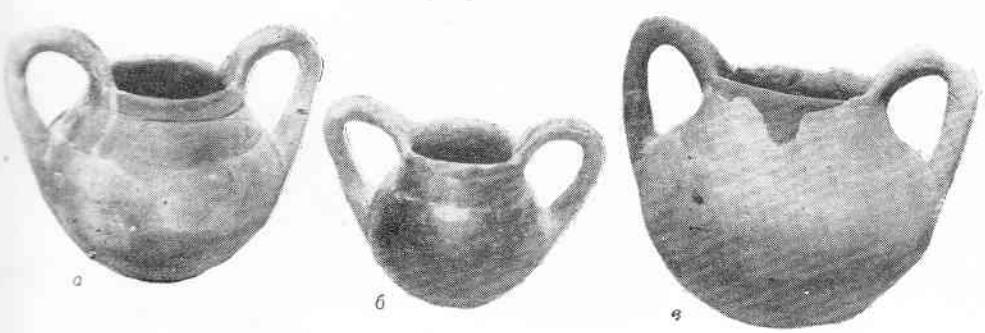

5 *Кантаровидни съдове от находката в Пловдив Vases en forme de canthares de la trouvaille de Plovdiv*

и дебелината на стените. Височина на съдовете от 21 до 29 см, диаметър на тялото от 17 до 22 см и дебелина на стените от 0,6 до 1,5 см.

Някои съдове, ако се съди по разположението на дръжките и нееднаквата височина, която заемат върху тялото, се различават помежду си. Тази разлика може да се установи и по нееднаквата извивка на дръжките и ширината на шийките.

Между намерените има един глинен съд с конкавно дъно, издуто тяло, хоризонтално устие и с четири дръжки и четири пъпчести израстъка на тялото (обр. 6г). Друг, също черен съд с плоско дъно има висока дръжка над устието. Височина на съда при дръжката 24 см, диаметър на устието 17 см и дебелина на стената 1 см (обр. 7 г).

Освен това в ямата се откри половинка от съд със сферична форма, плоско дъно и две странични дръжки на тялото, 13 плоски и две високи дъна на разни глинени съдове. От тях един е с високо кухо дъно, използувано като разлата глинена паница, четири дръжки от двойно скачени съдове и много други дръжки и късове от глинени съдове.

От керамичния материал, който имаме, най-голям процент се пада на крушовидните глинени съдове с плоски дъна и по две дръжки. Тези 18 броя съдове са най-голямото количество еднотипни форми и дават представа за облика на колективната находка.

Аналогични съдове с две или четири дръжки, с плоски или високи кухи дъна са известни у нас от некропола при с. Равна,[1] Варненско, Батак,[2] Пазарджишко, Кутела,[3] Смолянско, Кърна[4] (Румъния), Тумбата[5] при Саратце в Македония, Русе и другаде.

Типологически този вид керамика отговаря на Подравската от Medteus,[6] датирана към IX в. пр. н. е. Тези съдове винаги се съпровождат с малък брой двойно скачени съдове. Доказателство за това са намерените тук четири дръжки от подобни съдове, както и тези от Кърна,[7] Вербичоара,[8] Кипър[9] и другаде из Европа.[10]

Трябва да се отбележи обаче, че на съдовете от Пловдив съответствуват най-вече тия от Подравската, която е сравнително по-стара от посочените по-горе халщатски култури. Общите черти пък на някои от съдовете с тия от бронзовата епоха ни навеждат на мисълта за едно много по-ранно развитие на културата през железната епоха. Доказателство за това е липсата на орнамент и издатъци върху високите дръжки, които се свързват с бронзовата епоха.

Този въпрос засега може да се постави, без обаче да получи пълен отговор при липса на стратиграфски данни, каквито съдържат находките от могилните селища из страната. Все пак

[1] М. Мирчев, цит. съч., стр. 108 и сл., табл. XIII, обр. 6, 7.

[2] Д. Цончев, Археологически разкопки в чашата на язовир Батак, Археология, I, 1959, кн. 3—4, стр. 83, обр. 66.

[3] Д. Цончев, Тракийско могилно погребение в Родопите от старожелязната епоха, Археология, II, 1960, кн. 3, стр. 52, обр. 1.

6 *Глинени съдове от находката в Пловдив*
Vases d'argile de la trouvaille de Plovdiv

[4] Vl. Dumitrescu, Necropola de incineratie din epoca bronzului de la Cirna, 1961, стр. 324, табл. CVII, 483 и 484.

[5] W. A. Heirtley, цит. съч., обр. 15.

[6] Stanko Pahic, Drugo žarno grobišče v Rušah, Rasprave Dissertationes, IV, 3, Lubljana, 1957, стр. 3—74, В гробове 1, 7, 8, 11, 16, 18, 19, 22, 26 и 33, гдето са открити урни с две дръжки.

[7] Vl. Dumitrescu, цит. съч., стр. 325, табл. LXII и 59.

[8] D. Berciu, цит. съч., табл. 20, 6.

[9] J. Myres, Excavations in Cyprus, 1913, The Annual of British School Athens, XLI, session 1940—1945, стр. 78 и сл., табл. 28.

[10] J. Déchelette, Manuel d'Archéologie préhistorique et celtique gallo-romaine, II, Archéologie celtique, second âge du fer, стр. 1105, обр. 456.

7 *Глинени съдове от находката в Пловдив △ Vases d'argile de la trouvaille de Plovdiv*

тази богата и рядка колективна находка от глинени съдове не е във връзка с погребение, защото не се откриха човешки кости или пепел, нито пък стои във връзка с погребални обичаи на траките, какъвто обичай е известен за други племена в Средна и Западна Европа. Известно е, че за дарове на покойници се поднасят неупотребявани вещи. Следователно ямата в кв. Втора Каменица в Пловдив с глинени съдове представлява по-скоро склад за глинени съдове, какъвто познаваме от района на Rimnica Vilcea,[1] недалеко от курорта Говор (Румъния), гдето са открити 17 глинени съда от типа Вербичоара (Verbicioăra).

[1] D. Berciu, P. Purcarescu şi P. Roman, Sapaturi şi cercetări arheologice in Raionul R. Vilcea, Materiale..., VII, 1961, стр. 131—137.

P. OLIVA, Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Empire, *Nakladatelství ČSAV, Praha, 1962, 420 p., 60 illustr. 2 maps.*[1]

Всеки, който се занимава с различни проблеми върху развитието на материалната култура и историята на Горна и Долна Мизия, знае колко общо имат те с развитието на някои от среднодунавските провинции и особено на двете Панонии. Ето защо за правилното разбиране на различни въпроси из сложната проблема за града по лимеса, за военната организация тук и пр. ние често прибягваме до паралели и примери от Панония, далеч по-добре проучена от долнодунавските провинции.

В това отношение разглежданата тук книга на известния чешки историк марксист на древността д-р Павел Олива представя значителен интерес. Публикувана за първи път на чешки език през 1959 г. (Pannonie a počátky krize Římského Imperia, Praha, 356 p.), тя предизвика веднага оправдан интерес сред интересуващите се научни кръгове. Излязла във второ издание на английски език през 1962 г., тя е разширена с около 60 страници, обогатена с най-новата литература и публикации на археологически материали и е съобразена с някои критики, отправени към първото, чешкото издание.

Централната проблема, около която е поставена тежестта на книгата, е да се определи кога и как в историческото развитие на Панония е намерило израз началото на кризата в Римската империя и какви са били нейните специфични черти именно в Панония. Във връзка с това авторът е систематизирал огромен фактически материал, илюстриращ добре развитието на Панония през първите два века от новата ера.

Като отминем първите две глави, в които е направен подробен анализ на количеството и стойността на отделните извори (писмени, епиграфски и археологически) и критичен преглед на съществуващата литература по въпроса, бих искал да спра вниманието си главно върху останалите четири глави, в които е разгледана по същество поставената проблема. Само ще отбележа, че особено място във втората глава заема задълбочената марксистка критика на идеалистическите концепции на някои автори, които във връзка с кризата в Римската империя са се спирали на тази проблема или пък специално са писали върху Панония (като А. Алфьолди, М. Ростовцев, Е. Корнеман, Х. Берве и др.).

Глава трета е посветена на „Началото на кризата в Римската империя". Авторът правилно вижда тази криза като криза на робовладелската икономика, като резултат от промените в производителните сили. Той добре проследява отделните прояви на кризата в отделните области на обществено и социално развитие: изменението на отношенията между роба и неговия господар, развитието на колоната, изостряне на класовата борба, зачестяването на нашествията от северните племена и т. н. Тук бих обърнал внимание върху извънредно интересната разработка на въпроса за влошаването на римската валута, влошаване качеството и стойността на основната римска монета — сребърния денар. Той е систематизирал голям, и то понякога много мъчен за систематизиране нумизматичен материал, като се има пред вид нередовното публикуване на монетните находки в Панония. Подхождайки от правилна научна гледна точка към интерпретацията на тези находки, П. Олива вижда причината за някои промени в развитието на стоковото производство в провинциите, резултат от масовия преход от класически робовладелски условия към нови форми на експлоатация (колоната).

Поставяйки според мене в общи линии правилно проблемата за взаимоотношението между кризата в империята като цяло и нейните прояви в отделните провинци, т. е. че в същност ние имаме не явления, откъснати едно от друго, но че в действителност кризата в империята като цяло е резултат от кризата в отделните провинции, авторът подробно (стр. 138—258) разглежда „Панония в разцвета на Римската империя". Тук са намерили място въпросите за завладяването и организирането на провинцията, за съдбата на местното население, началото на романизацията, развитието на земеделието, търговията и занаятите, развитието на градския живот и неговия характер, социалните отношения. Неговите заключения са изградени не само върху съществуващата голяма и обширна литература, но и на собственото му отношение към надписите и археологическия материал. Авторът е срещнал големи затруднения при работата с по-старите публикации, където археологическите находки не винаги са точно и добре датирани, тъй като той се опитва да разграничи тези находки и да ги вмести преди или след Маркоманските войни. Без да смятам, че във всички случаи той успешно се е справил с тази задача, все пак не може да не се признае, че направеното не е малко. Особено интересно е поставен въпросът за развитието и просперитета на градовете в Панония. Критикувайки досегашното едностранчиво отношение към този въпрос, той вярно обръща внимание, че този материален разцвет е бил изгоден преди всичко за част от панонското население, за знатните, за привилегированите романизирани слоеве, за търговците и собствениците на занаятчийски работилници, докато за по-голямата част от населението и преди всичко за селското население то е било в голяма тежест. То е понасяло всички тегоби и непрекъснато нарастващите нужди по поддържането на въоръжените сили по лимеса.

В следващата глава „Панония и Маркоманските войни" авторът отдава особено значение на тези събития. Според него те представят началото на коренната промяна в отношенията между Римската империя и т. нар. варварски свят.

Последната глава „Панония в края на втория и началото на III в. от н. е." разглежда икономическото развитие след тези събития: известен разцвет на селското стопанство, свързан с развитието на земеделието по самия лимес и земеделската дейност на разположените тук войници. Проследени са развитието на занаятите, особено на бронзолеярството, упадъкът в грънчарството и в производството на художествено изработените съдове. Доста внимание е отделено на размаха на строителството, продиктувано преди всичко от стратегически съображения — строеж на пътища, на кастели и пр. Авторът въз основа на прецизна анализа на епиграфския материал обръща внимание върху развитието на колегиите. Те са придобили характер на надеждно средство, с помощта на което централната власт е заставяла жителите на градовете да изпълняват определени функции и да вземат върху себе си стопански задължения по отношение на войската и града. Би трябвало да се добави, че това явление намира своето пълно развитие през късната античност. Икономическият подем след Маркоманските войни се приписва на порасналото стратегическо значение на тази област. П. Олива вярно е отбелязал, че развитието в това отношение не е еднакво за отделните части на Панония и че този просперитет може да се констатира предимно за северната част на Долна Панония.

В заключение чешкият историк смята, че кризата в Римската империя се е проявила в същите форми, както и в другите части на империята с тази разлика, че в първата фаза на тази криза (края на II и началото на III в.) придунавските области на Панония преживяват временен разцвет. Това се обяснява преди всичко със специфичните условия, зависещи от изключително стратегическото значение на тази част от лимеса на Средни Дунав.

Както се вижда, в книгата са поставени и разгледани извънредно важни и актуални проблеми из историята на

дунавските провинции на Римската империя, проблеми (както археологически, така и исторически), които стоят и пред българските учени, работещи в този сектор. По някои от повдигнатите въпроси могат да се направят известни възражения: как да се обяснят причините за разцвета при Северите в Панония с оглед на същото развитие и за другите дунавски провинции, за ролята на войската, за промените, които настъпват в робовладението, и за различните източници на роби, за развитието на търговските връзки с балканските и източните провинции и др. На последния въпрос е отделено малко внимание. Това са въпроси, които се нуждаят от допълнително изясняване и от нови материали. Касае се обаче за неизбежни слабости в един обобщителен труд, където за пръв път се прави сериозен опит да се обхванат проблемите за една провинция от марксистки позиции. Книгата на П. Олива обаче с правилната постановка на въпросите насочва към размисъл за други проблеми и в това отношение нейното значение не е малко. Изключително съвестната и грижлива систематизация и обработка на целия известен материал за Панония превръща тази труд в едно от основните ориентировъчни пособия за Панония (литературата на стр. 374—400 обхваща около 650 заглавия). Без нея не би могъл да мине никой, който се интересува от теоретически въпроси, свързани с проучването на обществено-икономическото развитие на една дунавска римска провинция.

Велизар Велков

Седма международна конференция по изучаване на проблемите на античността

Създаде се хубава традиция учените от социалистическите страни, които се занимават със сложните и разнообразни проблеми на античността, да се събират през всеки две години на международни конференции с определена научна тематика, на която да докладват своите изследвания и същевременно да изразят своите схващания по повдигнатите въпроси. Седмата конференция се състоя в града герой Ленинград от 9 до 14 април 1964 г. В нея участвуваха около 300 учени от Съветския съюз, НР България, Германската демократична република, Полската народна република, Румънската народна република, Унгарската народна република, Чехословашката социалистическа република и Социалистическа федеративна република Югославия. Бяха изнесени 84 доклада, по които станаха оживени творчески дискусии. Конференцията беше организирана от АН на СССР в Москва и от нейния филиал в Ленинград, респективно от съответните Институти по история и Институтите по археология.

Тържественото откриване на конференцията стана в сградата на АН на СССР в Ленинград на брега на Нева от акад. Е. М. Жуков, академик-секретар на Отделението по история на АН на СССР (Москва). Приветствия поднесоха К. А. Евлампиев, заместник-председател на изпълкома на Ленинград, акад. на АН на СССР В. М. Хвостов, директор на Института по история при АН на СССР (Москва), и чл.-кор. на АН на СССР А. Д. Александров, ректор на Ленинградския държавен университет. Проф. Д. П. Каллистов от Института по история към АН на СССР (Ленинград) прочете писмото приветствие на акад. В. В. Струве, който единодушно беше избран за почетен председател на конференцията.

На първото пленарно заседание проф. С. Л. Утченко от Института по история на АН на СССР (Москва) произнесе встъпителна реч, посветена на актуалния въпрос „Античност и съвременност". Полската историчка проф. И. Бежунска-Маловист изнесе доклад на тема „Своеобразни форми на робство през елинистическия и римския период", а унгарският литературовед акад. И. Тренчени-Валдапфел говори за „Прикования и освободен Прометей".

Деловата работа на конференцията протече в продължение на три дни в трите секции. Първата секция беше на историците. Тя се занимаваше с формите на труда и експлоатация в робовладелското общество. Втората секция обединяваше всички археолози и изкуствоведи около проблемите за етногенезата на народите от черноморските области, изкуството и взаимоотношенията с античния свят. Третата секция обхващаше изследвачите на философията, литературата и езика. Основната й тема беше идеологическата борба в античното робовладелско общество.

Тук ще се спра преди всичко на работата на Втората секция и на някои доклади от Първата секция, които се намират в по-непосредствена връзка с археологическите изследвания в Съветския съюз и у нас.

Тематиката на докладите беше твърде разнообразна и засягаше различни интересни страни от бита, културата, изкуството, политическата и икономическата история на племената и народите, които са населявали в античността Северното, Югоизточното и Западното Черноморие, днес част от териториите на СССР, Румънската народна република и НР България. Докладите бяха наситени с нови, неизвестни досега в науката изследвания и открития. Някои доклади имаха обобщителен характер върху цели области или групи от паметници.

О. Д. Лордкипанидзе (Тбилиси) изнесе интересен доклад върху „Античния свят и древната Колхида". Въз основа на писмените сведения на гръцките историографи и писатели и особено на археологическите материали, открити в Грузия, днешната наследница на прославената Колхида с мита за аргонавтите, авторът проследи в хронологически ред икономическото и културното развитие на Колхида и нейните връзки с гръцкия свят през VI—II в. пр. н. е.

В своя обобщителен доклад „Синдската скулптура" Н. И. Соколски (Москва) даде цялостна критична характеристика на отличителните черти на паметниците на синдската скулптура, създадена от племето синди, което е населявало азиатската територия на Боспорското царство. Колекцията от синдски паметници беше напоследък значително обогатена от откритията на самия автор, между които и т. нар. Таманска Венера. Синдската скулптура се състои преди всичко от надгробни паметници във вид на статуи полуфигури и релефни изображения със същия характер. Те се отличават с фронталност, плоскост, портретност, известна схематизация и грубоватост в сравнение със съвременните гръцки паметници. Началото им се забелязва още в IV в. пр. н. е., но разцветът им е през елинистическата епоха.

Аналогичен доклад, но посветен на „Скитските скулптурни паметници от Черноморието", изнесе П. Н. Шулц (Симферопол). Той разгледа различните схващания за тълкуването на изобразените човешки фигури и даде свое убедително обяснение, като проследи развитието в хронологически ред от VI до IV в. пр. н. е. и посочи типичното за всеки период (ранен, среден и късен).

Е. И. Леви (Ленинград) запозна присъствуващите с извънредно важните открития през последните години в античния полис Олбия на Северното Черноморие при с. Порутино. Тя говори върху „Разкопките на агората и теменоса". На агората са били открити останки от обществените сгради (голяма стоа, търговски помещения, баня и др.), а в теменоса — останките на храма на делфийския Аполон (V—IV в. пр. н. е.), храмът на Зевс (III в. пр. н. е.), монументален жертвеник, постаменти за статуи и др., надписи, посветени на Аполон лекаря, декрети за проксения, множество гръцки вази с графити, посвещения на делфийския Аполон, Зевс и др. През първите векове на н. е. върху участъка на агората и теменоса е възникнал производителен център с керамични работилници, виноделни и зърнохранилища. Тези изследвания са хвърлили нова обилна светлина върху историята на Олбия през VI—II в. пр. н. е. и през първите векове на н. е., които намериха израз в току-що излезлия колективен труд върху агората и теменоса на Олбия.

Й. Б. Брашински (Ленинград) докладва върху „Керамичния амбалаж като материал за датирането на скитските могили (кургани) в IV—III в. пр. н. е.". Авторът обърна внимание на глинените амфори, които съпътствуват тези погребения и които в същност стоят най-близко до датата на тяхното извършване, докато златните и другите накити и предмети дават по-широки интервали от време. Особено значение той отдаде на амфорите от Понтийска Хераклея, които той класифицира в пет хронологически групи — от

края на V — началото на IV в. пр. н. е. до средата на III в. пр. н. е. Въз основа на тази класификация Брашински предлага прецизна датировка на редица погребения на видни скитски вождове и др., като например на погребението в могилата при Солоха (първата половина до средата на IV в. пр. н. е.), на Чертомлицката, Мелитополската, Илнецката и Елизаветовската могила (втората половина на IV — началото на III в. пр. н. е.), Куль-Обската могила (последната четвърт на IV в. пр. н. е.) и др.

Оживена дискусия предизвика докладът на Д. Каллистов (Ленинград) върху „Царството на Атей". Според видния съветски историк Б. Н. Граков, подкрепен и от други учени, още в IV в. пр. н. е. в Северното и Западното Черноморие се е създала голяма скитска държава с център Каменското градище, възглавявана от цар Атей. Авторът се опита да разколебае това схващане и сведенията на античните автори, главно на Страбон, за съществуването на споменатата държава. Той изказа мнение, че това не е било държава, а племенно обединение. Изказалите се не споделиха схващането на Д. Каллистов.

С. И. Капошина (Ленинград) говори върху „Връзките на сарматските племена по долния Дон със Средиземноморието в I в. пр. н. е. и в първите векове на н. е.". Авторката обоснова своите изследвания върху значителен и твърде забележителен италийски внос на предмети от художествените ателиета на Помпей и Южна Италия, намерени в погребения по Долния Дон, т. е. в Източната покрайнина на Боспорското царство. Касае се за високохудожествено изпълнени чаши с релефни медальони, проникнали по търговски път или чрез ограбвания. Находките от селищата на заседналото население от първите векове на н. е. свидетелствуват за търговските връзки с Мала Азия, дунавските земи и Египет.

И. Т. Кругликова (Москва) изнесе обобщителен доклад върху характера на културата на Боспора през късноантичния период. По-специално тя се спря на изкуството в градовете и селата, на религиозния синкретизъм и на особеностите на местното изкуство (загубване на реалистичността на изображенията, нарушаване на пропорциите, господство на плоскостта, условност и стилизация на изображенията и др.). В IV в. в Боспора изчезва коропластиката. Отново се разпространява зооморфният стил, който се характеризира с опростяване на рисунката и орнамента. В торевтиката господствува сарматският полихромен стил с инкрустация от сердолик и скъпоценни камъни.

Г. Сергеев (Кишинев) докладва за две изключително богати и ценни за науката съкровища от Молдавия, открити през 1956 и 1958 г. Едното съкровище (от с. Олонешти) се състои от 6 шлема, ковани от бронзова тенекия, три от които са от тракийския тип (средата на IV в. пр. н. е.), 12 бронзови наколенника със следи от позлата, релефна глава на Атина, бронзов канделабър с 6 лампи и с посвещение на Ефеската Артемида и др. Съкровището е било заровено в последната четвърт на IV в. пр. н. е. То представя голям интерес за тракийската археология. Второто съкровище (от с. Ларгула) се състои от златни чаши, накити, две гривни с лъвска глава и златни монети от Филип II и Александър Македонски. По време на конференцията находките бяха изложени в една от залите на Държавния Ермитаж в Ленинград и бяха достъпни за интересуващите се делегати.

Обобщителният доклад на Д. Б. Шелов (Москва), изнесен на заключителното пленарно заседание, на тема „Северното и Западното Черноморие в античната епоха" послужи като звено между докладите на съветските и българските делегати. Той изтъкна необходимостта от едно цялостно проучване на историята и културата на всички земи по Черноморието и особено на Северното и Западното Черноморие, гръцката колонизация на които представя единен последователен процес. Той изтъкна, че връзките между тях са съществували дълго време преди колонизацията. Основен въпрос е също така проучването на взаимоотношенията на гръцките полиси и окръжаващите ги варварски племена и особено ролята на античния град в икономическото, социалното и културното развитие на варварските племена. Авторът се спря също така на държавата на Атей, в която са влизали части от Северното и Северозападното Черноморие. По-нататък Д. Б. елов проследи различния път на развитие на двете области през епохата на римското владичество.

Докладът на съветската историчка-етнографка Т. Д. Златковска (Москва) беше посветен на „Границите и етническите проблеми на Тракия в VII—V в. пр. н. е.". Тя изтъкна голямата важност на проблемата за етногенезата на древните траки и техните връзки със съседното им население за проучването на етногенезата на народите в Югоизточна Европа. Тя проследи хронологически взаимоотношенията между двата клона на древните траки — северния гето-дакийски и южния пратракийски през I хилядолетие пр. н. е., както и границите на траките през VII—V в. пр. н. е.

В. Велков (София) изнесе добре аргументиран и богато наситен с епиграфски данни и по-малко писмени сведения доклад върху „Траките-роби в античните гръцки полиси през V—II в. пр. н. е.". Авторът проследи последователно пътищата на проникването на траките като роби в Гърция и особено в Атина, Делос и другаде през втората половина на V — първата половина на IV в. и през елинистическата епоха (до II в. пр. н. е. включително). Той разгледа тяхното място в икономическия живот на античните робовладелски полиси и количественото им съотношение с други етнически групи от роби. Римското владичество над Мизия и Тракия е отклонило притока на роби вместо към Гърция към Италия.

Т. Иванов (София) в своя доклад „Аполония в светлината на новите археологически изследвания" резюмира по важните резултати от изследването на близо 900 погребения от некропола на Аполония от втората четвърт на V до средата на II в. пр. н. е., като се спря на начина на погребване, гробните съоръжения, инвентара, погребалните обичаи, търговските и културните връзки на Аполония с Мала Азия. Атина, Тасос, Родос, Понтийска Хераклея и др.

На заключителното пленарно заседание Хр. М. Данов (София) изнесе доклад върху „Икономиката на Тракия през елинистическата епоха". Въз основа на подробен и критичен анализ на писмените сведения на античните автори и особено на натрупания досега археологически, епиграфски, нумизматичен, топонимичен и ономастичен материал докладчикът показа, че значителни райони от Западнопонтийското крайбрежие (например днешна Добруджа и Югоизточна Тракия) са били важни зърнопроизводителни центрове през споменатия период. Те са участвували и в задморската търговия. Накрая той се спря и на някои кризисни явления в Тракия, които представят проявления на общата криза в късноелинистическия свят.

Б. Геров (София) разгледа два случая на „Включване на роби в римската войска във времето на Август" въз основа на епиграфски паметници от Долна Мизия. Той установи, че роби са участвували като войници в помощните войски, респективно в ala Capitoniana, създадена след поражението на Вар в 9 г. на н. е. При управлението на Тиберий и Клавдий тази конна част се е намирала на лагер при вливането на река Огоста в Дунав.

А. Фол (София) изнесе доклад върху „Трудовата дейност на траките в западните провинции на Римската империя през I—III в.". Той е използувал главно епиграфски материали, в които се споменават траки. Установил е, че появата на траките в споменатите области е ставала главно чрез службата във войската, по-рядко чрез поробване и още по-рядко чрез преселване. Общият брой на траките в западните провинции (без Италия и Рим) според докладчика не надминава 150. Болшинството от траките, които са служели във от Тракия, след отслужването са се връщали в родните си места. Те са се занимавали със земеделие, занаятчийство и търговия.

Докладът на В. Бешевлиев (София) беше посветен на въпроса за „Иранските имена у прабългарите". С богат сравнителен ономастичен материал авторът показа иранския произход на имената на някои прабългарски владетели, като Аспарух, Кардам, Безмер, Омуртаг, Персиан, Борис и др. Към иранските имена той причисли и името на чръгобиля Мостич, споменат в един старобългарски надпис, намерен неотдавна в една гробница в църква в Преслав, датиран по времето на Симеон и Петър.

Много интересен по тематика и научни изводи беше докладът на Е. Пашалич (Сараево) върху „Положението на рудокопачите в рудниците на територията на провинция Далмация". Той използува най-новите археологически изследвания в Босна и Херцеговина, както и писмените и епиграфски сведения. Докладчикът съобщи, че

местното илирийско население е експлоатирало рудните залежи от желязо, сребро и злато още преди римското завладяване на Далмация в 9 г. на н. е. През времето на римското владичество обработването на рудите станало важен дял на икономиката. Е. Пашалич изтъкна, че рударите са били предимно свободни илири, но също така и роби, и преселници. Около рудите възниквали укрепени кастели, които да бранят срещу негодуванията на рударите и срещу нахлуването на варварски племена.

Н. Ласку (Румъния) говори върху „Етническото значение на термина *Δάος*". Използувайки и анализирайки богат материал от епиграфиката и писмените сведения, авторът изтъкна, че името *Δάος* е едно от личните имена, разпространени във Фригия и съседните й области, отгдето заедно с робите се е разпространило у гърците и римляните. Той се противопостави на мнението, че *Δάος* означавало етническа принадлежност на робите, споменати в късноатическата и римската комедия. Името *Δάος* се съдържа в името на града Даусдава, споменат от Птолемей (II в.), който до 1953 г. се локализираше при Разград, гдето напоследък се откриха развалините на дълго търсения античен град Абритус.

С голям интерес беше изслушан докладът на Я. Г. Силаги (Будапеща) на тема „Към въпроса за общественото положение на гръцките художници". Авторът проследи в хронологическа последователност тази проблема. Той изтъкна, че през VI—V в. пр. н. е. е нямало разлика между художниците и занаятчиите в тяхното социално положение, но през IV в. вследствие на кризата на гръцкия класически полис тя се е ясно проявила.

Заключителното пленарно заседание стана на 14 април в Дома на учения. Освен гореспоменатите доклади на Д. Б. Шелов и Хр. М. Данов доклади прочетоха: В. Д. Блаватски (Москва) на тема „Робският въпрос в идеологията на елинизма", Л. Варцл (Прага) — „Теоретични основи на изучаването на античната религия", К. Куманецки (Варшава) — „Процесът на Лигарий", и Й. Ирмшер (Берлин) — „Светогледът на Павел Силентиарий".

Накрая беше съобщено решението на комитета следващата Осма конференция да се свика през 1965 г. в Будапеща.

Конференцията беше организирана и проведена на голяма научна висота. Участниците имаха възможност да вземат активно участие в дискусиите, които бяха изпълнени с въпроси и изказвания, непринудени и колегиални. Всестранното осветляване на проблемите от страна на всички специалисти по античността — историци, археолози, изкуствоведи, езиковеди и литературоведи — даде възможност по-задълбочено да се поставят проблемите и да се изяснят средица спорни или малко проучвани области или частни въпроси на античното робовладелско общество, особено на въпроса за ролята на робския труд и идеологията на управляващата класа. За чуждестранните гости бяха организирани специални посещения на театър, балет, забележителностите на Ленинград и неговата околност, както и на изключително богатия Държавен Ермитаж.

Теофил Иванов

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

АЕМ	Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn
БМЭ	Большая медицинская энциклопедия
БСЭ	Большая советская энциклопедия
БПр	Български преглед
ВСН	Bulletin de Correspondance Hellénique
ВДИ	Вестник древней истории
ГНМ	Годишник на Народния музей — София
ГПНБ	Годишник на Пловдивската народна библиотека
ГСУ ФИФ	Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет
ГСУ ФФ	Годишник на Софийския университет, Филологически факултет
ИАИ	Известия на Археологическия институт
ИАД	Известия на Археологическото дружество
ИВАД	Известия на Варненското археологическо дружество
ИНМК	Известия на Народния музей в Коларовград
ИНЕМ	Известия на Народния етнографски музей
ИРАИК	Известия Русского археологического института в Константинополе — Материалы болгарских древностей Абоба-Плиска
МГУ	Московский государственний университет
МИА СССР	Материалы и исследования по археологии СССР
МСб	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
РП	Разкопки и проучвания
СА	Советская археология
СМОМПК	Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа
CIL	Corpus inscriptionum latinarum

СЪДЪРЖАНИЕ

Статии

Св. Плетньова — Номадски поселища през VII—IX в. в Приазовието и басейна на река Дон 1
Р. Хошек — Живот и научно дело на Вацлав Добруски 7
П. Боев — Антропологията и нейното отношение към историята, археологията и етнографията . . . 17

Материали и съобщения

Ек Манова — Археологически проучвания в района на Златоград 20
Д. Овчаров — Средновековно тухларско селище край с. Кралево, Търговищко 26
М. Гечев — Каменен надпис от Ловнидол 28
Цв. Дремсизова и В. Антонова — Склад за храни в Мадара 30
Г. Тончева — Хронологическо развитие на плочите с „погребално угощение" от Одесос 37
Г. Табакова-Цанова — Нови находки в Плевенския музей 46
Ев. Генова — Съкровище от римски монети от Плевен 52
Ж. Чимбулева — Новооткрита елинистическа гробница от Несебър 57
Хр. Буюклиев — Две раннотракийски могилни погребения от Старозагорско 61
П. Детев — Колективна находка от глинени съдове в Пловдив 66

Критики и рецензии

В. Велков — P. Oliva, Pannonia and the onset of crisis in the Roman Empire, Nakladatelstvi ČSAV, Praha, 1962, 420 p., 60 illustr. 2 maps. 71

Преглед

Т. Иванов — Седма международна конференция по изучаване на проблемите на античността . . . 73

SOMMAIRE

Articles

Sv. Pletniova — Etablissements de nomades aux VIIe—IXe siècles dans les régions de la mer d'Azov et du Don 1
R. Hošek — La vie et l'activité de VaclavDobruski 7
P. Boev — L'antropologie et ses relations avec l'histoire, l'archéologie et l'ethnographie . . . 17

Matériaux et communications

E. Manova — Recherches archéologiques dans la région de Zlatograd 20
D. Ovčarov — Site médiéval de fabrication de briques près du village Kralevo, arr. de Tărgoviště 26
M. Gečev — Inscription lapidaire de Lovnidol . . . 28
Cv. Dremsizova et V. Antonova — Entrepôt de provisions de Madara 30
G. Tončeva — Développement chronologique des stèles à „banquet funèbre" d'Odessos 37
G. Tabakova-Canova — Nouvelles trouvailles du musée de Pleven 46
E. Genova — Trésor monétaire romain de Pleven 52
J. Čimbuleva — Sepulture ellinitique découverte récement à Nessebar 57
Chr. Bujukliev — Deux sépulrures sous tumulus des débuts de l'époque thrace de Stara Zagora 61
P. Detev — Trouvaille collective de céramique de Plovdiv 66

Critiques

V. Velkov — P. Oliva, Pannonia and the onset of crisis in the Roman Empire, Nakladatelstvi CSAV, Praha, 1962, 420p, 60 ill. 2 maps. 71

Revue

T. Ivanov — VIIe conférence internationale sur les problèmes de l'antiquité 73

ГОДИШНО СЪДЪРЖАНИЕ

Статии

	кн.	стр.
Боев П. — Антропология и нейното отношение към историята, археологията и етнографията	4	17
Венедиков Ив. — Разкопките и проблемите на нашето Черноморие	3	46
Вожарова Ж. — Славяните на юг от Дунава	2	23
Джамбазов Н. — Проучвания на палеолитната и мезолитната култура в България	3	67
Димитров Д. П. — Българската археология през периода 1944—1964	3	1
Иванов Т. — Проучвания на града през римската и ранновизантийската епоха в България (1944—1964)	3	35
Кожухаров Г. — Предназначението на коридорите в основите на някои римски сгради	1	1
Милчев Ат. — По въпроса за културата на славяните и прабългарите в нашите земи през ранното Средновековие	2	1
Милчев Ат. — Проучвания на раннославянската култура в България и на Плиска през последните двадесет години	3	23
Михайлов Ст. — Строителните периоди в Плиска и произходът на старобългарската монументална архитектура	2	13
Миятев Кр. — Царевград Търнов	3	7
Плетньова Св. — Номадски поселища през VII—IX в. на територията в Приазовието и басейна на река Дон	4	1
Станчев Ст. — Двадесет години разкопки в Преслав	3	18
Хошек Р. — Живот и научно дело на Вацлав Добруски	4	9
Чичикова М. — Проучвания на тракийската култура в България (1944—1964)	3	53
Юрукова Й. — Дейността на картагенската монетарница и циркулацията на картагенски монети в нашите земи през VI век	1	7
Юрукова Й. — По-важни открития и развитието на нумизматиката в България през последните двадесет години	3	77

Материали и съобщения

Антонова В. — Средновековни накити в Окръжния народен музей в Коларовград	2	45
Атанасова И. — Два новооткрити скулптурни паметника от с. Арчар, Видинско	1	24
Бацова Ел. — Нови археологически материали от Сливен	2	52
Буюклиев Хр. и Л. Гетов — Два нови епиграфски паметника за укрепителната дейност на Антонин Пий в Тракия	1	29
Буюклиев Хр. — Две раннотракийски могилни погребения от Старозагорско	4	61
Генова Ев. — Съкровище от римски монети от Плевен	4	52
Георгиева С. — Колански украси от двореца на Царевец в Търново	2	38
Гечев М. — Каменен надпис от Ловнидол	4	28
Горбанов П. — Каменни съдове от Хисаря, Пловдивско	2	64
Детев П. — Колективна находка от глинени съдове в Пловдив	4	66
Дремсизова Цв. и В. Антонова — Склад за храни в Мадара	4	30

SOMMAIRE ANNUEL

Articles

Boev P. — L'antropologie et ses relations avec l'histoire, l'archéologie et l'ethnographie	4	17
Venedikov Iv. — Fouilles et problèmes de littoral bulgare de la Mer Noire	3	46
Vážarova J. — Les Slaves au sud du Danube	2	23
Džambazov N. — Recherches sur la culture paléolithique et mésolithique en Bulgarie	3	67
Dimitrov D. P. — L'archéologie bulgare au cours des années 1944—1964	3	1
Ivanov T. — Recherches sur la cité à l'époque romaine et au début de l'époque byzantine en Bulgarie (1944—1964)	3	35
Kožuharov G. — La destination des corridors dans les fondements de certains édifices romains	1	1
Milčev A. — Sur la culture des Slaves et des Protobulgares dans les terres bulgares au haut Moyen-Age	2	1
Milčev A. — Recherches sur la culture slave ancienne en Bulgarie et à Pliska au cours des vingt dernières années	3	23
Mihaïlov S. — Les périodes constructives de l'architecture à Pliska et l'origine de l'architecture monumentale vieux-bulgare	2	13
Mijatev Kr. — Târnovo, Ville des Rois	3	7
Pletniova Sv. — Etablissements de nomades aux VIIe—IXe siècles dans les régions de la mer d'Azov et du Don	4	1
Stančev St. — Vingt ans de fouilles à Preslav	3	18
Hošek R. — La vie et l'activité de Vaclav Dobruski	4	9
Čičikova M. — Recherches sur la culture thrace en Bulgarie (1944—1964)	3	52
Jurukova J. — L'activité de l'atelier monétaire de Carthage et la circulation de monnaies carthaginoises dans les terres bulgares au VIe siècle	1	7
Jurukova J. — Les découvertes plus importantes et le développement de la numismatique au cours des dernières vingt années	3	77

Matériaux et communications

Antonova V. — Parures médiévales du Musée régional de Kolarovgrad	2	45
Atanasova J. — Deux monuments sculpturaux nouvellement découverts du village Arčar, arr. de Vidin	1	24
Bacova E. — Nouvelles trouvailles archéologique de Sliven	2	52
Bujukliev Chr. et L. Getov — Deux nouveaux monuments épigraphiques relatifs aux travaux de fortification d'Antonin Pie en Thrace	1	29
Bujukliev Chr. — Deux sépultures sous tumulus des débuts de l'époque thrace de Stara Zagora	4	61
Genova E. — Trésor monétaire romain de Pleven	4	52
Georgieva S. — Parures de ceinture du palais de Carevec, à Târnovo	2	38
Gečev M. — Inscription lapidaire de Lovnidol	4	
Gorbanov P. — Vases de pierre à Hissar, et leur destination	2	64
Detev P. — Trouvaille collective de céramique de Plovdiv	4	66
Dremsizova Sv. et V. Antonova — Entrépôt de provisions de Madara	4	30

Иванов Т. — Към въпроса за лагеруването на cohors II Lucensium в град Германия . . . 1 20
Кузев Ал. — Мадарската крепост през XV век . 1 19
Манова Ек. — Археологически проучвания в района на Златоград 4 20
Мичев М. — Скални надписи и рисунки при с. Царевец, Врачанско 2 34
Николова Я. — Нови данни за плана на средновековния град Велико Търново 1 10
Николов Б. — Селища и некрополи от бронзовата епоха във Врачанско 2 69
Овчаров Д. — Средновековно тухларско селище край с. Кралево, Търговищко 4 26
Панайотова Д. — Икона Одигитрия от XVI век 1 15
Петков Н. — Грънчарска пещ от енеолитното селище при с. Гълъбовци, Софийско . . . 1 48
Русева-Слокоска Л. — Римска обществена сграда в Пауталия 1 33
Табакова Г. — Нови находки в Плевенския музей 4 46
Тачева М. — Печатите на Първи италийски легион в Свищовския музей 1 44
Гончева Г. — Хронологическо развитие на плочите с „погребално угощение" от Одесос . . . 4 37
Христова Евг. — Съкровище от римски монети от с. Съдийско поле, Новозагорско 2 59
Цанкова Г. и П. Тивчев — Нови данни за бита и материалната култура на населението в западните български земи през XII век . . 2 41
Чимбулева Ж. — Новооткрита елинистическа гробница от Несебър 4 57

Критика и рецензии

Велков В. — P. Oliva, Pannonia and the onset of crisis in the Roman Empire, Nakladatelstvi CSAV, Praha, 1962, 420 p., 60 illustr. 2 mars. 4 71
Михайлов Ст. — В. Бешевлиев, Из късноантичната и средновековната география на Североизточна България, ИАИ, XXV, 1962, стр. 1—18 1 60
Миятев П. — Türk San'atı Terihi. Araştirma Ve Incelemeleri. I. Istanbul. Güzel Sanatlar Akademisi Türk San'atı Enstitüsü Yayınlari I; Instanbul, 1963, 789 s. 2 78

Преглед

Велков В. — Сто години корпус на латинските надписи 1 70
Георгиева С. — Пети международен славистичен конгрес в София 1 66
Джамбазов Н. — Симпозиум по въпросите на стратиграфията и периодизацията на палеолита в Москва през 1963 г. 1 68
Иванов Т. — Седма международна конференция по изучаване на проблемите на античността 4 73
Катинчаров Р. — Деветата отчетна конференция на Археологическия институт и музей при БАН за 1963 г. 3 82
Милчев Ат. — Второ национално съвещание на историците в България 1 71
Чичикова М. — Осми международен конгрес по класическа археология в Париж 1 64

Ivanov T. — Contribution au problème du campement de Cohors II Lucensium dans la ville Germania 1 20
Kuzev Al. — La forterresse de Madara au XVe siècle 1 19
Manova Ek. — Recherches archéologiques dans la région de Zlatograd 4 20
Mičev M. — Inscriptions et dessins rupestres près du village Carevec, arr. de Vraca 2 34
Nikolova J. — Nouvelles données concernant le plan de la ville médiévale Veliko Târnovo . 1 10
Nikolov B. — Stations et nécropoles de l'âge du bronze de la région de Vraca 2 69
Ovčarov D. — Site médiéval de fabrication de briques près du village Kralevo, arr. de Târgovište 4 25
Panajotova D. — Icône Odigitria du XVIe siècle 1 15
Petkov N. — Pour de potier du site énéolithique près du village Gălăbovci, arr. de Sofia . . 1 48
Ruseva-Slokoska L. — Edifice public romain de Pautalia 1 33
Tabakova G. — Nouvelles du mussée de Pleven 4 46
Tačeva M. — Estampilles de la Première légion italique du musée de Svištov 1 44
Tončeva G. — Dévéloppement chrononologique des stèles à „banquet funèbre" d'Odessos . . . 4 37
Christova E. — Trésor monétaire romain du village Sadiisko Pole, arr. de Nova Zagora 2 49
Cankova G. et P. Tivčev — Nouvelles données sur les habitudes de vie et la culture matérielle de la population des terres bulgares occidentales au XIIe siècle 2 41
Čimbuleva Ž. — Sepulture elinitique découverte récemment à Nessebar 4 57

Critiques

Velkov V. — P. Oliva, Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Empire, Nakladatelstvi CSAV, Praha, 1962, 420 p., 60 illustr. 2 mars. 4
Mihailov St. — V. Beševliev, A travers la géographie antique et médiévale de la Balgarie du Nord-Est, Bulletin de l'Institut d'archéologie, livre XXV, 1962, p. 1—18 . . . . . 1 60
Mijatev P. — Türk San'atı Tarihi. Araştırma Ve Incelemeleri. I. Istanbul. Güzel Sanatlar Akademisi Türk San'atı Enstitüsü Yayınlarri: I. Istanbul, 1963, 789 s. 2 78

Revue

Velkov V. — Cents ans de Corpus des inscriptions latines 1 70
Georgieva S. — Ve Congrès international des slavisants de Sofia 1 66
Dzambazov N. — Symposium sur les problèmes de la stratigraphie et les grandes divisions du paléolithique, tenu à Moscou en 1963 . . 1 68
Ivanov T. — VIIe conférence internationale sur les problèmes de l'antiquité 4 73
Katinčarov R. — La neuvième conférence de l'Institut et du Musée d'archéologie de l'Académie Bulgare des Science pour 1963 . . . . . 3 82
Milčev A. — IIe Congrès national des historiens en Bulgarie 1 71
Čičikova M. — VIIIe Congrès international d'archéologie classique de Paris 1 64

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Чл.-кор. проф. ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ (гл. редактор), НИКОЛАЙ ДЖАМБАЗОВ, ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), АТАНАС МИЛЧЕВ, СТАМЕН МИХАЙЛОВ, СТАНЧО СТАНЧЕВ (зам.-гл. редактор)

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, бул. Стамболийски 2, София Ц. Тел. 8-24-05 и 8-24-06

Адрес за абониране
Издателство на БАН, ул. Сердика 4, София Ц. Тел. 8-38-83

Технически редактор Ив. Атанасова Художествен редактор на корицата М. Кънева Коректор М. Михалкова

Дадена за набор на 30. X. 1964 г. Подписана за печат на 30. XII. 1964 г. Печатни коли 10 Издателски коли 8,30
Формат на хартията 59/84,8 Тираж 1100 Поръчка 1692 Отделна книжка 0,90 лв. Годишен абонамент 3 лв.

Набрана и отпечатана в печатницата на Българската академия на науките